

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ КИМЁ ТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ**

«ФАЛСАФА ВА МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ»

КАФЕДРАСИ

**«ФАЛСАФА»
ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР МАТНИ**

**(Ўзбекистон Республикаси Олий Таълим
бакалаврият босқичи учун)**

Тошкент 2005

Мазкур маърузалар матни Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари асосида ва «Фалсафа» ўқув қўлланмалари асосида тайёрланган.

(Маъруза матни кафедранинг 11- январ 2006 йилги йиғилишида муҳокама қилинган ва тасдиқланган. Баённома №10)

Тўзувчилар: кат.ўқт.Маматкулов.Р.У
кат.ўқт. Ҳайдарова. Н.Н.

Такризчилар: доц. Ҳусанов.С.Ҳ.
доц. Жуманиёзов. Х.С.

КИРИШ

Фанни ўқитишдан мақсад, фалсафий дунёқараш, инсон ҳаётининг мақсади, мазмуни ва моҳияти, моддий борлиқ ва ижтимоий ҳаёт ўртасидаги ўзаро қонуниятлар тўғрисида:

Фалсафий билимларнинг шаклланиши, таркибий тузилиши ва ривожланишининг тарихий босқичлари;

Ҳозирги дунёнинг илмий, фалсафий, диний манзараси;

Фалсафанинг асосий йўналишлари ва мактаблари;

Монистик ва плюралистик фалсафий концепциялар;

Ҳозирги дунёнинг глобаллашув жараёни, инсониятнинг экологик ва бошқа глобал муаммолари ҳақида тасаввурларини шакллантириш.

Фаннинг вазифаси: Марказий Осиё мутафаккирларининг Ватан ва жаҳон маданияти, фалсафаси фанининг ривожланишдаги ҳиссаси, ўрнини:

Борлиқ концепциясининг мазмуни, унинг ўз-ўзини ташкил этиши, моддийлик ва маънавийлик тушунчаси, унинг моҳияти, динамик ва статик қонуниятларини;

Ижтимоий фалсафа; жамият ва унинг таркибий тузилиши, давлат, демократия, фуқаролик жамияти тушунчаларининг моҳияти, ижтимоий тараққиётнинг босқичлари ва цивилизация концепцияларини;

Ижтимоий муносабатлар тизимида инсон моҳияти онг ва ўзини ўзи англаш таълимоти, аксиология, ахлоқий ва маънавий қадриятларни;

Диалектика, синергетика, ҳаракат ва ривожланиш, макон ва замон ҳақидаги таълимотларни;

Табиий ва гуманитар фанларни ўрганишда умум фалсафий услуб ва тамойилларни;

Билишнинг умумфалсафий методларини билиши керак

1-мавзу: ФАЛСАФАНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА АСОСИЙ МАВЗУЛАРИ. ФАЛСАФИЙ ДУНЁҚАРАШ. (2 соат)

1. Фалсафани баҳс мавзулари.
2. Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик.
3. Дунёқараш ва унинг тарихий шакллари.
4. Мустақиллик ва янгича фалсафий дунёқарашни шакллантириш.

Башарият милодий XX аср билан хайрлашиб, учинчи минг йилликка қадам қўйди. Инсоният бугунги кунга келиб, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ўлкан ютуқларга эришди. Одамзод ўзининг ақл- заковати ва меҳнати билан жуда кўп янгиликлар яратди.

Маънавий бойликлар орасида фалсафа илмида тўпланган хикматлар хазинаси энг муҳим ўрин тутди. Аввало, фалсафа ўзи нима, деган масалага тўхталиб ўтайлик. У инсоният тарихидаги энг қадимий илмлардандир. Фалсафий мулоҳаза юритиш, фикрлаш инсон табиатига хос, демак, унинг ўзи каби қадимийдир. У олам ва унинг яшаши, ривожланиши ва тараққиёти, ҳаёт ва инсон, умрнинг моҳияти, борлиқ ва йўқлиқ каби кўплаб муаммолар ҳақида баҳс юритадиган фандир.

Фалсафа қадимги юнон тилидан олинган бўлиб «донишмандликни севиш» («фило» севаман, «софия» донолик) деган маънони англатади. Асрлар давомида философия сўзининг маъно-мазмунига хилма-хил қарашлар, унинг жамият, инсон ва фанлар тизимидаги ўрнига нисбатан турлича муносабат ва ёндашувлар бўлган, бу атаманинг моҳият-мазмунини ҳам ўзгариб борган. «Философия» атамаси ва у ифода этадиган билимлар мажмуи қадимги Юнонистон ва Римда эрамиздан аввалги VII- III асрда юз берган буюк юксалиш натижаси сифатида юзага келган эди.

Қадимги Юнонистонда «Философия» атамасини дастлаб, математика фани орқали барчамизга маълум, буюк аллома Пифагор ишлатган. Европа маданиятига эса, у буюк юнон файласуфи Афлотун асарлари орқали кириб келган. Шу тариқа, у аввало, қадимги Юнонистонда алоҳида билим соҳасига, тўғрироғи, «фанларнинг отаси», яъни асосий фанга айланган. Қадимги дунёда фанларнинг барчасини, улар қандай илмий масалалар билан шуғулланишидан қатъий назар, философия деб атаганлар. У ҳам ижтимоий борлиқ, ҳам табиат тўғрисидаги илм ҳисобланар эди. Шу маънода, дастлабки философия олам ва унда инсоннинг тутган ўрни ҳақидаги қарашлар тизими бўлиб, дунёни илмий билиш заруратидан вужудга келган эди.

Шарқда «Иккинчи Арасту», «Иккинчи муаллим» дея эътироф этилган мутафаккир Абу Наср Форобий философия сўзини «Хикматни қадрлаш» деб талқин этган. Фалсафа Шарқ халқлари ижтимоий тафаккурида «донишмандликни севиш» деган мазмун билан бирга, олам сирларини билиш, ҳаёт ва инсонни қадрлаш, умр мазмуни ҳақидаги қараш ва хикматларни эъзозлаш маъносида ишлатилган.

Қадим замонларда файласуф деганда, кўпдан-кўп илм соҳаларини эгаллаган, устоз ва муаллим сифатида шуҳрат топган аллома ва мутафаккир кишилар тушунилган. XIX аср немис олими И. Риккерт таъкидлашича «Одамзод олам ва одам ҳамда ҳаётнинг қадрини англаб, улар оманат бир нарсани эканини тушуна бошлаган даврлардан фалсафий фикрлашга киришган. Бинобарин, биринчи файласуф, ким бўлганидан қатъий назар, ҳаётни қадрлайдиган киши бўлгани шубҳасиз.».

Фалсафа, аввало, муайян илмий билимлар тизимидир. У, бир томондан, инсоннинг воқеликни ақл воситасида идрок этиши, иккинчи томондан, онгнинг афсона ва ривоятлар асосидаги шакллардан узил-кесил ажралиш жараёни натижасидир. Энг муҳими, фалсафа кундалик турмушда учраб турадиган эскилик асоратлари, бидъат ва чекланишларга муҳолиф бўлган хурфикрликдир. Фалсафа айнан ана шундай янги дунёқарашнинг шаклланиши учун асос бўлган.

«Фалсафа» атамаси «философиянинг» Шарқ ижтимоий тафаккуридаги шаклидир. Одатда у тушунча сифатида тор ва кенг маъноларда қўлланади. Кенг маънода уни антик- қадимги фалсафада «донишмандликни севиш» деб тушинилган. Айрим файласуфлар ва фалсафий оқимлар, чунончи инглиз файласуфи Т. Гоббс уни «тўғри фикрлаш орқали билишга эришиш», « немис файласуфи Хегел «умуман предметларга фикрий ёндашиш», Фейербах «бор нарсани билиш», прагматизм таълимоти намояндалари эса, «фойдали нарсаларни билиш жараёни» деб талқин этган.

«Фалсафа» тушунчаси тор маънода маданият, санъат, ақлий ёки хиссий билиш узили, воситаси тарзида таърифланади. Фалсафий билимлар ривожини узлуксиз жараён бўлиб, у инсониятнинг тафаккур бобида илгари эришган ютуқларини танқидий баҳолашни тақозо этади. Бироқ бу уларни тамоман рад этиш, кўр- кўрона танқид қилиш лозим дегани эмас, балки уларга хос барча хато ва камчиликларни англаб яхши ва ижобий жиҳатлардан фойдаланиш демакдир. Бу фаннинг олдида қўйилган вазифаларга ва унинг ҳаётдаги ўрнига қараб, ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида унга бўлган муносабат ҳам ўзгариб борган. Фалсафанинг ижтимоий онг тизимида тутган ўрни, жамият ва шахс ҳаётидаги аҳамияти нимадан иборат, деган масала ҳамма даврларда ҳам долзарб бўлган. Айниқса, тарихий тараққиётнинг туб бурилиш даврларида фалсафанинг асл моҳиятини билиш, унинг узил ва ғоялари кучидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этган.

Ҳар бир фалсафий ғоя, мафкура, билимлар тизими асосан ўз даври хусусиятларини акс эттирган. Улар замон руҳи ва маънавиятини ўзида мужассамлаштирган, давр муаммоларини ҳал этишда қўл келган. Шунинг учун Афлотун, Форобий, ва Берунийлар асар ва таълимотларида улар яшаб ўтган давр ғоялари акс этган.

Кишилиқ жамияти ҳеч қачон бир тўқис ва силлиқ ривожланмаган. Тараққиёт ортидан инқирозлар, ютуқлар кетидан мағлубиятлар таъкиб этган. Шунинг учун ҳам буюк фалсафий таълимотларни, бир томондан, маданий интеллектуал ривожланиш самараси, иккинчи томондан, туб ижтимоий ўзгаришлар тақозоси дейиш мумкин. Фалсафа кишиларга олам тўғрисида

яхлит тасаввур беради, бошқа фанлар эса, унинг айрим жихатларини ўрганади. Масалан, ўсимлик ва хайвонот дунёсини, турларнинг келиб чиқиши ўзгариши ва такомиллашиб бориши каби масалаларни ўрганади. Бинобарин, биолог ҳар қандай ривожланиш жараёни билан эмас, балки фақат жонли танадаги ривожланиш жараёни билан қизиқади. Умуман, ривожланиш жараёнининг ўзи нима, унинг моҳияти қандай? Масаланинг айнан шу тахлитда қўйилиши илмий муаммоларни фалсафий масалага айлантиради. Яъни шу тариқа муайян мавзу оддий илм соҳасидаги йўналишдан фалсафий муаммо тусини олади.

Фалсафа фанининг муаммолари. Ўз хусусиятларига кўра, азалий ва ўткинчи бўлиши мумкин. Азалий муаммолар инсоният пайдо бўлган даврдаёқ вужудга келган бўлиб, токи одамзод мавжуд экан яшайверади. Чунки инсоният тараққиётининг ҳар бир босқичида ушбу муаммолар янгидан кун тартибига қўйилаверади. Уларни ўрганиш жараёнида илм- фан тараққий этиб боради.

Олам ва одам муносабатлари, дунёнинг мавжудлиги, борлиқнинг воқелиги, ундаги ўзаро алоқадорлик ва тараққий этиш, инсоният ҳаётидаги адолат ва ҳақиқат, яхшилик ва ёмонлик, уриш ва тинчлик, умрнинг мазмуни, ва бошқа кўпдан-кўп масалалар фалсафа ва фалсафий билим соҳаларининг азалий муаммолари сирасига киради. Фалсафада оламнинг асосида нима ётади, уни воқе этиб турган нарсанинг моҳияти нимадан иборат, деган масалалар узоқ тарихга эга. Қадимги Юнонистон ва Римда бу масала «**Субстанция**» тушунчаси ва унинг мазмунини қандай тушунилишига қараб ўзига хос ифодаланган. Субстанция деганда олам ва дунёдаги нарсаларнинг моҳияти тўғрисидаги фикр тушинилган. Пифагор ҳамма нарса сонлардан ташкил топган деган бўлса, Афлотун субстанция ғоялар деган, Демокрит эса, оламнинг асосида атомлар ётади деб тушунтирган.

Бу масалаларни қай тарзда ҳал қилинишига қараб фарқланадиган фалсафий оқим ва йўналишлар ҳам бор. Масалан, оламнинг асосида нима ётади, унинг моҳияти нимадан иборат деган масалада монизм, дуализм, плюрализм, материализм, идеализм каби фалсафий қарашлар шаклланган.

Фалсафада дунёни англаш, унинг умумий қонуниятларини билиш билан боғлиқ масалалар ҳам муҳимдир. Бу масалалар билан фалсафанинг гносеология (гносис- билиш, логос- таълимот) деган соҳаси шуғулланади. Дунёни билиш мумкин деб ҳисоблайдиган файласуфларни гностиклар: оламни билиш мумкин эмас, билимларимиз тўғри ва аниқ ҳақиқат даражасига кўтарила олмайди дегувчиларни- агностиклар деб юритилади.

Оламдаги ўзгариш, ривожланиш, умумий алоқадорлик ва тараққиётнинг қай тарзда амалга ошиши, қандай содир бўлиши каби масалалар ҳам фалсафанинг азалий муаммолари қаторига киради. Фалсафада ана шу мавзуларга муносабат ва улар билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишга қараб фарқланадиган бир неча таълимот, қараш, усул ва методлар бор. Диалектика, метафизика, софистика, эклектика, догматика кабилар шулар жумласидандир.

Диалектика- грек тилида бахс ва сухбатлашиш санъати деган маънони англатади. Антик дунё файласуфлари уни ҳақиқатга эришиш йўли ва узили сифатида талқин этганлар. Хозирги даврга келиб диалектика оламдаги нарса ва ходисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда деб тушунишдир.

Метафизика- грекча сўз бўлиб, луғавий маънода «физикадан кейин» деган мазмунни ифодалайди. Бу тушунча, фалсафа тарихида биринчи марта, қадимги Юнонистон файласуфи Аристотельнинг «Илк фалсафа» деб аталган асарларига нисбатан ишлатилган. Метафизика оламдаги нарса ва ходисаларни ўрганишда уларнинг муайян вақт давомида нисбатан ўзгармасдан, алоҳида тутган ҳолатига диққатни кўпроқ қаратадиган узилдир. Бу узил қўлланганида оламнинг намоён бўлиш шакллари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг алоҳида қисми ёки ҳолатига асосий эътибор берилади.

Софистика қадимга Юнонистон фалсафасида вужудга келган тафаккур узилидир. Бу ибора юнон тилида «софизм» сўзи асосида яъни атайлаб хилма-хил маънога эга бўлган тушунчаларни ишлатиш орқали керакли, аммо ҳақиқатга тўғри келмайдиган, кўчма маъно-мазмунга эришиш узилидир. Бу узил қўлланилганда фикрнинг мазмуни кўчма маънода баён қилинади, яъни «Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» деганга ўхшаш ҳолат назарда тутилади. Маълумки, инсоният тарихида хурфикрлилик ва ижтимоий-сиёсий жараёнларга муносабатни тўғри ифодалашнинг иложи қолмаган замонлар кўп бўлган. Ўша даврда ҳам кўпгина зиёлиларнинг ана шу узилга суянмасдан иложи йўқ эди.

Синергетика-оламнинг ўз- ўзини ташкил этиши, макон ва замонда нарса ва воқеаларнинг азалий кетма- кетлиги, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимлардан иборат сабабий боғланишлар асосида мавжудлигини эътироф этишга асосланган илмий қарашлар мажмуидир. У асосан, XX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган таълимот бўлиб, асосчиси Нобель мукофоти совриндори Н. Пригожиндир. Синергетикани 20 аср табиий фанларининг фалсафа соҳасига киритаётган энг катта ютуқларидан бири сифатида баҳолаш мумкин.

Фалсафанинг умумбашарий фан экани, унинг бахс мавзулари ва асосий муаммоларини белгилаб беради. Шу маънода одам ва олам, уларнинг ибтидоси ва интихоси, ҳаёти ва ўзаро муносабатлари, инсон тафаккури, табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонуниятлари фалсафа учун азалий муаммолардир. **Фалсафа янги ғояларнинг туғилишига имқон беради.** Ҳаёт, ижтимоий тажриба билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. Ҳар бир тарихий давр, унинг олдида янги масала ва муаммолар қўяди. Масалан, ҳозирги даврда истиқлол мафкураси фалсафий асосларини изоҳлаш зарурати шу билан белгиланади. Фалсафий таълимотларда жамият ҳаётининг барча соҳалари тарихий жараёнга хос тамойиллар, ижтимоий гуруҳларнинг манфаат ва кайфиятлари, тафаккур узиллари ўз аксини топади. Шунинг учун муайян ижт. куч, синф, гуруҳ, партия ва оқимлар ўз мақсад- муддаолари ва ғояларини илмий асослашда фалсафадан фойдаланади.

2 Фалсафада миллий ва умуминсонийлик тамойили.

Фалсафа умуминсоний фан сифатида башариятга доир умумий муаммоларни қамраб олади.. Маълумки, олам ва одам муносабатлари, жамият ва табиатни асраш, умрни мазмунли ўтказиш, яхшилик ва ёмонлик каби қадриятлар билан боғлиқ масалаларнинг барчаси инсоният учун умумий. Аммо фалсафада муайян миллий хусусият, мақсад ва интилишлар ҳам ўз ифодасини топади. Умуминсоний фан бўлган фалсафада миллийликнинг акс этишига асос бўлади.

Ватанимиз мустақиллика эришганидан кейин миллий фалсафани шакиллантириш учун имкониятлар очилди. Бугун улуғ аجدодларимиз камол тошини қўйган ўзбек миллий фалсафасини ривожлантиришнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари мавжуд. Бу борада Президентимиз Ислом Каримов асарларида ўзбек фалсафасининг таракқиёт конунлари очиб берилган. Президентимиз фалсафа олдидаги бугунги муаммоларнинг моҳияти, уларни ҳал қилиш йўлларига алоҳида эътибор бермоқда.

Шу билан бирга, бугунги ўзбек фалсафасининг ривожини таъминлашда қуйидаги жиҳатлар алоҳида ўрин тутади.:

- халқимизнинг ўз миллий анъаналарига содиқлиги;
- мамлакатимизнинг буюк келажагига ишончи;
- муқаддас қадриятларимизга ишонч- эътиқоди;
- меҳнатсеварлиги, интеллектуал салоҳияти ва бошқалар

3 Дунёқараш тушунчаси.

Ҳар бир кишининг дунёга нисбатан ўз қараши, ўзи ва ўзгалар ҳаёт ва олам тўғрисидаги тасаввурлари, ҳулосалари бўлади. Шу маънода , дунёқараш инсоннинг теварак атрофини кўршаб турган воқелик тўғрисидаги, оламнинг моҳияти, тузилиши, ўзининг ундаги ўрни ҳақидаги қарашлар, тасаввурлар, билимлар тизимидир. Дунёқараш оламни энг умумий тарзда тасаввур қилиш, идрок этиш ва билишдир.

Дунёқарашнинг бир кишига ёки алоҳида шахсга хос шакли индивидуал дунёқараш дейилади. Гуруҳ, партия, миллат ёки бутун жамиятга хос дунёқарашлар мажмуаси эса, ижтимоий дунёқараш деб юритилади. Ижтимоий дунёқараш индивидуал дунёқарашлар йиғиндисидан дунёга келади, дейиш мумкин. Бунда ижтимоий дунёқарашнинг умумий ва хусусий шакллари ҳисобга олиш лозим.

Кундалик ҳаётий тажрибалар асосида жамиятда, одамларда оддий, ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) моҳиятга эга бўлган қарашлар, тушунчалар, ғоялар шаклланади. Бу дунёқарашнинг ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) шакли ҳисобланади. Уни кўпинча ҳаётий фалсафа, деб атайдилар.

Ҳаётий фалсафанинг доираси жуда кенг бўлиб, онгнинг содда намоён бўлиш шакллари ҳам, оқилона ва соғлом фикрларни ҳам ўз ичига олади. Ҳаётий фалсафа ёки оддий амалий дунёқарашнинг ўзига хос тўрини инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги билим ва тажрибалар таъсирида шаклланаётган қарашлар ташкил этади. Дунёқараш муайян даврда шаклланади. Шу маънода ҳар қандай дунёқараш ижтимоий-тарихий моҳиятга эга бўлиб, кишиларнинг умри, амалий фаолияти, ҳаёти, табиатга

таъсири ва меҳнати жараёнида вужудга келади. Дунёқараш ҷамият ривожига мос равишда аста секин такомиллашиб борган.

Фалсафий дунёқараш кундалик фаолият, дунёвий, диний, илмий билимлар, ҳаётий кузатишлар ва ижтимоий тарбия таъсирида шаклланади ҳамда ривожланади. Унинг шаклланиши кишиларнинг хиссий кечинма ва кайфиятларига ҳам боғлиқ бўлиб инсон кайфиятида унинг ҳаёт шароитлари, ижтимоий ахволи, миллий хусусияти, маданий савияси, шахсий тақдири, ёши ва ҳоказолар акс этади.

Фалсафий дунёқараш мураккаб тузилишга эга. У муайян билимлар, келажакка қаратилган ғоя ва мақсадлар, табиий ва ижтимоий фан ютуқлари, диний тасаввурлар, қадриятлар, ишонч, эътиқод, фикр, хиссиёт каби тарғибий қисмлардан иборат.

Буларнинг ичида эътиқод муҳим аҳамият касб этади. У инсоннинг хиссиёти, иродаси ва фаолиятини белгилайди, уларни бошқаради, шахсни омилғорликка, самарали фаолиятга ундайди.

Фалсафа азал-азалдан дунёқараш бўлган. Чунки, унинг ўзи ҳаёт нима учун берилган, умрни мазмунли ўтқозишнинг қандай йўллари бор, деган саволларга жавоб топиш зарурати туфайли вужудга келган. Фалсафий дунёқараш ўзининг назарий асослангани ва пухта ишлангани билан ажралиб туради. Шу маънода, у бошқа фан ёки фаолият соҳаси учун умумий услуб вазифасини ҳам бажаради.

Агар назария билиш жараёнининг натижаси бўлса, узил шу билимга эришиш ёки уни амалга ошириш йўлини англатади. Фалсафий назария эса, бир вақтнинг ўзида узил вазифасини ҳам бажара олади.

Инсон онгли ижтимоий мавжудот бўлгани боис, унинг дунёқараши муайян эҳтиёж ва манфаатларга асосланади. Демак, ҳар қандай дунёқараш муайян инсон, ижтимоий гуруҳ ёки табаканинг ўз эҳтиёж, манфаатларидан келиб чиққан ҳолда борлиққа муносабатини ифодаловчи ғоялар, назариялар, билимлар мажмуаси, руҳий ҳолат ва эътиқод мужассами ҳамда уларнинг намоён бўлишидир.

Фалсафий дунёқараш, моҳият-мазмунига кўра, маънавий фаолият бўлгани боис, у борлиққа бўлган онги, инсоний муносабатнинг муайян йўналишларини вужудга келтирган. Бунини тизим тарзида изоҳлайдиган бўлсак, қуйидагича кўриниш касб этади:

1. Ахлоқий.	4. Сиёсий
2. Диний.	5. Экологик.
3. Ҳуқуқий.	6. Эстетик.

Дунёқараш тушунчаси ўзликни англаш, ватанпарварлик, миллий ғурур, тарихий хотира, маънавий баркамоллик каби туйғу ва тушунчалар билан боғлиқ ҳолда шаклланади.

Фалсафий дунёқарашнинг тарихий шакллари инсоният тараққиётининг қонуний натижаси бўлиб, ҷамият ривожланишининг маънавий мезони сифатида намоён бўлган. Тараққиётнинг дастлабки босқичларида кишиларнинг табиатга, ҳаётга бўлган муносабатлари турли ривоят ва

афсоналарда ифодаланган. Улар шу тарика мифологик дунёқарашни шакллантирға.

Диний қарашлар. Муайян дунёқараш тарғибида диний-илохий қарашлар ўзига хос аҳамият касб этади. Улар инсоннинг илохга бўлган эътиқоди билан боғлиқ бўлиб, вудудга келишига кўра, бошқа дунёқараш сингари муайян асосларга эга. Бу дунёқараш шаклини инсон қалбидаги қуйидаги ҳолатлар белгилайди:

- эмоционал- рухий ҳолатлар;
- иймон- эътиқод;
- иймон- эътиқоднинг хатти-ҳаракатларда ифода этилиши.

Булар айна пайтда диний дунёқарашнинг асосий тамойилларини ҳам ташкил қилади.

Диний дунёқарашни теология деб аталадиган фалсафий фан ўрганади.

Фалсафий дунёқарашнинг асосий йўналишлари Дунёқараш тизими ва унга хос нисбатан мустақил йўналишларнинг ҳар бирини фалсафий мулоҳазанинг ойинлашган шакли сифатида қараш мумкин. У инсоннинг олам, одам ва борлиққа муносабатини ифодаловчи билимлар тизимидир.

Фалсафий дунёқараш борлиқ ҳақидаги илмий қарашлар тизимининг ўз- ўзича шаклланган йиғиндисидир эмас, балки уларнинг умумий қонуниятлар асосидаги тизимидир. Фалсафий дунёқараш тарғибида қуйидаги тамойиллар номоев бўлади;

-турли дунёқараш шакллариининг ўзаро алоқадорлиги кучаймоқда.

-муайян дунёқараш шаклланиш ва ривожланиш жараёнида инсонга муносабатнинг аҳамияти ортиб бормоқда;

-миллий дунёқараш умуминсоний дунёқараш шакли ва унинг тарғибий қисми сифатида юзага келган.

Фалсафий дунёқарашнинг бу умумий тамойиллари ҳар қандай конкрет дунёқараш шакллари учун услубий асос бўлиб хизмат қилади.

Шу билан бирга, унинг яна қуйидаги тамойиллари ҳам бор.

- илмийлик;	- мақсадлилик;
- тарихийлик;	- ғоявийлик;
- мантиқийлик;	- назария ва амалиётнинг бирлиги.
- универсаллик;	

Фалсафий дунёқарашнинг вазифалари.Фалсафий дунёқарашнинг зикр этилган тамойиллари, унинг вазифаларини белгилаб беради. Яъни бу вазифалар жамиятнинг умумбашарий руҳдаги мақсад-муддаоларидан, манфаатларидан келиб чиқади ҳамда бошқа дунёқараш шакллари учун услубий аҳамият касб этади. Дунёқараш аввало инсоний муносабатлар ифодасидир. Бу вазифалар қуйидагилардир:

- Баҳолаш;
- Бошқариш;
- Назорат қилиш;
- Бирлаштириш
- Тарбиявий.

4-масала. Фалсафий тафаккур ривожини инсоният тараққиёти билан боғлиқ жараёндир. Маълумки, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларнинг барчаси ижтимоий онгда акс этади. Тараққиёт жараёнида даврлар ўзгариши билан унга ҳос маънавий, ҳуқуқий, сиёсий ва фалсафий мезонлар ҳам шакллана бошлайди. Айниқса, инсон тафаккурининг ўзгариши, дунёқарашнинг янгича тамойилларга эга бўлиши узоқ давом этадиган мураккаб жараёндир. Ҳозирги кунда жамиятимизда истиқлол ғояларига асосланадиган янги дунёқарашни шакллантириш асосий вазифа бўлиб турибди. Зеро инсон дунёқарашини, унинг асосий тамойилларини ўзгартирмасдан, янги жамиятни кўриш қийин. Бу жараёнинг қонуниятлари ва ўзига ҳос хусусиятлари Президент Имом Каримовнинг «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига берган «халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман» мавзусидаги жавобларида асослаб берилган.

Истиқлол талаблари даражасида фалсафий тафаккурни янгилаш вазифаларини бажариш ғоят мураккаб бўлиб, қуйидаги бир қатор муаммоларни ҳал қилишни тақозо этмоқда:

- мустабид тузум мафкурасининг ижтимоий, маънавий ва фалсафий соҳалардаги асоратларини бартараф этиш;
- кишилар онги ва турмуш тарзидан собиқ тузумга ҳос ғайриинсоний тамойилларни сиқиб чиқариш;
- Ўзбекистон фалсафасида жаҳон фалсафий тафакўри ютуқларидан кенгрок фойдаланиш;
- бозор муносабатларига босқичма – босқич ўтиш жараёнида нафақат оддий фуқаро, балки зиёли ва фалсафа мутахассисларининг онгида ҳамон сақланиб келаётган лоқайдлик ва мутелик каби кайфиятларга барҳам бериш;
- маънавий меросимизни қайта тиклаш ва ижодий ривожлантириш жараёнида буюк аجدодларимиз фалсафий меросини янада кенг ва чуқуррок ўрганиш.
- Истиқлол талабларига мос келувчи соғлом ғояли маънавий баркамол авлодни тарбиялаш заруратига мос тадқиқотлар олиб бориш, улар асосида таълим – тарбиянинг самарали узил ва имкониятларини излаб топиш ва бошқалар.

Ана шу масалаларни уйғун ҳолда ҳал қилиш фалсафий дунёқарашимизни янгилашга ёрдам беради.

Фалсафий онгнинг янгиланиши серқирра жараён. У кенг ижтимоий мазмунга эга бўлиб, жамият маънавий ҳаёти, мафкураси, маданияти ва таълими тизимидаги янгиланиш, одамларнинг руҳий покланиши, собиқ Иттифоқдан қолган қарамлик кайфиятидан ҳалос бўлиш жараёнининг тарбияий қисмидир.

Фалсафий дунёқараш ўзгаришининг муҳим жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши ижтимоий жараёндир. Яъни у, аввало, тараққиётнинг бир босқичидан иккинчисига

ўтаётган мамлакатдаги ижтимоий муносабатлардаги узлуксиз ўзгаришнинг тарғибий қисмидир. Фалсафадаги янгиланиш жамиятдан, ўз давридан, рўй бераётган ижтимоий жараёнлардан ташқарида содир бўладиган ходисалар йиғиндиси эмас. Балки у ўзида ана шу ижтимоий жараёнларнинг барча асосий хусусиятларини акс эттиради.

Иккинчидан, мустақиллика эришган ва уни мустаҳкамлашга ҳаракат қилаётган мамлакатимиз учун бу тарихий заруратдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. — Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Каримов И. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир: «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. Т.: Ўзбекистон, 2000
4. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ асрга интилишда. — Т.: Ўзбекистон, 1999.
5. Мўминов И. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. — Т.: «Фан», 1998.
6. А. Тойнби. Постигение истории. — М.: Наука, 1991.
7. Ўзбекистон ХХІ асрга интилишда. — Т.: Ўзбекистон, 2000. - 352 б.
8. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсупов. Т.1999.
9. Фалсафа асослари. Т.2005

2-мавзу: ФАЛСАФАНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ, ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ. (2 соат)

1. Фалсафий билимлар тизими.
2. Ижтимоий гуманитар фанлар тизимида фалсафани ўрни.
3. Фалсафани асосий функциялари.
4. Фалсафий дунёқараш ва ёшлар камолоти.

1- масала; Аввало, фан нима деган саволга жавоб берсак. Муайян соҳага оид илмий билимлар тизими фан деб аталади. Хилма-хил фанлар бор. Табиий, ижтимоий, аниқ, техника фанлари соҳаларига бўлинади. Тарих, фалсафа, адабиётшанослик, тилшунослик каби жамият ва инсонни ўргатувчи, уларни турли соҳаларини қамраб олувчи ижтимоий фанлар ҳисобланади. Физика, химия, биология, математика билим соҳалари эса табиий фанлар соҳасига мансуб.

Биз ҳозирги мавзуйимизда, асосан, фалсафий фанлар тизими нима, бу тизим қандай шаклланган деган масалаларга тўхтаймиз.

Инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилиши азалдан унинг дунёни билишга ҳаракатини юзага келтиради. Жамият тараққиёти юксалиб бориши билан кишиларнинг билим доираси кенгайиб, тафаккури ривожланиб борган. Бошқача айтганда, билимлар тизими инсоният тараққиётини ҳаракатлантирувчи механизмга айланган.

Милоддан олдинги VII - II асрларда Юнонистон ва Римда фан ва маданият тараққий этганини яхши биламиз, албатта. Ўша даврларда барча

билимлар фалсафа фани доирасида ривожланиб келган эди. Ана шу даврнинг ўрталарига келиб “Риторика” ва “Политика” каби фанлар фалсафадан ажралиб чиқди. Кейинчалик фалсафа тарғибидан математика, физика каби аниқ фанларнинг ажралиш жараёни бошланди. Ижтимоий ва аниқ фанлар тизими шаклланди, баъзи қадимий аниқ фанларнинг ўзи ҳам муайян соҳаларга бўлиниб кетди.

Инсонни билиш жараёни такомиллашиб борган сари мустақил фанлар тизими ҳам шаклланаверади. Жамият ривожининг муайян босқичига келиб мифологик, диний қарашлар оламни билиш талабларига жавоб бера олмай қолди. Фалсафадан фанларнинг ажралиб чиқиши унинг қашшоқлашувини эмас, балки ривожланиш хусусиятларини кўрсатувчи аломатга айланди. Тараққиёт жараёнида фалсафадан табиятшунослик фанлари билан бирга психология, этика, эстетика каби ижтимоий фанлар ҳам ажралиб чиқди. Кейинчалик маданият, қадриятлар ва ҳуқуқ каби соҳаларни ўрганадиган алоҳида йўналишлари ҳам пайдо бўлди.

Фалсафий йўналишлар, тадқиқот олиб борадиган соҳасига кўра ўзига хос бўлиб, асосийлари қуйдагилардир:

Онтология- олам, инсон ва жамиятнинг объектив универсал моҳияти тўғрисидаги фалсафий таълимотдир.

Гносеология- билиш фалсафаси бўлиб, оламни англаш, билиш усуллари, шакли ва имкониятлари тўғрисидаги таълимотдир.

Аксиология- қадриятшунослик ёки қадриятлар тўғрисидаги фалсафий таълимот.

Праксиология-инсоннинг предмети-ўзгарувчан, амалий фаолият тўғрисидаги фалсафий таълимот.

Методология- билиш ва ўзгарувчан фаолият усуллари тўғрисидаги таълимот.

Логика- тафаккур шакллари, қонуниятлари ҳақидаги таълимот.

Этика- ахлоқ фалсафаси, инсониятнинг ахлоқий тамойиллари, талаб, тартиб қоидалари тўғрисидаги фан.

Эстетика- нафосат фалсафаси. Гўзалликнинг ўрни қонун қоидалари тўғрисидаги қарашлар мажмуи.

Бундан ташқари, инсон фалсафаси, ижтимоий фалсафа, табиат фалсафаси, маданият фалсафаси, санъат фалсафаси, мафкура фалсафаси (идеология), дин фалсафаси (теология), сиёсат фалсафаси (политология), ҳуқуқ фалсафаси, техника фалсафаси каби соҳалар ҳам мавжудки, улар бир сўз билан ижтимоий-фалсафий фанлар тизими дейилади.

Фалсафий фанлар тизимида фалсафа тарихи билимнинг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бунда тадрижий тараққиёт тамойили асосида фалсафий тизимлар ўртасидаги тарихий изчинликка таялинади.

Ҳар бир фалсафий билим йўналиши жамият ривожланишида ўзига хос детерминант (сабаб) вазифасини бажаради. Фалсафий билим йўналишдаги генезиси жиҳаттан объектив ҳодисалар.

Фалсафий билим йўналишлари ўзаро боғлиқ алоқадорлик муносабати, уларнинг дунёни билишдаги яхлитлигини таямиллайди. Шунини айтиш

керакки, ҳар қандай фалсафий билим, дастлаб ғоя тарзида шаклланади. Фалсафий ғоя инсоният олдида турган муайян муаммони англаш ва уни ҳал қилиш мақсади, услуб ва воситаларнинг ифодасидир.

Бугунги кунда тинчлик ғояси умуминсоний мақсадларини бирлаштирувчи фалсафий ғояга айланди. И.А.Каримовнинг “фидокор” газетаси муҳбири саволларига жавобларида айтилганидек; “... одамнинг қалбида иккита куч-бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамиша ўзаро кўрашади. Афсуски, инсондаги ваҳшийлик, ур йиқит инстинктларини кўзгатиш осонроқ”.

Бунда икки жиҳатга эътиборини қаратиш лозим

1-; ғайриинсоний ғояларнинг ёшлар онгига таъсири, сингдирилишидан эҳтиёткорлик;

2-; соғлом кучларнинг уларга қарши кўраши. Фалсафий ғоялар, назариялар тизимида мутлоқ ҳақиқатга даъвогарлик ҳолатларидан ҳоли бўлиш умуминсоний манфаатларга мос келадиган мезонларни топиш зарур бўлади.

Инсониятнинг онгли фаолияти ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборат. Бу муносабатларнинг энг умумий қонуниятларни ўрганувчи фалсафий билимлар ўз тарихига эга. Ҳақоний ёритилган тарих миллий фалсафани мафкурани шакллантиришдаги асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Ўзбек миллий фалсафасининг генезисига назар ташлайдиган бўлсак, ўзаро боғлиқ иккита омилни кўрамиз: биринчидан Авесто ва Қуръони карим ҳадиси тарифидаги инсонпарварлик ғоялари бўлса, иккинчиси, дунёвий билимлардир.

Ҳозирги кунда ҳар қандай ижтимоий фаннинг, шу жумладан фалсафанинг энг муҳим вазифаси диний ва дунёвий билимлар ўртасида мўътадил муносабат бўлишини илмий изоҳлаш, унинг қонуният ва хусусиятларини очиқ беришдир. Бунинг учун дин ва дунёвий фанларнинг ўзаро муносабатларини умуминсоний мақсад ва манфаатлар доирасида уйғунлаштириш имкониятларини топиш мақсадга мувофиқ. Зеро ҳуқуқ, ахлоқ, сиёсат, маданият фалсафаларининг ғоявий-назарий йўналишларини шу масалани ҳал қилишга қаратишни умуминсоний цивилизациянинг ўзи тақозо қилмоқда.

Фалсафа ижтимоий ҳаётда инсоннинг моҳияти яшашдан кўзлаган мақсади, олий қадрият экани манавий омиллари, (идеаллари), борлиқдаги ўрни, муносабатлари сабаблари, руҳий ва моддий эҳтиёжларини қондириш узил ва воситалари барча барчасини кўрсатиб беради.

2. Фалсафанинг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни ва аҳамияти унинг дунёқарашини шакллантириш, услубий ғносеологик, эвристик, педогогик-дидактик, прогностологик вазифалари (функциялари) билан белгиланади.

Фалсафа фан сифатида дунёқарашни шакллантириш борасида биринчидан инсон қарашларининг шаклланиш имкониятлари, узил ва воситаларини, уларнинг кундалик онг даражасидан назарий ғоялар даражасига кўтарилиш жараёни, мифологик дунёқарашидан фарқларини

иккинчидан миллий дунёқарашини шакллантиришдаги турли фан йўналишларини муайян вазифаларини, уларни бир-бири билан ғоявий ҳамкорлик қилиш ва уйғунлашув тамойилини аниқлашда намоён бўлади. Фалсафанинг услубий вазифаси унинг бошқа фанлар учун билишнинг узил ва воситаларини аниқлаш методологик ёрдам беришидир.

Унинг гносеологик вазифаси борлиқни билиш учун умумий методлар тизимини яратиш билан боғлиқ. Гносеологик функцияси онг ва дунёни билиш масаласига бағишланган маърузаларимизда анча батафсил маълумотлар бериш кўзда тутилган.

Фалсафанинг эвристик функцияси (“эврика” грекча сўз бўлиб, кашф этиш, деган маънони англатади.) гносеологик вазифаси билан боғлиқ бўлиб, табиат, жамият ва инсон тафаккури ривожланишининг умумий янги қонуниятларини кашф этишни ҳаракатлайди. Шу билан бирга бу функцияга ўзини ўзи англаши, миллий ўзликни англашни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Зеро, инсон ва миллатнинг ўзликни англаши ўз тарихининг ҳаққоний қирраларини ва келажак истикболларини кашф этиш билан белгиланади. Фалсафа тарбиявий вазифани бажаради. Инсоннинг маънавий баркамолликка етишишда фалсафанинг ўрни ва аҳамияти каттадир. Хусусан, “Ахлоқ фалсафаси” кишида юксак ахлоқий меъёрлар-ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ғоявийлик, эътиқод, ижтимоий-сиёсий фаоллик ва маъсулияти ҳис этиш туйғуларини тарбиялайди. “Ҳуқуқ фалсафаси” ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни, ижтимоий назоратни бошқа ҳуқуқий узил ва воситаларни назарий-амалий жиҳатларидан ишлаб чиқади.

Фалсафанинг проксиологик функцияси фалсафий ғоя ва назарияларнинг ижтимоий ҳаётга амалий татбиқ этиши билан изоҳланади.

Ҳар қандай амалий фаолият мустақил илмий назарияга асосланмаса, салбий оқибат функция назариянинг амалиётга жорий этиш услуб ва воситаларни аниқлашни ҳам ўз ичига олади.

Келтирилган функцияларни ўзаро ички боғлиқлиги фалсафанинг муштарак умумназарий ва услубий аҳамиятини белгилаб беради. Уларнинг ўзига ҳос хусусиятлари ҳамда аҳамиятини ҳар тамонлама ўрганиш инсон ва жамиятнинг маънавий комолотига ниҳоятда катта таъсир кўрсатади.

3. Истиқлолга эришганимиздан буён қисқа (тарихан) давр ўтган бўлсада, мустақил тараққиётмамлакатдаги ўлкан имкониятларни рўёбга чиқаришнинг ягона ва муҳим омили экани ўзини тўлиқ исботини топди.

Бугунги кенда мустақилликнинг мустаҳкамлаш жараёни моҳиятини ва фалсафий асосларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Одамлар дунёқарашини муҳим-моҳияти ва асосий йўналишларига янгча нуқтаи-назариядан қараш тақозо этилмоқда.

Президентимизнинг куйидаги фикрлари ниҳоятда муҳимдир “Бизнинг тушунимизча, қотиб қолган эски ақидалардан воз кечиш ўз тарихий ўтмишимиздан воз кечиш дегани эмас. Бу- бир ёқали ва тор фикрдан воз кечиш демакдир” Айнан бир ёқламаликдан қутилган кенг қамровли дунёқараш асосида бугунги янгиланишни тўғри англаш мумкин. Шу

сабабдан ҳам, бугунги кунда кўп қиррали ва мураккаб ҳодиса бўлган фалсафий дунёқарашнинг миллий давлатчилик ҳамда кишиларнинг ғоявий етуқлигини таъминлаш эҳтиёжига хизмат қилмоқда.

Мустақиллик йилларда фалсафанинг янгиланиши учун зарур асослар шаклланади.

Моддий-иқтисодий асослар.

Ижтимоий-сиёсий асослар.

Маънавий асослари фалсафанинг янгиланишдан ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафий тафаккур янгиланишнинг мамлакатимиз ҳаётида рўй бераётган туб ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқлигини куйидаги масалаларни фалсафий таҳлил этиши заруриятга айлантиради.

-бугунги рўй бераётган дунёқарашни янгилаш жараёнинг тарихий илдизларини ўрганиш ва фалсафий таҳлил этиш;

-собиқ иттифоқига ижтимоий таназзул ва унинг тафаккурига оқибатларини тугатиш;

-истиклолнинг фалсафий тафаккурини ўзгартириш учун янги даврни дошлаб боргани;

-бугунги кунда фалсафий дунёқарашнинг янгиланишига таъсир кўрсатаётган замонавий омиллари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Фалсафий дунёқараш ўзгартиришнинг муҳим жиҳатлари куйидагиларида намоён бўлади.

Биринчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши ижтимоий жараёндир. Ижтимоий жараёнларнинг барча асосий хусусиятларини ўзида хос эттиради.

Иккинчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгилаш тасодифий эмас, балки тарихий заруриятдир. Жамиятни ислоҳ қилишда одамларнинг янгича тафаккурини шакллантиришдаги асосий йўналшларидан биридир.

Учинчидан, унинг янгиланиши ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий киёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир.

Тўртинчидан, фалсафий онгнинг янгиланиш муайян бир даврда амалга ошади.

Бешинчилан, фалсафий дунёқараш ўзгариши инкор ва ворислик жараёнини ҳамдир. Унда бир томондан, ўзбек фалсафаси муҳим жиҳатлари сақланиб қолади, иккинчи томондан синфий-партиявийлик инкор этилади, учунчидан фалсафий тафаккурда янги йўналишлар ўз ўрнини топади.

Фалсафий дунёқарашни янгилаш зарурияти бир қатор йўналишларда намоён бўлади.

Биринчидан, келажакдаги зарурий вазифаларни масалан, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қарор топтириш ғояларни одамлар онги дунёқарашда қарор топтириш;

Иккинчидан, фалсафий онгнинг янгиланиши моҳият эътибори билан ҳуқуқий, демократик тамойилларига, қонун қоидаларига таянади;

Учинчидан, юртимизда бўлаётган ижобий ўзгаришларни ҳалқимиз тўғри тасаввур этишга эришиш;

Тўртинчидан, фалсафий тафаккур янгиланиш тақазо этадиган муҳим вазифа конституциямиздаги мақсад ва ғояларни амалга ошириш йўлида хизмат қилишдир;

Бешинчидан, мамлакат тақдири билан боғлиқ бўлган масалалар, тинчлик, осойишталик, барқарорликка таҳдид солувчи омилларни олдини олиш билан боғлиқ вазифалар;

Олтинчидан, фалсафий дунёқараш янгиланиши, моҳият эътибори билан инсондан, унинг ижтимоий хусусиятлари такомиллашуви билан бирга кечадиган жараёндир. У нафақат умумжамиат миқёсидаги балки, ҳар бир инсон комолоти учун ҳам зарур шарт-шароит яратадиган жараёндир.

Бу ва шу каби вазифаларни амалга оширишда мамлакатимизда кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Бугун ижтимоий фанлар ривожини замон талаблари даражасига етказиш борасида, давлат ва жамият ташкилотлари, олим ва зиёлилар олдида ғоятда маъсулиятли вазифалар турибди. Фалсафий дунёқараш тизимини шакллантириш ва ривожлантириш учун муайян имкониятлар мавжуд. Масалан, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик ўрнатилганлигини; аҳолининг барча ҳақ-ҳуқуқлари қонуний асосда кафолатланган; жамият барча соҳаларини демократлаштириш ва эркинлаштириш давлат сиёсати даражасига кўтарилмоқда; мамлакат аҳолисининг маънавий-маърифий салоҳиятини ривожлантириш устувор аҳамият касб этган.

Буларнинг барчаси фалсафий дунёқарашни шакллантириш вазифаларини самарали ҳал қилишга асос бўлмоқда. Эндиги вазифалар эса, ана шу имкониятларни амалий ишга айлантиришга ҳар биримиз ўз мустақиллигимизни қай даражада сезишимиз ва қандай фаолият юритишимизга боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Ислон Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. «Шарқ», 1998.
2. Ислон Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман». – «Фидокор», 2000 йил 8 июн.
3. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. — Т.: Ўзбекистон, 2000. - 352 б.
5. «Фалсафа» ўқув қўлланмаси. — Т.: «Шарқ», 1999.
6. «Основы философии». — Т.: «Ўзбекистон», 1998.
7. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсупов. Т.1999.
8. Фалсафа асослари. Т.2005

ИККИНЧИ БЎЛИМ. ФАЛСАФА ТАРИХИ ВА ТАРИХ ФАЛСАФАСИ.

3-мавзу: МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАЛСАФАСИ, УНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИДАГИ ЎРНИ. (2 соат)

1. Марказий Осиёдаги энг қадимги фалсафий қарашлар.
2. Илк ўрта асрлар фалсафасининг моҳияти ва хусусиятлари.
Ислом ва Калом фалсафаси.
3. Тасаввуф ва унинг тариқатлари.
4. Темур ва темурийлар даври фалсафаси.

1масала Тарихни билиш, ундан тўғри ва холис хулосалар чиқара олиш инсон маънавий камолоти учун нихоятда муҳим. Тарих буюк муаллим, ўтмишдан сабоқ берадиган тарбиячидир. Гап энг қадимги давр фалсафаси ҳақида борар экан, бу масала янада катта аҳамият касб этади. Айримлар «Бизга минг йиллар қаърида ётган маданият ва фалсафадан нима фойда, яхшиси, бугуннинг гапидан гапиринг?», «Ўтмиш қаъридан ташбеҳ излагандан кўра, бугунги муаммолар устида бош қотирган маъқул эмасми?» деган хаёлларга бориш мумкин. Бир қарашда уларнинг гапида ҳам жон борга ўхшайди. Аммо бир нарсани аниқ: ўтмишни билмасдан туриб, келажакни тўғри тасаввур этиш мумкин эмас. Зеро, ўтмишсиз келажак йўқ. Шу маънода, биз фалсафа тарихини азбаройи ўтмишга қизиққанимиз учун ўрганмаяпмиз. Биз уни турли замонларда рўй берган хилма-хил воқеа ва ҳодисаларнинг фалсафий фикр ва онгида қандай акс этгани, уларни қандай ғояларнинг тугилишига сабаб бўлгани, қайси таълимотлар инсоният тараққиётига қандай таъсир кўрсатгани, қайси мафкура одамзодни кўпроқ ривожланиш ёки таназзул томон етаклагани каби ҳақиқатларни билиб олиш учун ўрганаемиз. Тарихни ўрганмоқ ва ундан сабоқ олмоқ ҳар бир инсон учун зарурдир. Бу фалсафа билан шуғулланаётган мутахассис учун ҳам, уни ўрганаётган талаба учун ҳам бирдек муҳим аҳамиятга эга. Тарихни фалсафасиз тўғри тушуниб бўлмагани каби, фалсафани ҳам тарихсиз тўғри англаб бўлмайди. Шуларни назарда тутиб, қуйида биз мамлакатимиз тарихида муайян из қолдирган айрим фалсафий қарашлар ва таълимотлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Зардуштийлик таълимоти. Эрамиздан аввалги X асрдан эрамизнинг VII асрларигача бўлган давр маҳсули бўлган диний-фалсафий таълимотлардан бири зардуштийликдир. Бу таълимотга Зардушт асос солган бўлиб, Шарқ ва Ғарбда Заратуштра, Зороастр номлари билан машҳурдир. Манбаларга кўра, Зардушт эрамиздан аввалги VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. Лекин унинг тарихий ёки афсонавий шахс эканлиги ҳақида аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. У ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Лекин унинг пайғамбарлиги илохий асосга эга эмас. Яъни бу ҳақиқат илохий китобларда ўз тасдиғини топмаган.

Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, бу таълимот Ватанимиз ҳудудида, хусусан, Хоразм заминида пайдо бўлган. У ўз

даврида халқни эзгулик ва адолат ғояларига даъват этиш, ҳаётбахш анъаналарни шакллантириш, деҳқончилик ва шаҳар маданиятини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган, унинг ғоялари билан боғлиқ қадриятлар бугунги кунгача яшаб келмоқда ва халқимиз турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларини белгилашда ўлкан ҳиммат касб этмоқда.

Зардуштийликнинг бош китоби «Авесто»дир. Унда қадимги халқларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, ўзига хос қадрият ва урф-одатлари акс этган. Унда оламнинг азалий қарама-қарши кучлари яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим борасидаги қарашлар ўз ифодасини топган. «Авесто»да, шунингдек, табиат фалсафаси, тарих, этика, тиббиётга оид маълумотлар ҳам берилган.

Фалсафа тарихида македониялик Александр истилоси ва Грек-Бактрия даври фалсафаси ҳам халқимизнинг тараққиёт тарихида муҳим ўрин тутган. Манбааларда Александр қўшини маҳаллий халқларнинг қаттиқ қаршилигига учрагани, у «Авесто»нинг кўпгина қисмини ёндириб юборгани ҳақида маълумотлар бор. Бугунги кунгача ҳам айрим тарихчилар Александр «Авесто»нинг тилини билмагани, уни ўқий олмагани сабабли бу китобнинг қадр-қимматини тушунмаган ва уни ёқиш тўғрисида кўрсатма берган, деган фикрларни баён этадилар. Аслида ундай эмас.

Бу тарихий ҳақиқатни, гарчанд у кимлар учундир аччиқ ва кимлар учундир ибратли бўлса-да, ҳаспушлашга ўринишдан бошқа нарса эмас. Негаки, Александр ўз замонида фанларнинг отаси деб ном олган фалсафани фан даражасига кўтарган, буюк донишманд сифатида етти иқлимда тан олинга Арастудан 20 йил мобайнида муттасил таълим олган эди. Бинобарин, Филиппнинг ўғли Александрни саводсиз, китобнинг қадрини тушунмайдиган бир кимса деб таърифлаш тори, ҳақиқатига тўғри келмайди.

Тўғри, у «Авесто»ни ўтда қўйдирган бўлиши мумкин. Лекин буни китобнинг қадрини тушунмагани учунмас, балки ерли халқларни бирлашишга даъват этиб турувчи, улар эътиқод қўйган миллий, ғоялар тимсоли бўлган ва ўз салтанатига қарши муттасил қуриш олиб боровчи ватанпарварларни тарбиялайдиган манба эканини, назарда тўтиб, шу ишни амалга оширган. Қолаверса, ўзини дунёдаги энг ривожланган ҳудуд маданиятини жаҳонга ёйиш учун, масъул деб билган, тўғрироғи, ўша маданиятдан бошқасини тан олмаган машхур жаҳонгир учун забт этилган халқнинг «Авесто»дек буюк китоби бўлиши кутилмаган хол эди. У, юқорида таъкидланганидек, мазкур китоб омон турса, у ушбу замин фарзандлари учун ўзликни англаш, бинобарин, куч-қудрат манбааи бўлиб қолаверишини ниҳоятда яхши тушунган. Александрдан кейин яшаган Рим императорлари ҳам Миср ва Византияга қарши уруш қилиб, яҳудийларнинг ерини босиб олганида туб аҳолининг маданий бойликларини йўқ қилиши, «Забур» ва «Таврот»нинг қадимги нусхаларини қўйдириб юборгани юқоридаги мисолнинг тасодикий эмаслигидан далолат беради.

Умуман, ҳар қандай шароитда ҳам истилочиларнинг биринчи иши халқ ва миллатларни зўрлик билан босиб олиш, бойликларини талаш бўлса, кейинги асосий фаолияти миллатни ўз тарихи ва анъаналаридан узиб қўйиш, маданий меросини талон тарож қилиш, унинг маънавиятини йўқотишдан иборат бўлади. Тарихнинг бу аччиқ сабоғи мустамлакадан озод бўлган, ўз мустақиллигини

сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга интиладиган ҳеч қандай халқ, тараққиёти учун энг муҳим ҳулоса бўлиб хизмат қилади.

Искандарга қарши кўрашда халқимизнинг миллий қаҳрамони Спитамен бекиёс мардлик ва жасорат кўрсатади. У Искандарга қарши аёвсиз қаршилик кўрсатган ватанпарвар лашкарбошларидан биридир. Аслида, унинг қаҳрамонлиги миллатимизнинг ўша даврдаги ўз давлатчилигини, ўзи яшайдиган ҳудуд дахлсизлигини сақлаб қолди. Албатта, бу лашкарбоши ортидан халқ эргашса, элнинг озодлик ва мустақилликка интилиши туйғуси кучли бўлмаса, Спитаменнинг номи бу қадар машҳур бўлиб кетмас эди. Негаки, инсон нақадар кучли, тadbирқор ва омадли бўлмасин, агар халқ билан бирга бўлиб, унинг дардларига дармон изламаса, хуррият ғояларини байроқ қилиб кўтармаса, ҳақиқий миллий қаҳрамон бўлолмайди. Спитамен эса ўша халқимизнинг руҳи, орзу-умидлари, мустамлакачиларга қарши матонати рамзи сифатида тарихимиз қатига мангу муҳрланиб қолган.

Марказий Осиёда буддавийлик ҳам ўз ўрнига эга. У диний-фалсафий таълимот сифатида қадимги Хиндистонда эраиздан аввалги VI асрнинг охири ва V аср бошларида вужудга келган. У жаҳонда кенг тарқалган динлардан биридир. Бу таълимотга асос солган донишманд Сидхарта уриғидан чиққан Гаўтама ҳисобланади. Кейинчалик у «Будда», яъни нурланган деган лақабга эга бўлган. Буддавийлик исломга қадар Ўрта Осиёда тарқалган қадимги динлар орасида мавқеи жиҳатидан жуда катта ўрин тутди. Бу таълимот Ўрта Осиёга эраиздан аввалги II- I асрларда кириб келган. Тарихий манбаларга кўра, уни Тоҳаристонга балхлик савдогарлар олиб келишган. Кушонлар даврида буддавийлик дини ҳукмрон динга айланган эди. «Халқчил бўлганлиги учун Ўрта Осиёга кенг ёйилган. Буддавийликнинг Ўрта Осиёга ёйилиши қуйидаги тўрт босқичдан ибораг.

Биринчи босқич. Кушонлардан олдинги давр. Бу эраиздан аввалги I асрга тўғри келади. Бу даврга оид ёзма манбаалар бизгача етиб келмаган.

Иккинчи босқич. Бу даврда буддавийлик Урча Осиёга кенг тарқалган эди. Айниқса, унинг ахлоқга оид масалалар, халқ оммасини сабр қаноат ва бардошга даъват этувчи ғояларни илгари сурганлиги муҳим аҳамият касб этган.

Учинчи босқич. Бу даврда Ўрта Осиёда буддавийлик таълимотининг манбалари ёйилган.

Тўртинчи босқич. (IX-XIV асрлар) ислом Ўрта Осиёда ҳукмрон динга айланиши билан бу дин сиқиб чиқарилган жуда заифлашиб кетган.

Буддавийликнинг Ўзбекистон ва Хиндистон халқи ўртасида ўз даврида маънавий кўприк бўлиб хизмат қилганлиги аниқ. Халқларимиз орасидаги дўстлик ва биродарликнинг илдизлари у даврга бориб тақалади ва бугунги кунда аксарият кишилар, айниқса, ёшларимизнинг ҳинд халқи, унинг маданият ва санъатига қизиқиши тасодиқий эмас.

Моний таълимоти юртимизда буддавийликдан кейин кенг тарқалган эди. У зардуштийлик ва христианликнинг натижасида вужудга келган. Моний форс ва араб тилларида бир неча рисоалар ёзган. Лекин улар бизгача етиб келмаган Моний хатто «Монийлик ёзуви» номли алифбо ҳам тузган унинг таълимотича, ҳаётда даставвал нур дунёси — яхшилик ва зулмат дунёси ёзувлик

бўлган. Улар ўртасида абадий кўраш боради, инсон икки унсурдан (рух-нур фарзанди, жисм зулмат махсули) иборат. Монийлик халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилувчи таълимот бўлгани сабабли хукмрон мафкура қаршилигига дуч келган.

Монийлик таълимоти асосида **Маздак таълимоти** юзага келган. У эрамизнинг V-VI асрларида кенг тарқалган эди. Унинг асосчиси Маздак (470-529 йиллар) бўлган. Маздак ва унинг маслакдошлари ўз қарашларида халқ оммасига суянган. Халқнинг озодлик, эркинлик ҳурлик йўлида олиб борган ҳаракатлариги раҳнамолик қилини учун тез фурсатда уларнинг маслакдошлари, издошлари кўпайиб кетган. Маздакийлик ижтимоий тенгсизликни бартараф этиш йўлида кўрашга даъват этувчи мафкура сифатида хизмат қилин. Унда асосий ёзувлик бойликка хирс қўйиш ва ўта камбағалик қораланади. Бу инсонпарвар ҳаракатдан чўчиган шох Маздакни турли хийлалар билан ўлимга маҳкум этади. Маздакийлар ҳаракати, эрамизнинг VI асрида бостирилганига қарамай, турли мамлакатларда муайян даражада давом этган. Ўрта Осиёда Муканна, Озарбайжонда Бобак бошлик деҳқонлар ва шаҳар камбағалларининг зулмга қарши кўрашлари бунга мисол бўлади.

Марказий Осиёда вужудга келган қадимги фалсафий таълимотлар, улар илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Санаб ўтилган қадимги диний-фалсафий таълимотлар, яъни зардуштийлик, унинг бош китоби «Авесто», Моний таълимоти, «Моний ёзуви», маздакийлик ҳаракати жамиятда **адолат**, эркинлик, тенг ҳуқуқлилиқ тамойилларини қарор топтуришига даъват этган. Ватан озодлиги йўлида жон фидо этган Муканна бошчилигидаги ҳаракат нафақат Ўрта Осиёда, балки бошқа ўлкаларида ҳам акс-садо берган. Ватанимизнинг ўша даврда шаклланган ва ривожланган бой маданияти, миллий маънавиятимиз, фалсафамиз жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган.

Сирасини айтганда, мамлакатимиз тарихи ислом дини юртимизга кириб келган даврдан бошланмайди. У исломга қадар ҳам минг йиллар мобайнида ривожланиб келган шонли тарихига эга. Лекин, афсуски, Ватанимизнинг ана шу давр тарихи нихоятда кам ўрганилган. Бу даврга оид манбаларнинг аксарияти эса йўқ қилиб юборилган. Бу вайронкорликнинг бошида милoddан аввал македониялик Александр турган бўлса, мамлакатимизни забт этган кейинги босқинчилар ҳам ана шу йўлдан борган. Улар халқ онгидан мустақиллик ва эркин ҳаёт тўғрисидаги мақсад-муддаоларни бутунлай йўқотиб юборишга ўринишган. Бунинг натижасида маънавий қашшоқ ва тарихий хотирасиз кишилар тарбияланиши лозим эди. Босқинчилар Мовароуннахрда нихоятда бой маданият шаклланганини эътироф этган. Аммо унинг босқинчилик ғояларига мос келмайдиган жуда кўп намуналарини аёвсиз йўқ қилишган. Айниқса, маънавий қадрият ва маданий бойликларни шафқатсизларча ғорат қилиш асосий ўринда турган. Юртимизда араблар истилосига қадар устувор бўлган маънавий ва маданий дурдоналар қадрини яхши англайдиган ва уларнинг аҳамиятини турли тушунадиган кишилар биринчи навбатда йўқ қилиб юборилган. Бу тўғрида Абу Райхон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида қуйидагиларни ёзган: «Кўтайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни

халок этиб ва буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди». Ушбу асарнинг бошқа саҳифасида улуғ ватанпарвар олим юқоридагига ўхшаш яна бир фикрни қуйидагича ифода этган: «Қўтайба хоразмликларнинг котибларини халок этиб, билимдонларини улдириб, китоб ва дафтарларини қўйдиргани сабабли улар саводсиз бўлиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар».

Беруний замонида ислом ягона ҳукмрон диний мафкура бўлиб турганини эътиборга олсак, зикр этилган асар ва ундаги теран фикрларни бундай ўктамлик билан айтиш ғоят ўлкан жасоратни талаб этгани аён бўлади. Истилочиларнинг бундай вайронкор сиёсати кейин ҳам давом этган. Хусусан, мустабид шўролар мафкураси ҳукмронлик қилин даврда ҳам ана шундай ҳол рўй берган. Нихоятда бой кадриятларимиз, фалсафий таълимотларимиз, умуман ўз меросимиздан бебаҳра бўлиб қолдик. Истиқлол туфайли аجدодларимиз яратган бой ва ўлмас маданий меросни ўрганиш имкони турилди. Тарихий хотирани тиклаш халқимиз қалбида миллий кадриятларга содиқлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш ҳозирги кунда маънавий ҳаётнинг устувор йўналишига айланди.

2 масала. Мазкур мавзуга асос бўлган давр фалсафаси араб истилоси ва мамлакатимизда ислам динининг тараққий этиши билан узвий боғлиқдир. Бу фалсафа, баъзи чет эллик мутахассислар айтгани каби, фақат араблар маданиятининг бир қисми эмас. Балки бизнинг Ватанимиз фарзандлари улуғ бобоқалонларимизнинг ислом динига, ислом фалсафасига, бутун араб дунёси ва жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган таълимотлари дунёга келган давр фалсафаси ҳамдир.

Шу билан бирга, бу аجدодларимизнинг босқинчиларга қарши кўрашини акс эттирган, халқимиз маданияти ва маънавияти ниҳоят даражада ривожланганини бутун жаҳонга яққол намоён қилин давр фалсафасидир.

Бу Муканна каби миллий қаҳрамонларимиз кенг халқ оммасига бош бўлиб озодлик кўраши олиб борган пайтларда элнинг руҳини кўтариб, илҳомлантирувчи эзгу ғоялар шаклланган давр фалсафасидир.

Бу Аму ва Сирдарё бўйларида яшаган халқнинг даҳоси энг юксак даражага кўтарилган, унинг атоқли намояндалари жаҳон маданияти саҳифаларига ўзларининг учмас номларини муҳрлаб кетган давр фалсафасидир. Бу фалсафанинг хусусиятлари ўша даврда кечган ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ўзига хослиги билан белгиланади.

Мазкур мавзуни ўрганишдан мақсад, Президентимиз Ислом Каримов таъбири билан айтганда, ёш авлод қалбида мафкуравий иммунитетни шакллантириш, «Ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш. Уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота боболарнинг мукаддас кадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтиришдан иборат.

Араб босқини ва ислом дини. Мовароуинахр араблар томонидан забот этилиши арафасида Турк коғоноти тизимига кирар эди. У майда амирликлардан иборат бўлиб, улар ўртасида тинимсиз тўқнашувлар рўй

бериб турар эди. Айниқса, Турк когоноти билан сосонийлар Эрони ўртасидаги тўқнашувлар ўта шиддатли тусда юз берар эди. XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида бу ҳудуд араб ҳалифалиги томонидан босиб олинди. Бунга Мовароуннахр ҳудудида яшовчи халқлар, ижтимоий кучлар орасида сиёсий ҳамжиҳатликшиг йўқлиги, ўзаро киргинбаротларнинг авж олиши сабаб бўлди.

Мовароуннахрга араблар босқини билан бирга ислом дини ҳам кириб келди. Ислом сўзи арабча тангрига ўзини топшириш, итоат, буйсуниш, тинчлик каби маъноларни англатади. Ислом дини байроғи остида кенг ҳудудга араб кабилалари бирлашган, мавжуд тарқоқликка чек қўйилган, ягона марказлашган араб ҳалифалиги ташкил топган.

Қуръон ва ҳадисларда исломий таълимотнинг асоси баён қилинган. Қуръон муқаддас китоб. Унда ислом қонун-қоидалари, иймон-этикод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар ўз ифодасини топган. У 114 сура ва улар тарғибидаги оятлардан ташкил топган.

«Сунна» эса ҳадислар мажмуи бўлиб, Қуръондан кейин туради ва уни тўлдиради. Унда Муҳаммад пайғамбарнинг сўзлари хатги-ҳаракатлари нақллар ва ҳадис шаклида жамланган. Қуръон ва суннадан кейинги муҳим манба шариатдир Шариат (тўғри йўл, илохий йўл демакдир) исломда ҳуқуқ ахлоқий меъёр ва амалий талаблар тизимидир. Исломдаш асосий йўналишлар суннийлик, шиалик ва хорижийлик. Улар диний таълимот, маросимчилик, ахлоқий-ҳуқуқий меъёрларга оид масалаларда ўзаро фарқланиб туради.

Хорижийлар йўналиши ўрта асрлар даврида кўпгина оқимларга бўлиниб, кейинчалик йўқолиб кетган. Фақат ибодийлар (абодийлар) оқими сақланиб қолган.

Суннийлик ва шиалик ҳокимият масаласида (суннийлик ҳалифалик ҳокимияти, шиалик эса имомат ҳокимияти тарафдори) айрим диний маросим ва анъаналарда бир-биридан фарқ қилади.

Исломдаги оқимлар ақидавий таълимот ва маросимчилк масалаларида бир-биридан ажралиб турадиган диний гуруҳлардир. Шиаликдан қарматлар, исмоилийлар, зайдийлар, нусайрийлар, алиилохийлар ва бошқалар ажралиб чиққан.

Суннийликдан равшанийлар, ахмадия, жангари ваххобийлар, маҳдийлар ажралиб чиққан. Мазҳабчилик илоҳиёт масалалари бўйича юзага келган ўзаро келишмовчиликлар натижасидир.

Исломда ханафийлик, ашъарийлар, жабарийлар, қадарийлар, сифатийлар, муржибийлар, муътазилийлар каби мазҳаблар мавжуд. Қадарийлар инсон ирода эркинлигини ёқлаб чиқиб, уни тан олмаган жабарийларга қарши чиққан. Муътақаллимлар аристотелчилик фалсафаси узил ва воситаларидан фойдаланиб, исломнинг диний-ақидавий таълимотини асослаб беришга ўринган.

Абу Мансур Мотуридий (мелодий 944 йилда вафот этган) калом илмининг ақл мақомига алоҳида эътибор қаратган Самарқандда Мотуридия мактабини яратган. Муътазилийлар (ажралиб чиққанлар) якка худоликнинг адолатли эканин Қуръоннинг тангри томонидан яратилганлигини, ирода

эркинлигини ёқлаб чиққан. Унинг асосчиси Восил ибн Атодир (69 748 йиллар). Унинг охирги вакилларида бири Замахшарийдир.

Калом ислом илоҳиётининг ўзига хос фалсафий таълимотидир. У диний ақидаларни асослаб беришга ўринган. Қуръонга таяниб, жаннат ва дўзахнинг азалий эканлигини, исонда ирода эркинлигининг йўқлигини, лекин инсоннинг Оллох олдида ўз қилмишлари учун масъул эканлигини асослаб беришга ҳаракат қилин.

Бундай маънавий жараёнлар билан ёнма-ён исломда **машшойунлар ва таббийунларнинг** (Арасту фалсафаси ва табиатни ўрганишга аҳд қилинларнинг) фалсафий қарашлари шакллана борган. Бу исломий маънавиятнинг дунёвий ва диний масалаларда, жаҳон фалсафий тафаккурида рўй бераётган жараёнлар нисбатан ташаббускор бир куч эканини кўрсатиб турибди.

Қадимги Юнон фалсафаси анъаналарида сиёсий фаолият донишмандлик кўп ҳолларда бир-бирига қарама-қарши қўйилган бўлса, ислом фалсафасида сиёсатга, аксинча, инсон фаолиятнинг юксак бир шакли сифатида қаралади. Исломда давлат бошқариш бу санъат, аммо у ижтимоий адолат таомилига амал қилмоғи зарур, ижтимоий адолат эса тенг ҳуқуқийликка амал қилиш туфайли барқарор бўла олади, деб ҳисобланади.

Ислом фалсафасига кўра, инсоният истиқболи комил инсонни шакллантириш орқали юзага келади, ахлоқ-одоб эса инсон тафаккурининг ажралмас тарғибий қисмидир. Музилмои Шарқи мутафаккирларини ақл макоми, мантиқ илми аввалдан қизиқтириб келади, чунки мантиққа таянмаган ҳар қандай билим ишончли ва самарали бўла олмайди. Бу масала ҳам ислом фалсафасида ўз ўрнига эга.

Тасаввуф ва унинг тариқатлари. Тасаввуф фалсафий оқим ва диний-маънавий ходиса сифатида ислом дини доирасиди (кўпгина ички сабаблар ва баъзи ташқи унсурлар — буддавийлик ва хиндийликнинг илк диний тасаввурлари, шарқий христиан таркидунёчилиги, неоплатонизм кабиларнинг таъсири остида) пайдо бўлди. Тасаввуф учун ваҳдоният — Оллохнинг бирлиги, Оллох ва оламнинг порлаб туриши, фано бўлиш, ориф шахсининг тангри таоло билан рухан бирлашиб кетиши каби мушоҳадалар муҳим аҳамият касб этади. Бу оқим намояндалари ва тарафдорларини суфийлар, деб атаганлар ва «суфизм» атама си шундан пайдо бўлган. Илк суфийлар аҳолининг камбағал тоифаси орасида шаклланган. Уларнинг қарашлари истилочилар зулми, адолатсизлик, ижгамоий тенгсизликка қарши норозилик белгиси сифатида ҳам юзага келган.

Тасаввуфнинг муҳим жиҳатлари йирик музилмон илоҳиётчиси Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Газзолийнинг (1059-1111) «Диний илмларнинг тирилтирилиши» асарида баён этилган. Ул зот дунё қонуниятларини ақл орқали билишни эътироф этган. лекин Оллохни ақл билан англаш мумкин эмаслигини таъкидлаганлар. У фақат қалб, махсус руҳий ҳаракатлар — илтижо-ибодатлар кўмагида билиб борилади. Мантиқ, табиатни билиш Оллохни танишга ҳалал бермаса, улар аҳамиятлидир, агар аксинча бўлса, уларнинг макоми чегараланади.

Расмиятчилик, ақидачиликни тасаввуф аҳли қабул қилмаган. Уларнинг

фикрича, иймон-этиқоднинг моҳияти Оллохдан бошқа нарсага муҳгож бўлмаслик, ҳеч қандай мулкнинг қўлига айланмаслик, бориға сабр-қаноат қилиб яшашдир. Оллохға етишиш учун қалбни поклаш, нафс балосидан озод бўлиш даркор. Ана шундагина инсон дили нур билан тўлади, нуксонларни бошқалардан эмас, ўзидан излайдиган даражага кўтарилади, Ҳақ сари яқинлашади, бемаъни қараш ва тушунчаларнинг қуллик кишанидан ўзини озод қилади, чунки инсон қалби хурдир.

Тасаввуфда кубравия, яссавия, нақшбандия тариқат-сулуғлари кенг тарқалган.

Кубравия тариқатининг асосчиси Нажмиддин Куброд (1154-1226). Хевада туғилган, ёзган асарлари орасида «Шарҳус-сунна вал-масолиҳ», «Узили ашара», «Фавоихул-жамол» кабил машхурдир. Кубравия тариқатининг моҳияти унта узилда мужасамлашган. Булар — тангрига ўз хоҳиши билан юзлашиш, зу фи дунё — ҳар қандай лаззатдан ўзини тийиш, тавакқул — Оллохға этиқоди поклиги учун барча нарсалардан воз кечиш, қаноат, ўзлат — хилватни ихтиёр қилиш, мулозамат аз-зикр узлуксиз зикр, таважжух — Ҳалкга муҳаббат қўйиш, сабр — нафс балосидан озод бўлиш, муруқаба — тафаккурға гарк бўлиш, ризо — тангри хўшнудлигини қозонишдан иборат.

Яссавия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир (116 вафот этган). У Туркистоннинг Сайрам мўзофотида туғилган, машхур мўтасаввиף Юсуф Ҳамадонийнинг (1140 йилда вафот этган) таълим-тарбияси билан вояға етган, ориф мақомиға эришган. Яссавий устозининг вафотидан кейин муайян бир муддат унинг мақомида турган, сўнг эса бу мақомни Абдуҳолик Гиждувонийға қолдириб, Ясси — Туркистон шаҳриға қайтади ва ўз тариқати, йўл-йўриқларини ташвиқ этиш билан машғул бўлади.

Яссавийнинг оддий халқ тушунадиган услубда ёзилган, тасаввуфий қарашларини акс эттирган хикматлари девонида ўз аксини топган. Унда илохий ишқ, Ҳақ васлиға етишиш, унинг ишқида парвона бўлиш, ундан бошқа нарсаға кўнгил қўймаслик ҳақида фикр юритилган. Яссавий риёзат, чилла, зикрға алоҳида аҳамият бериб, ҳаётининг аксариятини чиллаҳонада ўтқазган. Яссавий тариқати Туркистон ўлкаси, Озарбойжон, Туркия, Шимолда — Қозонгача, Ғарбда — Болқонгача кенг тарқалган.

Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389 йиллар) нақшбандия тариқатининг асосчисиدير. Бу таълимотнинг моҳияти «Дил — ба ёру даст — ба қор» шиорида яққол ифодасини топган. Инсон Оллох инояти натижаси бўлиб, бу дунёни унўтиб қўймаслиги лозим, унинг қалби доимо Оллохда, қўли эса меҳнатда бўлмоғи лозим. У тасаввуфнинг барча тариқатлари сингари шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқит мақомларини эътироф этади.

Нақшбанднинг таъкидлашича, шариат — аҳдға вафо, ислоннинг бешта асосий талабига риоя қилиш, дил ва тил бирлиги. Тариқат эса, ўзидан кечиш, фано бўлишдир. Ҳақиқат — беҳуда ишлардан узоклашиш, ҳақ ишларға боғланиш. Демак, шариат — қонун, тариқат — йўл. Қонун вужуд ва қалбни тарбиялайди. Йўл эса кўнгилни поклаб, руҳни илохий қувватдан баҳраманд қилади.

Кубравия, яссавия ва нақшбандия таълимотлари маънавиятимиз тарихида жуда катта ўрин тугган. Улар маънавий тараққиётда муҳим аҳамиятга молик бўлиб, ўз таъсирини ҳалигача йўқотмаган.

Диний бағрикенглик ва дунёвий билимлар такомили. Музилмон Шарқи, жумладан ислом жорий этилганидан кейин Ватанимиз худудидан етишиб чиққан буюк мутафаккирлар ижодида Оллох, инсон ва табиат масалалари илоҳиёт ва дунёвий фалсафани муҳим муаммоларидан бири бўлиб келган. Биронта буюк аллома ва мутафаккир исломий қадриятлар мавзуини четлаб ўтмаган.

Диний илмлар соҳаларида имом Бухорий, имом Термизий имом Абу Ханифа, имом Мотуридий ва имом Бурхониддин Маргинонийлар пешқадамлик қилинлар.

Имом Бухорий (810-870йиллар) йирик илоҳиётчи, муҳаддис сифатида 60 мингга яқин ҳадис тўплаган, улардан ишончли деб топганлирини махсус тўплам холига келтирган. Бу тўплам «Саҳихи Бухорий» номи билан машҳурдир.

Имом исо Термизийдан (824-892) «Пайғанбарнинг алоҳида фазилатлари», «Ҳадислардаги ихтилоф ва бахслар ҳақида рисола», «Тарих» ва бошқа асарлар мерос бўлиб қолган. Имом Термизий ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартиб солган ва яхлит бир китоб шаклига келтирган.

Муҳаммад ал-Хоразмий (783-850) ва **Ахмад ал-Фаргоний** (тахм. 797-865) бутун музилмон Шарқи ва жаҳонда табиий ва аниқ фанлар ривожига салмоқли хисса қўшган буюк алломалардир. Муҳаммад ал-Хоразмий Бағдодда «Донишмандлик маскани» («Байт ул-хикма») га раҳбарлик қилин. Унинг «Астрономия жадвали», «Хинд хисоб тўғрисида рисола», «Қуёш соати тўғрисида рисола», «Муסיқа ҳақида рисола», «Тиклаш ва қарши қўйиш хисобига оид мухтасар китоб» каби асарларида алгебра соҳасига асос солинди.

Шарқ, халқлари орасида «Буюк математик» унвонига сазовор бўлган Ахмад ал-Фаргоний (тахм. 798 й. да Кувада туғилган) астрономия ва математика соҳаларида ном таратди. Унинг «Самовий жисмлар ҳаракати ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб», «Астрономия асослари», асарларида коинот харитаси тузилди. Ер ва фазовий сайёралар ҳажми, иқлимлар, жугрофий кенгликлар тўғрисида кузатувчилар орқали асосланган янги маълумотлар берилган, илм-фаннинг янги йўналишларига асос солинган. Қўлга киритилган маълумотларни умумлаштириш, тадқиқотда хиссий ва ақлий мушоҳада муштарақлиги алломага хос хусусиятлар сифатида дунёқашни шакллантиришнинг муҳим омиллари бўлиб келди ва ундан кейин яшаган илм ахлига таъсири сезилиб турди.

Фалсафа, табиатшунослик ва тиббиёт тарихини Форобий, Беруний ва Ибн Синосиз тасаввур қилиб бўлмайди. Абу Наср Форобий (873-950) музилмон Шарқида Арастудан кейин «иккинчи устоз» унвонига муяссар бўлган йирик мутафаккир ва аллома. Унинг каламига 160 дан зиёд асар мансуб бўлиб, улар асосан қадимги юнон олимлари асарларидаги табиий-илмий ва фалсафий муаммолар шархлаш ҳамда бу соҳаларнинг долзарб масалаларини таҳлил қилишга бағишланган.» Мутафаккир оламни икки кўринишда: «Вужуду вожиб» (оллох.) ва «вужуди мумкин» (барча моддий ва

руҳий нарсалар) мисолида талқин қилади, барча нарсалар «вужуди вожиб» туфайли яшаш ҳуқуқига эга бўлади. Улар ўзаро бир-бири билан сабабий тарзда боғланади. Сабабсиз оқибат бўлмаганидек, оқибатсиз сабаб ҳам бўлмайди, дейди Форобий.

Олам сифат, микпор, жавҳар, акциденция (муҳим бўлмаган хосса), имконият, зарурият ва тасодифият, макон ва замон, ҳаракат ва ривожланиш каби тушунчаларда ифодаланади. Улар фазовий жисмлар, ақлли махлук (инсон), ақлсиз жониворлар, ўсимликлар, минераллар ва тўртга унсур сув, олов, ҳаво ва тупроқ каби олтига кўринишда намоён бўлади.

Билиш жараёни ақл ва сезгилар орқали юзага келади. Билишда ақл ва мантиқ илмининг макоми бекиёсдир. Ақл воситасида инсон илм-фанни яратади. Фан туфайли ходисалар моҳияти очиб берилади. Ҳар бир фан инсоннинг муайян эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади.

Мутафаккир ўз асарларида комил инсон, фозил фуқаро, одил ҳукмдор, бахт-саодат, унга эришиш йўллари, давлатнинг хусусиятлари, ахлоқий ва ақлий тарбия, ижтимоий истиқбол тўғрисида илғор ғояларни илгари сурган. Форобийнинг Шарқ, халқлари фалсафий тафаккури ривожига бўлган таъсири сезиларли бўлган.

Абу Райхон Беруний (973 — 1048) деярли барча фан соҳаларида ижод этган буюк комусий аллома ва машҳур мутахасис. У яратган 152 та асардан 28 таси бизгача етиб келган. Унинг табиатни ўрганишдаги хизмати каттадир. Аллома жисмларнинг ўзаро тортишуви, Қуёш ва Ойнинг тутилиши, зарра, инерция ва сунъий танланиш, ривожланиш аномалияси, Ер қарида рўй берадиган геотектоник силжишлар, Ер киёфасининг тадрижий тарзда ўзгариб туриши, хилма — хил оламлар тўғрисида илмий башоратларни илгари сурган. Унинг фалсафий қарашлари табиий-илмий қарашлари таъсирида шаклланди. У модда ва замон, қонуният, зарурият ва тасодифият, ҳаракат ва ривожланиш, зиддият, сабаб ва оқибат каби фалсафий муаммоларга катта эътибор берган.

Берунийнинг асарларида билиш масалалари муҳим макомга эгадир. Билишга бўлган қизиқишнинг иккита сабаби бор. Биринчидан, бу ўзига хос лаззатдир. Иккинчидан, билишдан мақсад одамлар эҳтиёжларини қондиришдир. Билиш сезгилар берган маълумотлардан бошланади. Улар билишнинг босқичи ақлий билиш учун ўзига хос кўмакчи ва асос бўлиб хизмат қилади. Билимнинг чинлиги кузатув ва синов — тажриба орқали белгиланади. Улар туфайли ашёларнинг муҳим жиҳатлари ўрганилади, уларнинг миқдорий томонлари аниқланади, билиш жараёнининг самарадорлиги ошиб боради.

Берунийга кўра, инсон киёфаси табиат таъсирининг натижасидир. Унинг ички киёфасига келсак, уни инсон чексиз саъй-ҳаракатлар оқибатида тубдан ўзгартириши мумкин. Ҳар бир киши ўз хулқ-атворининг сохибидир. Жамият тадрижий ўзгаришлар орқали ривожланиб боради. Адолат, фуқаро учун ғамхўрлик, зулмни бартараф этиш, жамиятни ақл ва адолат туги остида бошқариш мутафаккирнинг идеалидир.

Абу Али ибн Сино (980-1037) буюк аллома ва мутафаккир. Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилиб, Ҳамадон шаҳрида вафот этган. Ибн

Синодан қолган маънавий меърос тахминан 280 дан зиёдрокдир. Улар тиббиёт, фалсафа, мантиқ психология ахлоқ, мусиқа, фармакология ва бошқа соҳаларга бағишланган Олимнинг «Шифо китоби» «Тиб қонунлари», «Билимлар китоби» «Табиат дурдонаси» каби асарлари машхурдир. Борлиқни талқин этишда Ибн Сино Форобий изидан бориб, уни «вужуди вожиб» ва вужуди мумкин»дан иборат, деб эътироф этади. «Вужуди вожиб биринчи сабаб вазифасини бажаради. «Вужуди мумкин» эса унинг оқибатидир. Яратилиши доимий бўлганлиги учун яратилган «вужуди мумкин» ҳам абадийдир. Олимнинг сабабиятга оид мулоҳазалари эътиборга моликдир. Унга кўра, сабаблар моддий (муайян ҳолатни келтириб чиқарувчи сабаб), фаол (муайян ҳолатни ўзгартирувчи сабаб), шаклий (турли хил қувватлар билан бошланган сабаб) ва тугалловчи (барча сабабларнинг пировард мақсади) сабаблардан иборатдир. Шундай қилиб Марказий Осиёда илк ўрта асрлар даврида кенг тарқалган тасаввуф таълимотидаги комил инсон макоми, нафсни тийиш, бағрикенглик, диний донишмандлик, Мусо ал-Хоразмий ва АХМАД -Фаргоний тадқиқотларида илгари сурилган табиий-илмий ғоялар, Форобий, Беруний ва Ибн Синонинг табиий-илмий ва фалсафий қарапшари, фандаги янги йўналишлар биринчи галда музилмон Шарқи, қолаверса, бутун жаҳон табиий-илмий ва фалсафий тафаккурининг раванқига ҳаётбахш таъсир ўтказиб келди.

Шундай қилиб шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Президентнинг «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» тамойили ўрта асрлар фалсафасини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Буюк аجدодларимизнинг бағри кенглиги, мазҳабпарастликка берилмаганлиги, улар дунёқарашида дунёвий ва диний илмлар-муштарақлиги, сабр-қаноатлилиги барчамизга намуна ибратдир. Бу бой маънавий хазина ёшлар онгига миллий ғоя ва истиқлол мафкурасини сингдиришга хизмат қилади, мустақил фикрлаш, дўстни душмандан фарқ қилишга ундайди юртим деб, элим деб яшашга чорлайди

3 масала Тасаввуф таълимоти Шарқ музилмон халқлари маънавий ҳаёти тарихида учмас из қолдирган ижтимоий-фалсафий оқимлардан бири ҳисобланади. Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий дунёқарашининг асосий йўналишларидан бири сифатида ҳукумронлик қилиб келади. Тасаввуф инсонни покликка, тўғрилиқка ундовчи, кишиларга етишиш йўлини белгилаб беришдек яхшилиқни тарғиб қилувчи оқим.

Тасаввуф таълимотнинг тадқиқотчилари «суфий» сўзини маъноси тўғрисида хилма-хил фикр ва мулоҳазалар мавжуд эканини таъкидлашади. Айрим тадқиқотчилар суфий сўзини арабча «суф» деган сўздан келиб чиқиб мато деган маънони англатади дейишади. Бошқа бир нуқтаи назарга кўра «суфий» юнон тилидаги «сафос» - донишманд сўзидан олинган. Аслида суфий сўзи суф деган арабча этимологик бирлашмадан ташкил топган. Суфийлар кўп ҳолларда жун чакмон кийиб юришни одат қилишгани учун уларни суфийлар дейишган.

Тасаввуф VII асрнинг охири ва VIII бошларида яқин Шарқда Музилмон ўлкаларида вужудга келди ва кейинчалик Марказий Осиёга ҳам кенг тарқалди. Дастлабки суфийлар ҳаёт кечиришни танлаганлар. Уларга хос бўлган хусусиятлардан бири сабр-тоқат ва қаноат билан дарвишона яшаш, хатто

одамлардан узоқлашиб, улар билан учрашмасликка ҳаракат қилиш, ўз умрини тоат-ибодат билан ўтқазиш бўлган.

Дастлабки суфийлардан Басралик Хасан (622-728), Молики Динор, Иброҳим Адҳамларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Суфий бошқа одамлардан пок ва ғарибона турмуш кечириш, доимий тоат-ибодатда бўлиш ва фақат илохий рухга қўшилишни мақсад қилиб қўйиши билан тубдан фарқ қилин. Суфий ва дунёдан на охиратдан таъма бўлмаслиги керак.

IX асрлар келиб, суфийликнинг назарий асослари ишлаб чиқилди. Эндиликда суфийлар Тангри таолога кўр-кўрона мутелик қилишнинг хожати йўқ эканини таъкидлаб, Худо ғазабидан кўркиб амри маъруфни бажариш Оллоҳга бўлган садоқатни белгиси эмас, балки унинг риё эканини тушуниб етдилар.

Суфийликни назарий асосларини ишлаб чиқишда суфийлик йўриқларини белгилаш ва илохий ҳаракатларни эл орасига ёйишда Битоний, Бағдодий, Ҳақим Термизий, Мансур Ҳалложларнинг хизмати катта бўлган. Энг асосийси шунда эдики, суфийларнинг амалий-психологик машқлари, ўз-ўзини тарбиялаш ва чиниктириш тадбиқ усуллари шаклланда, шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат деган тушунчалар юзага келди ва улар ҳар бир суфий учун ҳақиқатга етишиш ва адабийликка эришувнинг зарурий шarti ҳисобланади.

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларнинг пайдо бўлиши йирик мўтаваккирлар донишманд, шайхлар шайхи Юсуф Ҳамадоний ҳадисларни тўплаш мақсадида музилмон мамлакатларини кезиб чикди. Умрининг иккинчи ярмини Марв ва Бухорода ўтказди. У ерда мадраса очиб шоғиртлар тайёрлайди. Унинг шоғиртлари орасида Хасан Андокий, Абдулла Баракий, Ахмад Ясавий, Гиждувонийлар алоҳида ажралиб туришган. Ҳамадоний ҳам «яссавия» ҳам «нақшбандия» тариқатларининг маънавий отаси ҳисобланган. 90 ёшдан ошган муйсафид донишманд Шайх Юсуф Ҳамадоний Бомийён шаҳрида оламдан кўз юмади. Унинг жасади васиятига кўра Марвга олиб келиб дафн этилади.

Ахмад Ясавийнинг ахлоқий-диний қарашлари.

Юқорида айтиб ўтганимиздек Ахмад Ясавий Юсуф Ҳамадонийнинг мудири-учинчи ҳалифасидир. Ахмад бир ривоятга кўра Ясси шаҳрида, бир ривоятга кўра Сайрамда туғилган. Туғилган йили аниқ бўлмасада, илмий адабиётларда унинг вафоти 1166-1167 деб кўрсатилган. Отаси Иброҳим ибн Маҳмуд ибн Ифтихор шажараси пайғанбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг қизлари Фотимага тўташган. У дастлабки таълимини Арслонбободан олади. Арслонбобо вафотидан кейин йўлга отланади. Бухорога келиб Ҳамадонийга муридликка тўшади. Юсуф Ҳамадоний вафотидан сўнг Бухорода унинг учунчи ҳалифаси бўлиб шайхлик қилади. У Бухорода чексиз муридлари, шоғирдлари орасида ҳурмат-иззатда яшаётганига қарамай илохий даъват билан ёлғизликни ихтиёр этди ва Туркистон сари отланиб, Ясси шаҳридаги мазорда ер остига кириб яшади. Ривоятларга кўра А.Ясавий ўз устозлари Арслонбобо ва А.Ҳамадонийга ҳам устоз саналган, шароитда ва ҳақиқатда

энг комил инсон-пайғанбар Мухаммад алайхисалом 63 ёшда вафот этганига мотам тўтиш учун шу ишни қилин дейдилар.

Хожа Ахмаднинг 63 ешида Яссиди ер остига кирган унинг ҳаётида сифат жиҳатидан янги ҳаёт бошланади. Бу ердаги ҳаёт ўзгача вақт қонуниятлари асосида кечади. Бу дунё ташвишларидан кутилиб, фақат илохий, руҳий оламда яшаш барчага насиб этавермайди. Бундай олий ҳолатни Яссавий ҳадисаси шарифга асосланиб «улмай туриб улиш» деб атайди.

Ахмад Яссавий (Росоилда) инсон кўрагида беш гунбаз борлигини айтади:

1. қалб ёки кўнгил;
2. рух;
3. сирр;
4. хофий ёки махфийлик;
5. ихфо, яъни эзгулик.

Ахмад Яссавий руҳий оламнинг барча гунбазларини дилига жо этган. Энди унинг Ҳақ-таоло билан мулоқот қилишига кундалик икр-чикр ташвишлар ҳалал бераолмайди. Донишманд «Хикматлар тўпламида» шундай ёзади:

Чин ошиқлар доим тирик улган эмиш

Арвоҳлари ер остига кирган эмиш

Зохид, обид бу маънони билган эмиш

Чин ошиқни ҳалойиқнинг Хизри булғай

Хожа Ахмаднинг Бухородан Туркистонга қайтиб, ер остидаги хужрага кириб яшай бошлагани ҳақидаги хабар бутун чулға таркалади. Шу кундан бошлаб ёшу қари бу табаррук зотни зиёрат қилиб дарёдай оқиб кела бошлайди. Учун онда-сонда зиёратга келганлар олдида чиқиб уларга хикматлар айтиб турган. Умуман тасаввуф, жумладан Ахмад Яссавий Тасаввуфида фано муаммоси ханўзгача тадқиқотчилар томонидан сезиларли даражада тадқиқ этилмаган. Унинг таълимотида «фано» тушунчасини инсонни гофиллик ва ғафлат деб аталиши бедавокусурлардан озод этиши, манманликдан покланиш, тубанликдан кутилиш маъносида тушиниш лозим. Кўпгина муаллифлар Ахмад Яссавийни халқ оммасини синфий кўрашга чорламаганликда айиблашади. У ҳаётида кишиларни ҳеч қачон ҳеч қандай синфий кўрашга чорламаган.

Яссавий танлаган йўл ўзига хосдир. Бу йил инсоннинг ўз гуноҳларини ахлоқий нухсон ва кусурларини аёвсиз очиб ташлаш ва улардан ҳалос бўлиш кўрашидир. Бу йўл унинг фикрича ягона йўлдир. Ҳар бир киши ўзининг ҳақиқий ахлоқий камолатида, комил инсон бўлиб етишиш жараёнида «Шайтон вас-васаси»дан кутилиш учун ўз жонини ҳам, моли-мулкни ҳам аямаслиги лозим.

Бу тасаввуф учун умумий йўлдир. Мутафаккирларнинг диний-ахлоқий қарашларида дунёдан бутун юз ўтирилмайди. Чунки инсон ҳаёти учун нозини-неъматлар кийим-кечақлар, турар жой зарур эканлигини мутафаккир тушунмайди дейиш ноўрин ҳисобланади. Яссавийда нодонлик, жазолат, банднафслик, молу дунёга хирс қўйиш иллатлари ва уларни

шакллантирадиган момиллар қораланади, улардан узоқлашишга даъват қилинади. Мутафаккир «толиб мен» деб, ҳаммага жар солиб, аслида эса номахрамларга ёмон кўз билан боқувчиларни, «кўзларида нами йўқ» кийналмайдиганларни каттиқ қоралайди.

Яссавийнинг «гуноҳ дарди»ни доимо жони дили билан хис қилиб туриш фалсафасини талқин қилишда юзаки қараганда унга ҳар-хил сифатлар бериш билан кифояланиш мумкин. Агар унга моҳият нуқтаи назардан туриб эътибор берсак, уни дини исломга эътиқод этувчилар учун муҳим аҳамият касб қилинлигини сёзамиз. Бундан ташқари ҳар-бир инсон, у қандай динга имон келтириши ёки келтирмаслигидан қатъи назар ўзини виждон дардидан фориғман деб фараз қилмаслиги лозим. Инсондаги виждон осудалиги, унинг сусткашлиги бундай кимсани ваҳший хайвонлар билан яқинлаштирса, унинг жамият ҳаётида барқарор ходиса сифатида амал қилиши эса умумий инқирознинг ҳақиқий аломатидир. Аҳмад Яссавий тасаввуф фалсафасининг буюк вакили сифатида бу маълум жараённинг содир бўлишини олдиндан кўра билган.

Амур Темўрнинг авлиё Хожа Аҳмад Яссавий мақбараасини курдириш тарихига доир бир қанча ривоятлар бор. Темур Яссавий мазори устига мухташам мақбараа кўришига фармони олий берганидан кейин биноқор усталар дархол ишга киришдилар. Аммо эртасига келиб қарашса кечаги кўрилган бино йўқ бўлади. Шунда улар олдинига Арслонбобо мазори устига чиройли сагана кўришади. Аҳмад Яссавий мақбараасини кўриш уч йилга чўзилади.

Яссавий мақбараасида яна бир ажойибот зиёратчилар эътиборини тортади. Темур фармони билан масжид ва хонакоҳ дарвешлари ва зиёратчилари учун 60 челақ сув сигадиған катта дошқозон ясашади.

Мустақиллик туфайли суфизм таълимотига, унинг вакиллари ижодига, шу жумладан Яссавий ижодига, унинг меросига муносабат ўзгаради. Диношманд асарлари нашрдан чиқмоқда. Ўзбекистонда миллий онг, миллий рухнинг шаклланишида унинг маънавий мероси катта аҳамиятга эга. Ўтмишдаги аجدодларимиз яратган маънавий мероснинг ҳурматини жойига кўйиш, янги маънавиятни шакллантиришда уларни ўзлаштириб, ундан оқилона фойдаланиш олдимизда турган муҳим вазифадир.

4 масала. Инсоният тарихида шундай даврлар борки, унда буюк ишларга миллатлар, ўзининг йўлбошчилари етакчилигида, тарихнинг муайян қисқа босқичларида минг йилларда қўлга киритиш мумкин натижаларга эришганлар. Айнан ана шундай даврлар инсоният тарихига шу миллатга мансуб буюк кишиларнинг учмас номларини битади, жаҳон маданиятини бойитади, умумбашарий тараққиётга катта хисса бўлиб қўшилади.

Темур ва темурийлар даври худди ана шундай, мағул босқинчиларидан озод бўлган халқимизнинг миллий даҳоси энг юксак чуққига кўтарилган даврдир. Бу давр фалсафаси халқимизнинг соҳибқирон Темур бошчилигида озодликка эришган ва мустақилликни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш учун амалга оширган буюк ишларининг ифодасидир. Бу халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, миллий давлатчилигини тиклаш ва

барқарор қилиш, яшаш орзуларининг ўшалган давридир. Унинг фалсафасида ана шу жиҳатлар яққол кўзга ташланади ва бу мерос бугунги миллий онг ва истиқлол мафкурасининг фалсафий негизлари орасида алоҳида ўрин тутади.

Баъзилар Темур фалсафий асарлар ёзмаганку? унинг фалсафага алоқаси борми, деб уйлайди. Аслида Темўрнинг ҳаёти ва фаолияти фалсафадан иборат эмасми? у фалсафий ҳулосалар чиқариш учун бошқа кишиларнинг ҳаёти ва асарларидан ҳам мазмунлироқ ҳаёт эмасми? Фалсафани фақат китоблардангина ўрганиш мумкинми. Аслида, фалсафани тўла-тўқис китобга тушириб бўлмайди. Китобга туширилган фалсафа муайян тизимга келтирилган фалсафий билимлар ситемаси ҳалос. Темур ва темурийлар даврини тарих фалсафаси ва фалсафа тарихлаш уйғун тарзда ёзиш орқали нисбатан тўғри ифодалаш мумкин. Амир Темўрнинг ҳаёти, унинг фаолияти, темурийлар давридаги маданий жараёнлар, илм-фан ривожига каби масалалар эса бир неча фалсафий китоблар, унлай тадқиқотлар учун мавзу эканлиги аниқ. Қолаверса, Темур ва темурийлар каби илм-фан, маданият ва санъатни, фалсафа ва адабиётни нозиктабб тушунган, ўзлари ҳам бу соҳаларда ажойиб ютуқларга эришган сиёсий сулолаларни жаҳон тарихидан топиш кейин. Бу сулола вакиллари орасида шеър ёзмаган, адабий машқлар қилмаган, фан-маданиятга қизиқмаган бирор темурийзода бўлмаса керак. Тарих шундан далолат берадики, юртбошилари фан ва маданиятга қизиққан, маънавиятни юксакликка кўтариш учун ўлкада бу соҳаларда ҳақиқий юксалиш бўлади. Сиёсий таъминланганлик, бошқа соҳалар билан биргаликда, маданий тараққиётнинг энг асосий омили эканлигини рад қилиш унчалик ўринли эмас. Маданиятпарвар ва миллатпарвар Амир Темур ва темурийзодалар ўша давр маънавий тараққиёти учун сиёсий ва иқтисодий асосларни тўла-тўқис яратган арбоблар эди. Халқимизнинг асрлар оша улар руҳига миннатдорлик туйғуси билан ендашуви, ҳалигача ўз фарзандларига бу сулола вакиллари номларини кўйиб юриши, бугунги кунларда ҳам ўша замондан ташбехлар излаётганининг сабабларидан бири ҳам ана шунда.

Амир Темур ибн Тарағай Баҳордир (1336-1405) Кеш Шахрисабз) шахри яқинидаги Хужа илғор қишлоғида дунёга келди. Унинг энг асосий тарихий хизматлари шундан иборатки, у мағулларнинг босқинчилик ва вайронкорликларига қарши кўрашиб, Ўрта Осиёни улардан ҳалос этди. Майда феодал ва мулкдорларнинг ўзаро низоларига барҳам бериб, кучли марказлашган давлат барпо қилди. Мамлакатда тартиб-интизом ва қонун устиворлигини таъминлади. Унинг даврида «Куч — адолатда» тамойили амалга ошди, иқтисод ва маданият юксалди, ўзга давлатлар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилди. Амир Темур мохир ҳарбий саркарда сифатида ном қозонди. У ўз ҳаётини Мовароуннахр халқининг фаровонлиги, юрт оболлиги учун сарфлади, унинг даврида ҳашаматли бинолар, кўрилиш иншоотлари, гўзал боғлар бунёд қилинди, мактаб ва мадрасалар, масжидлар қурилди, мамлакатимиз Шарқнинг гўзал худудига айланди.

Темўрнинг яна бир ўлкан хизмати шуки, у маданият ва илм хомийси сифатида машҳур бўлди, ўз саройига олиму фўзало арбобларини тўплади. Хожа Афзал, Жалол Хоқий, Мавлоно Хоразмий, Мавлоно Мунший ва бошқалар

унинг саройида илм-фан ва бадиий ижод билан машғул бўлдилар. Бобур Мирзонинг хабар беришича, ўша даврда Самарқанд энг гўзал шаҳар эди. Испан сайёҳи Р. Г. Клавихо Самарқанднинг гўзаллигига қойил қолган эди. Темур хукмронлиги даврида ички ва ташқи савдо кучайди. Айниқса, Хиндистон, Хитой, Русия, араб мамлари билан алоқаларнинг кучайиши Темур салтанати иқтисодий қудратини оширди. Темур ва темурийлар даврида ислом дини ва тасаввуфга катта эътибор берилди. Ислом дини ўша даврда асосий мафкура бўлиб, марказлашган давлат барпо этишда, иқтисод, маданият ва илм-фан соҳасидаги мақсад ва вазифаларни амалга оширишда назарий асос бўлиб хизмат қилди. Темур ўз фаолиятида унга таяниб иш кўрди.

Темурийлар даврида тасаввуф таълимоти кенг қўлоч ёйди. Соҳибқирон тасаввуф қоидаларидан мамлакатдаги салбий иллатларни йўқотишда, турли жанжал ва низоларни бартараф қилишда, ҳақиқат ва адолат ўрнатишда, инсонпарварлик ғояларини тарқатишда фойдаланган. Темур тасаввуфдаги покланиш, тўғри ва софдил бўлиш, зино ва фахш ишлар билан шуғулланмаслик, ҳаром-ҳариш ишлардан қочиш, ҳалол меҳнат қилиш, бирор касбни эгаллаш, мухтожларга меҳр-шавқат кўрсатиш каби ғояларни халққа сингдириш учун кўраш олиб борди. Нақшбандлик тариқатининг йирик шайхлари бўлмиш Саййид Амир Қўлол, Шайх Абу Бакр Тайободий, Мир Саййид Баракалар Темўрнинг пирлари бўлиб, соҳибқирон улар билан тез-тез мулоқот қилиб турган.

Темурийлардан Шохрух, Улуғбек, Хусайн Бойқаро, Бобур Мирзолар давлатни бошқаришда, дин ва тасаввуф қоидаларига амал қилишда, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришда унинг анъаналарини изчил равишда давом эттирдилар. Бу даврда меъморчилик санъати юксак даражага кўтарилди. Амир Темур Куксарой масжиди, Шохизинда, Бибихоним мадрасасини кўрдирди. Кешда (Шахрисабз) Оқсарой барпо қила бошлади. Мирзо Улуғбек даврида 1417-1420 йилларда Регистонда, кейинчалик Бухорода, 1432-1433 йилларда Гиждувонда мадрасалар қурилди, Бибихоним масжиди, Гури Амир мақбарааси кўриб битказидди. 1429 йили эса Улурбекнинг фалакиёт расадхонаси ниясияга етди. Хиротда ҳам кўплаб меъморчилик бинолари барпо қилинди. Улар жумласига масжид, мадраса ва хонакоҳлардан иборат бўлган Гумбази сабз, Алишер Навоий кўрдирган «Ихлосия», «Низомия», «Шифоия» мадрасалари, Марв шаҳридаги «Хусравия» мадрасаси ва бошқалар қиради. Навоий яшаган замонда Хиротда «Шарқ Рафаэли» деб ном олган Камолиддин Бехзод (1456-1535) ва шох Мўзаффар каби дунёга машхур рассомлар ижод қилди. Бехзод «Зафарнома» китобига, Хусрав Дехлавийнинг «Ҳамса», Саъдийнинг «Бустон» асарларига нақш берган ва Хусайн Бойқаро, Хотифий, Жомий ва бошқаларнинг расмини чизган, халқнинг меҳнатини, табиат манзараларини ҳаққоний тасвирлаган.

XIV-XV асрларда Мовароуннахр ва Хуросонда илм-фаннинг кўп соҳаларида юксалиш юз берди. Жаҳонга машхур олимлар, табиатшунослар ва шоирлар етишиб чиқди. Тиббиёт, риёзиёт, хандаса, тарих, адабиёт, жугрофия, педогогика, мантиқ, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқаларга эътибор берилди. Айниқса, бадиий адабиёт ва адабиётшунослик тез ривож топа бошлади, уларда

ўша даврнинг муҳим ижтимоий муаммолари ва инсонпарварлик ғоялари олга сурилди. «Гул ва Наврўз» муаллифи Лутфий (1366-1465), «Бехрўз ва Баҳром» асарини ёзган Биноий (1453-1512), «Тазкират уш-шуаро» (шоирлар ҳақида тазкира) нинг муаллифи Давлатшоҳ Самарқандий, «Юсуф ва Зулайхо», «Махзан ул-асрор» хазинаси) асарларининг муаллифлари Дурбек (XIV-XV Хайдар Хоразмий ҳамда Камол Хужандий (1402 йилда вафот этган), Хофиз Хоразмий (XIV-XV асрлар), Исмат Бухорий (§65-1436), Яқиний (XV аср), Хилолий (XV аср), Атоий (XV аср) ва бошқалар ўша даврда яшаб ижод этдилар.

Бу даврда тарих фанига эътибор кучайди, йирик тарихнавислар пайдо бўлди. Темурийлар даврида Абдураззоқ Самарқандийнинг (1413-1482) «Матлаа ас-саъдайн ва мажмаъ ал-баҳрайн» («икки денгизнинг қўшилиши»), Хофиз Абрунинг «Зубдат ат-таворих» («Тарихларнинг сараси»), Муйиниддин Исфизорийнинг «Равзат ал жаннат— гат фи авсоф мадинат», Фосих Хавофийнинг «Мужмали фосихий», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си, Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си ва бошқалар машхур эди.

Ўша замоннинг энг машхур тарихчилари **Мирхонд ва Хондамир** эдилар. Мирхонд Хиротда туғилиб, шу ерда ижод қилин. Унинг асосий тарихий асари 7 жилддан иборат бўлиб, «Набиралар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи холлари ҳақида поклик боғлари» деб аталади. У олти жилдини ёзиб вафот этади, еттинчисини набираси Хондамир ёзиб тугатади. Хондамир ҳам Хиротда туғилиб, ёшлигидан тарихнависликка хавас қўяди. У Аграда вафот этади. Унинг муҳим рисоалари «Мақорим ул-ахлоқ», «Хабиб ус-сияр», «Вазирлар учун қўланма» ва бошқалардир.

XIV-XV асрларда мантиқ, табиий-илмий фанлар, айниқса фалакиёт, фалсафа ва ахлоқшуносликка катга эътибор берилди. Мантиқ илмининг йирик вакилларида **бири Саъдиддин Тафтазонийдир** (1322-1392) у Нисо вилоятига қарашли Тафтазон Қишлоғида дунёга келади. Ёшлигидан илоҳиёт фанлари, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ билан шугулланади. Тафтазоний мадрасаларда мударрислик қилди. Туркистон, Хирот, Жом, Гиждувон мадрасаларида талабаларга дарс берди. Тафтазоний шуҳрати, илмий ишлари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг тарқалди. Темўрнинг таклифи билан аллома Самарқандга келиб, шу ерда умрининг охиригача яшади.

Тафтазоний 40 дан ортиқ рисоаларнинг муаллифидир. Муҳимлари: «Тахзиб ал-мантиқ вал-калом» («Мантиқ ва каломга сайкал бериш») «Мухтасар ал-маоний» (Риторикага оид «Қисқача маънолар»), «Ал-иршод ал-ходий», (Араб тили грамматикасига оид «Йўл бошловчи раҳбар»), «Ал-мақосид ат-толибин» («Фалсафа ва каломга оид «Толиби илмларнинг мақсадлари») ва бошқалар. Тафтазоний ўтмиш олимларининг жуда кўп асарларига шарҳлар ҳам битган.

Тафтазоний ирода эркинлигига тўхталиб, ҳар қандай эзгу ишлар худонинг моҳиятидан келиб чиқади. худо яратувчи сифатида инсонларни ёмон хатти-ҳаракатлар қилишдан сақлайди, инсонни кўпроқ хайрли ишлар қилишга чорлайди, гуноҳ, ишлардан қочишга даъват этади, деб айтади.

Ўша даврнинг яна бир атоқли алломаси **Мир Саййид Шариф**

Журжоний Астробод шахри якинида туғилган. Журжоний Истамбул, Кохира, Хирот, Шероз шаҳарларида бўлиб, улардаги олимлардан илм сирларини ўрганади. 1387 йилдан бошлаб Самарқанд мадрасаларида мантиқ, фалсафа, фалакиёт, фикх ва адабиёт, мунозара илми ва бошқалардан дарс беради.

Журжоний 50дан ортиқ рисоаларнинг муаллифи бўлиб, уларнинг аксарияти мантиқ, фикх, фалсафа ва табиатшуносликнинг муҳим муаммоларига бағишланган. Олимнинг «Ат-таърифот» («Таърифлар»), «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола»), «Сугро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» (Катта далил бўла оладигай ҳукм»), «Авсат дар мантиқ», («Мантиқда ўрта хулоса»), «Рисолайи вужудия» («Борлиқ ҳақида рисола») ва бошқа асарлардир.

Мугафаккир рисоаларида борлиқ, модда ва унинг шакллари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, маникий фикрлаш, тил ва тафаккурнинг ўзаро алоқаси, коинот, инсон, ақл ва билиш масалалари ёригилади. Журжоний, худди Тафтазоний сингари, ҳамма нарса ва жисмлар бир-бирига сабаб-оқибат нисбатида бўлади, деб ҳисоблади. Оддий нарсалар асосида тўрт унсур, яъни сув, олов, ва тупроқ ётади. Металл, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси тўрт унсўрнинг қоришиши нағижасида пайдо бўлади.

Жаҳон илм-фани тараққиётига катта улуш қўшган буюк фалакиётчи олим ва давлат арбоби **Мухаммад Тарағай Улуғбек (1394-1449)** математика ва фалакиёт соҳасида баркамол ижод қилин. Унинг отаси, Амир Темўрнинг ўғли Шохрух. Мирзо эди. Улуғбек ёшлигидан илм билан қизиқди. унга таниқли олимлар Козизода Румий ва Гиёсиддин Жамшид устозлик қилдилар. У давлат арбоби бўлса ҳам, маданият ва илм-фан равнақига кучини сарфлади, математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва бошқа соҳаларда илмий тадқиқотлар олиб борди. Олимнинг дунёқарашида Афлотун, Арасту, Птолемей, аммад Хоразмий, ал-Фаргоний, Форобий, ибн Сино, Беруний ва бошқаларнинг асарлари муҳим ўрин эгаллади.

Улуғбекнинг улкан ишларидан бири унинг Самарқандда, Кухак тепалигида, Оби Раҳмат ариғининг бўйида, расадхона барпо этганлигидир. Ушбу расадхона қўрилиши 1424 йилда бошланиб, 1429 йилда тугалланди. Олимнинг энг муҳим асари «Зижи жадиди Кўрагоний» деб аталади. Ундан ташқари, Улуғбек математикага оид «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», астрономияга бағишланган «Рисолайи Улуғбек» ва тарихга оид «Тўрт улус тарихи» китобларини ёзди. Улуғбек мантиқ илми, фикхшунослик, мусиқа ва адабиёт назариясини яхши билар эди. Олимнинг «Зижи» икки қисм, муқаддима ва 1118 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат.

Улуғбек сайёраларни ўрганишга турли услубларни қўллайди, булар кузатиш, эксперимент, жонли мушоҳада, исботлаш, киёслаш, индукция, дедукция ва бошқалардир. Шуни айтиш лозимки, Улуғбек кузатиш ва улчаш асбоблари такомиллашмаган бўлса ҳам, куёш ва ой ҳаракатларини, уларнинг тутилиши ва вақтларини тўғри ҳисоблаб чиқди. У ўз атрофига қобилятли олимларни тўплади, ўзга мамлакатлардан иқтидорли олимларни таклиф этди.

Ана шундай олимлардан бири **Гиёсиддин Жамшид ал-Коший** бўлиб, у

йирик риёзиётчи ва фалакиётчидир. Унинг асарлари «Мифтох ул-хисоб» («Хисоб калиди»), «Рисола ал-мухитийа» («Доира ҳақида рисола») ва бошқалардир. XVI асрдан бошлаб Европа мамлакатларида унинг кашфиётидан фойдалана бошладилар.

Тарихда Али Қушчи номи билан машхур бўлган **Алоуддин Али ибн Мухаммад Қушчи** Улуғбекнинг шоғирдидир. У илмий ишларини фалакиёт ва риёзиёт соҳасида олиб борди. Унинг асарлари: «Арифметика илми ҳақида рисола», «Мантиқ рисоласи», «Астрономияга оид рисола» ва бошқалардир.

Али Қушчи «Астрономияга оид рисола»сида Ой ва Қуёш тутилиши қонуниятларини илмий асослаб берди. Олим табиат сирлари ва унинг қонуниятларини урганди, жисмлар ҳаракати ва уларнинг оддийдан мураккабга ўтиши тўғрисида ўз фикрини илгари сурди.

Умуман шуни таъкидлаш лозимки, Улуғбек ва у асос солган астрономия мактаби коинотдаги ходисаларни ўрганишда муҳим рол уйнади, ўша вақтгача фанга маълум бўлмаган ходисаларни идрок қилиб, инсон ақл-заковатининг билиш имкониятларини кенгайтди, кейинги даврларда яшаган олимларга самарали таъсир кўрсатди. Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги ғояларини Европада XVI асрдан бошлаб Коперник, Галилей ва бошқалар ривожлантирдилар.

Улуғбек ислом динига чуқур эътиқод қўйган, илоҳдёт ривожига муносиб хисса қўшган, мактаб ва мадрасалар кўришга эътибор берган жаҳонга машхур олим эди. Айниқса темурийлардан Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида бу ерда илм-фан, адабиёт соҳасида юксалиш юз берди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳонга машхур мутафаккирлар етишиб чиқди. Ўрта аср мумтоз адабиётининг вакили, улуғ шоир ва мутафаккир **Абдурахмон Жомий** дир. Жомийни Навоий устоз деб ҳисоблар эди. унинг каламига мансуб асарлар «Нафахот ул-унс» «Хужжат ул-асрор», «Мусиқа ҳақида рисола», «Нақши фусус; «Воҳид атамаси ҳақида рисола», «Хаж қилиш йўллари ҳақид рисола», «Баҳористон» ва бошқалардир.

Жомийнинг энг йирик асари «Хафт авранг» бўлиб, унг «Тухфат ул-ахрор», «Сухбат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайхо» «Сухбат ул-асрор», «Лайли ва Мажнун», «Саламон ва Абсол» «Хирадномайи исқандарий» дostonлари киради.

Барча музилмон мутафаккирлари каби Жомий ҳам худо абадий, мутлоқ ва дунёдаги ҳамма нарсаларнинг сабабчисидир, худо мавжуд бўлганда, борлиқ йўқ эди, дунё ўзининг бошланғичини Оллохдан олган, демак, худо ҳамма нарсанинг яратувчисидир, деб ҳисоблайди. Жомийнинг фалсафий қарашлар унинг инсонпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Мутафаккирнинг кўпгина асарларида инсон, адолат, муҳаббат, эзгулик ғоялари тасвирланади.

Жомий нақшбандийлик таълимотига эътиқод қилиб, унинг назарий ва амалий жиҳатларини ривожлантиради. Суфий, унингчг ҳалоли ва пок бўлиши, бирор касб-хунарни эгаллаши, қаноатли ва олийжаноб бўлиши, тамағирликдан узоқ, юриши, нафсини жиловлаши лозим. Жомий худони «гўзал маъшуқа» сифатида тасвирлаб инсоннинг мақсади унинг васлига етишди, дейди.

Жаҳон маданияти равнақиға ўлкан хисса қўшган сиймолардан бири, улуғ

Ўзбек шоири ва мутафаккири **Низомиддин Мир Алишер Навоийдир** (1441-1501). У Темурийлар хонадонига тааллуқли бўлиб, отаси Гиёсиддин кичкина Шахрисабздан Кобулга бориб қолган барлос бекларидан эди. Навоий Хиротда Хусайн Бойкаро саройида турли лавозимларда ишлади, 1472 йилдан бошлаб вазир этиб тайинланди. Шоир мамлакат ободончилиги, равнақи ва осойишталиги йўлида кўп ишлар қилди. Мактаб, мадраса, масжид ва хонақолар, кўприк, работлар, шифохоналар кўрдирди, мухтож ва камбағалларга ёрдам берди, олиму шоирларга хомийлик қилди.

Навоий ижоди бой бўлиб, асарлари турли мавзуларга бағишланган. «Ҳамса» яъни «Хайратул аброр», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonлари ҳамда «Лисон ут — тайр», «Мажолисун нафоис», «Махбубул қўлуб», «Холоти Пахлавон Муҳаммад», «Мезон ул-авзон», «Муҳоқамат ул-лугатайн» ва бошқалар. Булардан ташқари, Навоий «Ҳазойинул маоний» («Маънолар хазинаси») номли шеърӣ тўплам яратган бўлиб, у 45 минг мисрага яқин газал, рубоӣ, китъа ва фардлардан ташкил топан.

Навоийнинг ижоди фалсафӣ фикрларга бой бўлиб, унда жамият ва инсон муносабати, инсоннинг бахт-саодати, комил инсон ва фозил жамоа, таълим-тарбия ҳақидаги фикр-уйлари ўз ифодасини топан.

Шоир ижтимоӣ-фалсафӣ қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда фалсафӣ фикрлар мажозӣ тарзда, бадиӣ ухшатиш ва рамзӣ иборалар ёрдамида, зоҳирӣ ва ботинӣ маъноларда баён қилинади.

Навоийнинг ижодӣ меросида инсонпарварлик ва комил инсон ғояси муҳим ўринни эгаллайди — шоирнинг «Ҳамса»сига кирган «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» каби дostonларининг асосӣ қаҳрамонлари Искандар, Фарход, Ширин, Лайли, Мажнун ва бошқалар комил инсон сифатида талқин қилинади. Улар меҳнатсевар, ўз касбини устаси, доимо ўзгаларга ёрдам берувчи, шижоаткор ва жасур, ақлли ва билимдон, саховатли, тўғри сўз, софдил, камтар, ўзида хулқ,-одоб, адолат, сабр-тоқат, нафсни тийиш, олижаноблик каби фазилатларни мужассамлаштирган шахслардир.

Навоий халқ орасида инсонпарварлик ғояларини таркатди, турли миллат ва элатлар ўртасидаги дўстликни улутлади. Халқни фаровонликка, бахт-саодатга элтувчи, ҳамма тенг, зулм-истибдоддан холи бўлган давлат тузумини орзу қилди. У илм-фан эгаллашни афзал билди, мол-мулкка, бойликка хирс қўйишни, тамагарликни қоралади. Навоийнинг яхшилик, эзгулик, мухаббат, дўстлик, адолат, тинчлик, осойишталик ва бошқа гўзал фазилатлар, маънавий ахлоқӣ қадриятлар тўғрисидаги қимматли фикрлари, насихатомўз сўзлари республикамиз мустақилликка эришгандан ҳам баркамол инсонни тарбиялашга хизмат қилмоқда.

XV асрнинг охиридан бопшаб Темурийлар давлати секин-аста инқирозга юз тўта бошлади. Бунга темурий шахзодаларининг ўзаро уруш-жанжаллари, тарқоқликнинг кучайиши, ўзаро низолар, тахт учун кўрашлар натижасида мамлакатнинг бўлиниб кетиши, иқтисоднинг тушкунликка учраши сабаб бўлди. Натижада Мавороуинахр Шайбонийхон томонидан босиб олинди.

Темур авлодидан бўлган **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** (1493-1530) ўша даврнинг энг маърифатли подшоларидан бири эди. Андижонда Умаршайх

Мирзо хонадонида тутилган Бобур кейинчалик Хиндистонда ўлкан салтанатга асос солди. Бобур даврида Хинд диёри гуллаб яшнади, ундаги маданият юксак даражага кўтарилди. Хиндистоннинг XX асрдаги энг атоқли кишилари Махатма Ганди ва Жавоҳарлал Неру ҳам Бобур ва бобурийлар — Шох Жаҳон, Аврангзеб ва Акбар каби темурийзодаларга жуда катта баҳо берганлар.

Ички келишмовчиликлар натижасида ўз юртини ташлаб кетишга мажбур бўлган Бобур аввал Кобулда, сўнгра эса 1526 йилги Панипат жангида иброхим Луди устидан ғалаба қозониб Хиндистонда ўз хукмронлигини ўрнатди. «Бобурийлар сулоласи Хиндистонда 300 йилдан ортиқ хукмронлик қилиб, темурийлар давлати ва маданиятини давомчиси сифатида машҳур бўлди.

Бобирнинг хизмати шундаки, у Хиндистонни марказлашган давлатга айлантирди, мамлакатда тинчлик ўрнатди, ободонлаштириш ва кўрилиш ишларини ривожлантирди, карвонсаройлар, меъморий ёдгорликлар, боғчалар, кутубхоналар барпо қилди, маданият, санъат, адабиёт ва илм-фанни юксалтирди. Бобур илм-фан, санъатга катта қизиқиш билан қараган, юксак ақл эгаси, комусий билимга эга бултан давлат арбоби, олим ва шоирдир.

Бобурийларнинг кўпчилиги маърифатчилик билан машғул бўлдилар, олиму фўзалолар билан маслаҳатлашиб турдилар. Уларнинг яна бир хизмати ислом ва будда динига эътиқод қилувчи музилмон ва хиндуларни келиштиришга, ахил яшашга чиқаришда бўлди.

Бобирнинг машҳур тарихий асари «Бобурнома» дир. Булардан ташқари, у ҳуқуқшуносликка оид «Мубаййин», арўз илмига оид «Муфассал», мусиқа бўйича «Мусикий», ҳарбий ишларга оид «Ҳарб иши» рисоаларини ёзган. «Бобурнома» ўша даврдаги Марказий Осиё, Хиндистон, Афғонистон, Эроннинг сиёсий, ижтимоий ҳаётини, савдо муносабатлари, географияси, ҳайвонот ва наботот оламини, иқлими, қабила ва элатларнинг урф-одатлари, маросимлари, турмуш тарзини ва маросимларини ақс эттирган асардир.

Бобур ўзининг лирик шеърларида ишқ, мухаббат, Ватан соғинчи меҳр, вафо, инсонийлик, дўстлик, яхшилик ва меҳр-оқибатни қўйилади. Жавоҳарлал Неру Бобирнинг Хиндистондаги фаолиятига баҳо берган эди. Неру Бобирнинг дилбар шахс эканлиги, мард ва тadbирқорлигини, санъатни севганини ва умуман, Хиндистон учун кўп иш қилинлигини таъкидлаган эди. Бобур ва бобурийларнинг сиёсий, маданий фаолиятлари Хиндистон ва Ўзбекистон ўртасидаги дўстлик ришталарини мустаҳкамлашда ҳозир ҳам муҳим рол уйнамоқда.

Шундай қилиб, XIY-XV асарларда Мовароуннахр ва Хуросонда маданий юксалиш юз берди. Буни олимлар Ренессанс даври ҳам деб атамоқдалар. Баъзи олимлар эса, бу атомаининг Шарқ мамлакатларига тўғри келмаслиги тўғрисида ўз фикрлараш айтмоқдалар. Нима бўлганда ҳам Европада XV-XVI асарлардаги кутаринкилик, Ренессанснинг муҳим хусусиялари Марказий Осиёда рўй берган маданий юксалиш бир-бирига кўп томонлари билан ухшаб кетади. Булар орасида мушгарақликлар кўп. XIV-XV асрлар моддий ва маънавий юксалишининг муҳим хусусияти яна шундан иборатки, бу даврда ишлаб чиқариш усди, ички ва ташқи савдо, ҳунармандчилик, деҳқончилик ривожланди, хорижий мамлакатлар билан дипломатик ва маданий алоқалар ўрнатилди, инсон ақл-

заковати ва унинг энг яхши фазилатларга эътибор кучайди, илм-фан ва санъат ривож топди, Қомусий олимлар етишиб чиқди, маданий меросни ўрганишга қизиқиш ортиди. Темур ва темурийлар давридаги маданий юксалиш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Улар мустақил давлатимизни мустаҳкамлашда, маданий-маърифий ва тарбиявий ишлар самарадорлигини оширишда, миллий ғоя ва мафқурани шакллантиришда маънавий озука вазифасини ўтамоқда.

Фойдаланадиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» Т., «Ўзбекистон» - 1997.
2. Каримов И.А. «Истиқлол ва Маънавият» Т., «Ўзбекистон» - 1995.
3. Азимов К. «Ислом ва ҳозирги замон» Т., 1991.
4. Иброҳим Ҳаққул. «Тасаввуф ва шарият» Т., 1991.
5. Исхандаров Б. «Тасаввуф фалсафаси» Т., 1995.
6. Жумабоев Й. «Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан» Т., 1997.
7. Орипов М.К. «Поклик ва комиллик рамзи» Ёш куч. Т., 1994. №1
8. Насафий Хўжа Аҳмад Яссавий. Т, 1993.
9. Нажмиддин Комилов. Нажмиддин Кубро. Т., 1995.
10. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Т.1999

4-мавзу: ЎРТА АСРЛАР ВА ЯНГИ ДАВР ҒАРБ ФАЛСАФАСИ (2 соат)

1. Европа илк ўрта асрларфалсафасининг асосий хусусиятлари. Ренессанс даври фалсафий тафаккури.
2. ХУП аср француз фалсафаси ва маърифатчилиги: Вольтер, Руссо, Ламетри Дидро, Гельвеций, Гольбах.
3. Немис миллий фалсафаси, унинг тарихий илдизлари.
4. ХХ аср жаҳон фалсафасидаги ворислик ва янгилаш, унинг илдизлари.

1-масала. Бизга маълумки «ренессанс» сўзининг заминида жамиятнинг маданий, илмий ҳаётидаги туб ўзгаришлар, юксалишлар даври назарда тутилади. Агар Европага назар ташлайдиган бўлсак, ренессанс элементлари у ерда онги феодализм даврида шакллана бошлади. У Европадаги буржуа инкилоблари давригача давом этди. Машхур табиатшунос Ф. Энгельс ўзининг «Германияда деҳқонлар уруши» асарида «ренессанс» ҳақида фикр юритиб шундай дейди: «Ренессанс ўзининг Европага киёфасида шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва феодал муносабатларнинг парчаланиш даврига асосланади». Ҳар бир гап, фикр ўз ўрнида маъқул иборасига амал қилиб бир мулоҳазали муаммога тўхтасак, маълумки, Энгельс ва бошқа бир қатор олимлар Шарқ Уйғониш даврини тан олишмайди. Айтаётган фикрига мурожаат қилсак, ренессанс ўзининг «европага» киёфасига эга экан, демак, унинг бошқача киёфаси ҳам бор эканда. Бор бўлганда ҳам Энгельсгача (у яшаган давр – муал.) бўлган. Бўлмаганида эди, у ренессансн «башариси»га қараб ўтирмас эди.

Ренессанс юкорида такидланганидек маданий, илмий гапнинг лўндасини айтганда ижтимоий онгда содир бўлади. Жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар ижтимоий онга ўз таъсирини ўтказди, лекин бу дегани у ренессансни моҳиятини ташкил этади дегани эмас.

Европа шаҳарларидаги иқтисодий, ижтимоий, маданий ривожланишидаги катта тавофут, феодал тарқоқлик Европада бир пайтда ренессанс юз беришига ҳалақит берди. Шу боис Европада ренессанс икки босқичга бўлиниб қолди: Италия ренессанси ва Европа ренессанси.

Уйғониш даври фалсафаси қуйидаги асосий хусусиятларни ўзига қамраб олганди.

Авваломбор, ренессанс мафкураси икки йўналишга эга эди: феодал муносабатларга ва плебейликка барҳам бериш. Янги тадбирқорлар барқарорлик ва товар-пул муносабатларининг кенгайиши тарафдори эди. Бунинг учун черков ва давлатни ислох қилиш зарур эди.

Иккинчидан, теоцентрик назариядан антропоцентрик йўналишга ўтила бошлади. Бу даврда христиан дини монолитик позициядан маҳрум бўла бошлади.

Учинчидан, антропоцентрик назария билан бир қаторда, гуманизм мотивлари ҳам ўрта асрлар теократиясига қарши чиқа бошлади. Ренессанс гуманизмининг асосий намоёндалари Италиялик Данте Алигъери (1265-1321), Франческо петрарка (1304-1374), Марсилиий (1278-1348) ва бошқалар эди. Улар аскетизмга қарши чиқиб, ўз ғояларида инсон кучига ишонч билан қарашди. Улар инсон ўз тақдири учун шахсан ўзи жавобгар деб ҳисоблашди.

Дантенинг фикрича инсониятнинг асосий вазифаси ўз ақлий имкониятидан тўла фойдалана олишдир (реализация).

Тўртинчидан, ренессанс ижтимоий-сиёсий назарияларда ҳам рўй бера бошлади. Давлат ва ҳуқуқ масалалари олдинлари бир ёқлама, илохий ходиса сифатида қаралган бўлса, энди унинг мансабаларини «осмон» дан эмас, «ердан» излай бошлашди.

Ижтимоий назарияларда асосий ўринни марказлашган давлат мафкураси эгаллади. Марказлашган кучли давлатгина Рим папасига бас келиши мумкин. У ўзининг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қила олади. Марказлашган давлат ғоялари Н.Макиавелли, Жан Боденларнинг ижтимоий қарашларида ўз аксини топди. Улар ўз асарларида сиёсатни теологиядан, давлат манфаатларини черков манфаатидан устун қўйишади.

Европа фалсафий фикр тараққиётида Ренессанс даври фалсафаси муҳим роль уйнади. Эски феодал тартиботлар таназулга юз тутиб, жамият ҳаётида янги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз берди. Ишлаб чиқаришга бўлган муносабатлар тубдан ўзгарди. Ренессанс фалсафасининг муҳим белгиси шу эдики, у ўз диққат эътиборини «ер»га қаратади. Бу йўналишга италиялик Жордано Бруно асос солди. Бу бурилишга инсоният томонидан амалга оширилаётган ютуқлар асос бўлди. Инсон ўзини мустақил ҳис эта бошлади, ўз кучига, биринчи навбатда ақл кучига ишонч ҳосил қилди.

Табиат фалсафаси билан параллел равишда табиатшунослик ҳам ривожланиб борди. Янги кашфиётлар амалга оширилиб, янги фалсафанинг ривожини учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди. Ўз даврининг илғор таълимоти ҳисобланган Париж ва Оксфорд мактабларининг табиат ҳақидаги схоластик таълимотлари ҳам назарий товламачиликдан (спекуляция) бошқа нарса бўлмай қолди. Бу таълимотлардан фарқли равишда Ренессанс ўзига тажриба, эксперимент ва кузатиш услубларини қурол қилиб олди. Жамиятнинг консерватив кучлари билан прогрессив кучлари ўртасидаги, дин ва фан ўртасидаги баҳслар асосан астрономия соҳасида бўлди. Леонардо да Винчи (1452-1519), Николай Коперник (1473-1543), Иоганн Кеплер (1571-1630) ва Галилео Галилей бу соҳада катта кашфиётлар амалга оширдилар.

Табиат фалсафаси муаммолари билан шуғулланган мутафаккирлар жумласига Н.Кузанский, Бернардино Телезио ва Жордано Бруноларни киритиш мумкин.

Николай Кузанский (1401-1464). Албатта Н.Кузанскийнинг табиат фалсафаси ва космологик таълимоти диний таълимотлар доирасидан чеккага чиққан эмас. Чернов иерархи бўлганлиги боис ҳам у (диний) черков тартиботларига бўйсинган. Унинг борлиқ тўғрисидаги таълимотида теоцентрик қараш асосий ўрин тутди. Гнеосологик таълимотида эса асосий ўринни “*docta ignorantia*” (билмаслик ҳақидаги билим, билмаслик таълимоти) эгаллайди.

Билишнинг асосини мутлоқ, алоҳида ва шартсиз билимлар ташкил этади. Шартсиз билимларни символлар ёрдамида олиш мумкин. Кузанскийнинг фикрича символиканинг асосини математик символлар ташкил қилади. Символлардаги қарама-қаршиликларсиз уларнинг моҳиятини очиб бўлмайди. Схоластикани рад этиб яратувчини борлиқни ичида деб ҳисоблайди. Ўзининг космологик таълимотида эса гелиоцентрик назарияни илгари суради.

Бернардино Телезио (1509-1583). Неаполь табиатшунос файласуфларидан бири ҳисобланади. Университетда таълим олиш жараёнида схоластик таълимоти билан яқиндан танишади. Ўзининг бутун илмий

ижодини схоластик тафаккурга қарама-қарши қўяди. Козентия академияси кўнгиллар илмий жамияти бўлиб у ерда Телезио табиатни ўрганиш билан машғул бўлади. Эмпиризм ва эксперимент кузатиш бу жамиятнинг асосий воситаси эди.

Табиатни ўрганиш, кузатиш жараёнига Худони билишни киритмайди. Чунки, унинг фикрича Худо фақат оламнинг яратувчиси ҳисобланади. Табиатдаги кейинги жараёнларга эса яратувчи аралашмайди. Фалсафанинг асосий вазифаси Худони эмас, балки табиатни ўрганишдир. Фалсафа теологиядан озод бўлиши лозим.

Унинг космологик таълимотида оламнинг моддий бирлиги ҳақида фикр юритади. Ҳаракат унинг фикрича ҳар бир ходисага хос хусусиятдир.

Жардано Бруно (1548 - 1600)

Ж.Брунонинг фалсафий понтеизми барча табиатшунослардан ўзининг изчиллиги билан схоластикага, христиан, католик, протестант дунёсига қарши чиқди ва черков билан тукнаш келди. Унга Италияни тарк этиш тўғри келди. Англия, Франция, Германияда бўлди. Доимо таъқиб остида бўлганлиги боис ўз асарларини чоп эттириш у ёқда турсин, эркин ижод билан шуғулланишга ҳам вақт бўлмади. Кейинчалик яна Италияга қайтади. Италияда эса уни ўлим жазоси кўтар эди. Лекин у ўз фикридан қайтмади. Унинг охирги айтган сўзлари шу бўлди: «хукми сиз шундай қўрқув билан ўқияпсиз, мен эшитиб унчалик кўркмадим».

Бруно ўзининг «О причине, принципе и едином», «О бесконечности, вселенной и мирах» сингари трактатларида оламнинг моддий бирлиги, чексизлиги ва абадийлиги тўғрисида фикр юритади. Материянинг бирлиги барча нарсаларнинг асосидир. Бу бирликка кирувчи элементларнинг сонига қараб ҳар-хил конкрет ходисалар рўй беради. Шунинг учун ҳам материя шаклсиз мавжуд бўла олмайди. Шаклга эга бўлиш материяга хос бўлган ички хусусиятдир. Шу фикри билан Бруно материя аристотелча тушунишга қарши чиқди. Умуман олганда, Брунонинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари илмий фалсафа ривожига катта рол уйнайди.

XVII асрнинг илмий истиқболи. Оламнинг механистик манзарасининг яратилиши.

XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларидаги Ғарбий Европадаги инкило фалсафий фикр тараққиётида самарали даврни бошлаб берди. Жамиятнинг, аввало ишлаб чиқариш ресурслари тараққиётининг эҳтиёжи табиат ва ундаги ходисаларнинг илмий билиш жараёнини тезлаштирди, чунки уларнинг ривожланишидан саноатчилар жуда манфаатдор эди. Бу даврда яшаб ижод этган олимлар янги жамиятнинг шакллантириш учун бошланган ғоявий ҳаракатда фаол иштирок этдилар. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожига ва у билан боғлиқ бўлган буюк кашфиётлар янги жамиятнинг ақлий имкониятининг кенгайтирди.

Осмон ва ердаги жисмларнинг массасининг механикаси ўша давр табиат илмининг диққат марказида турган эди. Механика фани йирик ютуқларга

эришди: моддий жисмларнинг механик ҳаракати қонуннинг математик шакли аниқланди. Табиатшуносликнинг бошқа соҳалари ҳали етарли ривожланмаганидан, ўша давр олимлари механика ва математикани барча ходисаларга тадбиқ этиш мумкин бўлган умумий фан сифатида олиб қарашди. Механицизм таълимотича, ҳар бир жисмнинг ҳолати бошқа жисмнинг ҳолатига, шунингдек жисмнинг тенглиги ёки ҳаракат сабаби бошқа жисмнинг ҳаракати ёки тенглигига боғлиқ.

Оламнинг механицистик назариясини яратишда И.Ньютон (1643-1727) алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг «Натурфалсафасининг математик асослари» асарлари механицистик табиатшуносликда янгича йўналишни бошлаб берди. Ньютон томонидан яратилган оламнинг механик манзараси шундай: Коинот ўзаро тортилувчи, ўзаро таъсирида булувчи алоҳида дискрет жисмлардан иборат. Бу жисмларнинг ҳаракати қатъий механик сабабли боғланишга эга бўлиб, бу ҳаракат бўм-бўш фазода рўй беради. Олам ўзгармас, унинг физикавий манзарасида тараққиёт ғояларига ўрин йўқ.

Янги давр фан тараққиёти шу билан бирга фалсафада ҳам янги муаммоларни ва уларга янгича ёндашувларни юзага келтирди.

XVII аср фалсафаси қаршисида турган муаммоларни тушуниб олмоқ учун, биринчидан, янгича фан кўриниши тажрибавий-риёзий табиатшуносликни ўзига хослигини ва иккинчидан, бу давр дунёқарашида фан етук ўринни эгаллаганидан, у ҳолда фалсафага ҳам биринчи ўринга билиш назарияси – гнесеология муаммолари чиққанлигини ҳисобга олиш керак.

Ренессанс ва ренессанс фалсафаси табиатшуносликка янги мазмун бахш этиш учун янги услубларни ўзлаштиришни ўзига байроқ қилиб олган эди. Узоқ вақт бу ўзлаштириш жараёни схоластика гегемонлиги тазйикча учраб келди. Ренессанс фалсафаси билан янги замон фалсафаси ўртасидаги аниқ чегарани кўрсатиш қийин. Италия ва Европада ренессанс ғоялари тўлиқ ғалаба қилмаган бир шароитда Френсис Бэкон ва Рене Декартларнинг фалсафий қарашлари шаклланди.

Ўрта асрлар схоластикадан ренессанс даври тафаккури воз кечаётган бир пайитда, жамиятда энлигина шаклланаётган Т-П муносабатлари феодал тартиботларга қарши чиқаётган эди. Айтиш мумкинки, «англанган манфаат ва англанган қарашлар» давр талаби эди. Бэкон ва Декартлар янги шаклланаётган саноатчилар манфаатини ҳимоя қилиб чиқишган эди.

Френсис Бэкон (1561-1626)

Шекспирнинг замондоши Англия ҳам иқтисодий ҳам маданий жиҳатдан юксалаётган бир даврда яшаб ижод этган. Дворян оиласида мансуб бўлиб Кембридж университетида таълим олган. Университетдаги таълим жараёнидан у қоникмас эди. Чунки бу билимлар табиат тўғрисида ҳеч нарса бермас эди. Шу ердаёқ табиат ҳақидаги билимларни табиатнинг «ўзи»дан олиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилин эди. У узоқ вақт юқори сиёсий мансабларда ишлайди. Унинг асарларини икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга илмий билишга бағишланган асарлар, иккинчи гуруҳга эса

сиёсий асарлар киради. Бэқон фалсафаси жамиятда объектив эҳтиёжлардан келиб чиққан бўлиб, прогрессив кучлар манфаатини ҳимоя қилар эди. Унинг таянчи табиатдаги, жамиятдаги ходисаларни кузатиш эди. У мушохадага (созерцание) асосланган фалсафани инкор этади, тажрибавий билимларни илгари суради. Асари «Естественное и экспериментальное описание основанию философии».

Фаннинг ривожланиши йўлларида бири тўғри тафаккур этишга ўрганишдир. Бунинг учун эса табиатни билишга ҳалақит берувчи ва киши ақлини чўлгаб олаётган идоллардан ёки адашишлардан ҳалос бўлиш зарур. Бэқон аниқ ва тўғри билим олишда тўсқинлик қилувчи тўрт кўринишдаги идолларни санаб ўтди:

1. Уруғ идоли - бу инсон табиатнинг замонида ётади. Кишилар субъектив сезгиларини табиат буюмларининг хусусияти деб даъво қилишади. Натижада моддий оламни бўзиб, нотўғри акс эттирувчи ёлгон тушунчалар, образлар вужудга келади.
2. Ғор идоли – алоҳида бир одамнинг субъектив дунёсидир. Бу идол туғма бўлиб ёки тарбиядан ҳам келиб чиқиши мумкин. Унда барча нарсалар тўғрисида фақат ўзининг нуқтаи назари бўйича ҳукм юргизишни одатга айланади.
3. Майдон идоли – Бэқон таълимотича бозор ва майдонларда кўп тарқалган сўзларни нотўғри ишлатиши натижасида вужудга келган.
4. Театр идоли – авторитетлар, хусусан умумий тан олинган фалсафий таълимотларнинг обрўси олдида сажда қилишдир. Бэқоннинг инсоннинг адашишлари ҳақидаги таълимоти муҳим аҳамиятга эга эди, чунки у билиш масалаларига илмий ёндашиш зарурлигига асосланган эди.

Шунингдек, фалсафа фан тарихида Бэқоннинг яна бир хизмати шуки, у индуктив билиш услубини ишлаб чиқди. Бу услуб табиатни тажриба асосида билишга қаратилган асосий илғор услуб эди. Унинг моҳияти қуйидагилардан иборатдир:

- а) далилларни кузата бориш;
- б) уларни системалаштириш ва турларга бўлиш;
- в) уларни кераксиз далиллардан тозалаш;
- г) воқеаларни тарғибий қисмларга бўлиш;
- д) далилларни тажрибада текшириб чиқиш;
- е) далилларни умумийлаштириш.

Шу тарзда Бэқон эмпиризм услубини ишлаб чиқди.

Рене Декарт (1596-1650)

Билиш назарияси тарихида эмпиризм услубига Бэқон асос солган бўлса, рационализм услубига француз Рене Декарт асос солган. У яшаган даврда буржуа муносабатлари яхши шаклланмаган бўлиб, мамлакат мутлоқ монархия тизими ҳукм сураар эди. Унинг таълимотича табиатни билишнинг бирдан-бир манбаи, йўли, услуби - ақлий билишга асосланган дедуктив услубдир. Илмий билимларнинг келиб чиқиши, ривожланишида ақл бениҳоя

муҳим роль ўйнайди. Фақат ақлнинг ёрдамида инсон ўзига зарур бўлган ҳақиқатга эришиши мумкин. Ҳақиқат эса бу ақл нуқтаи назаридан аниқ, равшан ва шубҳасиз бўлган назарий хулосалардир.

Билишнинг бирдан-бир манбаи тафаккурдир. Рационалист сифатида Декарт сезгиларнинг билишдаги ролини пасайтиради. Унингча кўз, қўлоқ, тил, бадан ва бурун ташқи дунё тўғрисида нотўғри маълумот беради. Шунинг учун билишнинг манбаи ҳам, билимларимизнинг ҳақиқат ўлчови ҳам ақлдир. Ҳар иккала билиш услубини бир-биридан устун қўйиш тўғри эмас. Эмпиризм ва рационализмнинг чекланганлиги ана шунда.

2-масала Ўрта асрлардаги Европа фалсафаси тараққиётида Францияда шаклланган миллий фалсафа мактаби нихоятда катта ўрин тутди. Бу борада Р. Декарт, Ламетри, Гельвеций, Дидро, Голбах ва Рус-соларнинг қарашлари нихоятда муҳим. Р. Декарт (1596-1650) фалсафасида дуализм асосий ўрин тутди. Унинг фикрича материя ва рух борлиқнинг асосида ётади ва худога бўйсунди. Олам, Декарт фикрича чексиз ва абадий, у инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади ва такомиллашади. Р. Декартнинг «Мен фикр қиляпман, демак мен мавжудман» деган фикри файласуфлар орасида машҳур бўлиб ҳисобланади. Билишда фикр ва сезгиларнинг аҳамиятини нихоятда ортиқча деб билган Р. Декарт рационализм таълимотининг асосчиси бўлиб ҳисобланади. Унингча инсоннинг фикрлаши ва мулоҳаза қилиши шубҳа остига олиб бўлмайдиган жараёндир, ундан бошқа ҳамма нарсани текшириш шубҳа остига олиш мумкин. Декарт ўша замоннинг энг буюк математикларидан бири бўлиб, ўз даврида аниқ фанлар соҳасида катта аҳамият касб этган дедукция узулини фалсафага киритган олим бўлиб ҳисобланади.

Ламетри ва Гельвеций, Дидро ва Голбах ўз даврида француз ҳаётида нихоятда катта аҳамиятга эга бўлган миллий давлатчилик, инсон эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқлари муаммоларига алоҳида эътибор қаратганлар. Француз миллатини маънавий жиҳатдан юксакликка кўтариш ва маърифатли халққа айлантириш учун ўз асарларида ана шу кадриятларга эришишнинг йўллари ва усуллари кўрсатиб берганлар. Улар томонидан яратилган кўп томлик «Энциклопедия» ўша замоннинг маънавий муаммоларини маърифатли йўл билан ҳал қилиш усуллари ва имкониятлари кўрсатиб берилган «Европа комуси» даражасига кўтарилган эди. Бу китобни яратишда бошқа кўпгина маърифатпарвар француз олим ва мутахассислари ҳам қатнашган бўлиб, ўзининг аҳамияти, муаммоларининг умуминсоний нуқтаи назаридан ечилиши, халқчиллиги ва тилининг француз миллати ҳаёт тарзига яқинлиги билан энциклопедия XVIII аср Европасининг тенги йўқ китоби эди. Айнан ана шу китоб муаллифлари ўзларининг бошқа асарлари ва фаолиятлари билан 1789-1884 йиллардаги Француз истиқболи қабул қилинган «Инсон ва граждандар ҳуқуқлар декларацияси»да илгари сурилган умуминсоний кадриятларни жамият тараққиётининг энг устивор маънавий мезонларига айлантирдилар.

3-масала. Немис классик фалсафаси.

Ғарбий Европанинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётидаги ўзгаришлар Германия фалсафий фикр тарихига ҳам таъсир этмасдан қолмайди. НКФ XVIII асрнинг иккинчи ярми XIX асрнинг бошида вужудга келди. Колк Германияда аста-секинлик билан илғор ишлаб чиқариш муносабатлари ушиб бормокда эди. Бундан ташқари илғор капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий ва техникавий ҳамда илмий таъсири ҳам Олмонияда анча кучли эди. XVII аср Оврупа мамлакатларида саноат тараққиёти билан бирга табиат фанлари тез ривожлана бошлади. Табиат ходисалари ўртасидаги, нотирик ва тирик табиат ходисаларининг ички бигланишлари, ички сифат ўзгаришлари очила борди. Оламнинг ўзгармас манзараси ўрнига, табиатнинг ўзгариши ва ривож тўғрисидаги илмий назария майдонга келди. Шунинг учун НКФ Европа мамлакатларидаги фалсафий қарашларга нисбатан юқорида илмий негизга асосланган эди. НКФсининг асосий вакиллари И.Кант, И.Фихте, Ф.Р.Шеллинг, Г.Ф.Гегель, А.Фейербахдир.

И.Кант (1724-1804) НКФнинг асосчиси бўлиб, унинг фалсафаси асосан икки даврга бўлинади: 1-чи танқидий фалсафагача бўлган давр, (1746-1770); 2-чиси танқидий фалсафа даври (1770-1797).

Дастлаб Кант табиат фанлари, табиат фалсафаси билан шуғулланади. «Энг умумий табиий тарих ва осмон назарияси» асарида қуёш тизимининг космик фазодаги бошланғич катта туманликдан, диффўз моддаси бўлган жуда катта булутдан пайдо бўлганлиги тўғрисидаги гипотёзани ишлаб чиқди.

Физикада Кант ҳаракат ва соқинликнинг нисбийлиги тўғрисидаги таълимотни асослаб, Декарт ва Галилейнинг ғояларини янада ривожлантирди. Биологияда хайвонот дунёсининг генеологиявий таснифи тўғрисидаги ғояни мўлжалланган эди. Яъни унинг бу ғоясига кўра, хайвонларнинг турли синфларга бўлиниши, уларнинг келиб чиқишга боғлиқдир. Нихоят, антропологик тадқиқотларда, у инсонларнинг ирқини табиий тарихи тўғрисидаги ғояни илгари сурди.

Кант ўзининг табиий-илмий қарашларини дин билан келиштиришга ўринган. Унингча табиатнинг тартибга, муайян қонуниятга бўйсиниши худо борлигининг исботидир. Танқидий даврда ёзган энг асосий асарлари «Соф ақлнинг танқиди», «Амалий ақлнинг танқиди», «Мулоҳаза қобилятини танқиди». Бу даврда Кант табиат фалсафасидан билиш масаласига ўтади. Юқоридаги асарлар яъни учта «танқид»нинг асосини Кантнинг ходисалар ва нарсалар ҳақида уларнинг ўз-ўзига мавжудлиги – «Нарса ўзида» ҳақидаги таълимоти ташкил этади. Билиш Кантнинг фикрича, мана шу «Нарса ўзида» сезги аъзоларимизга таъсир этиб, сезгининг уйғонишидан бошланади. Лекин «Нарса ўзида»ни билиш мумкин эмас. Кант билишни иккига бўлади: Тажрибавий билим (апостериор) ва тажрибагача бўлган билим (априор). Фазо-ташқи хиссий мушоҳаданинг априор шаклидир. Худди шунингдек вақт ички хиссий мушоҳаданинг априор шаклидир. Демак, Кантда, фазо ва вақт нарсалар мавжудлигининг шакли бўла олмайди. Кантнинг билиш назарияси уч босқичдан иборат: хисий билиш, идрок, ақл.

«Трансцендентальный» у Канта «то, что по опыту (apriori) хотя и предшествует, но предназначено лишь для того, чтобы сделать возможным опытное познание. Когда эти понятия выходят за пределы опыта, тогда их применения называется трансцендентным и отличается от имманентного применения, т.е. ограничивающегося опытом. Можно сказать, что способности трансцендентальны, а их результаты априорны; трансцендентальное обуславливает возможность априорного, что касается «трансцендентного», то этим термином обозначается то, что находится за пределами опыта и к опыту не касается» (36).

НКФ яна бир йирик номоёндаси Георг Вильгельм Фридрих Гегелдир (1770-1831). Гегелнинг тарихий хизмати диалектик услубнинг муҳим белгиларини очиб таърифлашдир. Гегель диалектикаси тушунчалар диалектикасидир. Гегель Шеллингнинг интеллектуал интуиция фалсафий англашнинг олий шакли ҳақидаги таълимотига қарши чиқиб, рационал билишнинг воситаси сифатида мантикий тафаккур ва унинг асосий шакли тушунчалар эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилди. Аммо бу рационал билиш ўзига хос бўлиб унинг асосида формал мантик эмас, балки диалектик мантик ётади ва ҳаракатга келтирувчи «мотори» зиддиятдир. Гегель тушунчанинг моҳиятини қайта англашни талаб қилади. Шу чоққала, дейди Гегель, тушунчаларда қандайдир баъзи субъектив тузилмаларни кўрганмиз, аслида эса «мутлоқ тушунча» субъект ва объектнинг мутлоқ айнанлигидир. У соф тушунчани инсонни каласидаги субъектив тушунчалардан фарқлаб, уни нарсаларнинг ўз моҳияти билан айнанлаштиради. «Соф тушунча»нинг тараққиёт диалектикаси табиат ва инсон тафаккури тараққиётининг умумий қонунини ташкил қилади. Борлиқ ва тафаккурнинг айнанлиги Гегель фалсафасининг бошланғич асоси бўлди. Шунинг учун моддий жараёнлар унда мантикий жараёнлар каби ифода этилади. Тафаккур Гегелга нафақат субъектив, киши фаолияти бўлмасдан, балки инсонга бўлмаган моҳият, барча мавжудотнинг асоси, биринчи манбасидир. бу ерда объектив мавжуд бўлган тафаккурни Гегель, «мутлоқ ғоя», «дунёвий ақл» деб талқин қилади. Тафаккур субстанционал моҳият сифатида оламдан ташқарида эмас, унинг ўзида, ички мазмун сифатида воқеликнинг турли-туман ходисалари гавдаланади. Мутлоқ ғоя мангу. У ходисаларни ҳаракатлантирувчи кучидир. Гегель таълимотича ҳар қандай тараққиёт муайян бир тизим бўйича рўй беради: тасдиқлаш ёки асос солмоқлик (тезис) ана шу тасдиқни инкор этмоқлик (антитезис) инкорни инкор, қарама-қарши томонларни олиб ташламоқ (синтез). Синтезда тезис ва антитезис муросага келади.

Аммо бу учинчи лаҳзада аввалги иккитаси батамом йўқ бўлиб кетмасдан, ҳамма ҳаётий унсурларни ўзида сақлайди. Ҳар қандай тушунча, демакки, табиат, жамият ва инсон маънавий ҳаётидаги ходисалар мана шундай уч босқич аврийликдан иборат.

Гегель «Мантиқ фани» асарида диалектик услубининг категориялари: моҳият ва ходиса, шакл ва мазмун, зарурият ва тасодиф ва бошқаларни ишлаб чиқди. Диалектиканинг уч асосий қонунини таърифлаб беради. Булар:

1. микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўзаро ўтиши қонуни;

2. қарама-қаршиликлар бирлиги ва кўраши қонуни;
3. инкорни инкор қонуни.

4масала. Маълумки, XX аср инсоният тарихига мисли кўринмаган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ўзгаришлар асрий сифатида кириб келди. Бунга табиат, жамият ва инсон тафакўрининг деярли барча жабҳаларида эришилган муҳим ютуқлар сабаб бўлди. XX аср охирига келиб анъанавий тафаккур услуби ўрнига ноанъавий тафаккур услуби табиатшунослик, техника ва ижтимоий фанлар соҳасида шаклланди. Фан ва техникада кундалик ҳаётда микроолам ходисаларини ўрганиш компьютер техникасидан фойдаланиш оддий ходисага айланиб қолди. XX аср ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам мисли кўрилмаган тарихий ходисалар содир бўлди. Улар табиийки, инсоният маънавий ҳаётида акс этиб қолмасдан, балки чуқур из ҳам қолдирди, кишиларни фалсафий мушоҳада қилишга ҳам ундади.

Одатда марксча-ленича фалсафа ғарбдаги фалсафий таълимотларга қарама-қарши қўйиб келинар эди. Марксча бўлмаган фалсафий оқимлар фақат танқид қилинар эди. Тарихий тараққиёт умуминсоний фалсафий қадриятларга эътиборни кучайтиришни тақозо эта бошлади. Бунинг асосий сабаларидан бири табиат, жамият ва инсон тафаккурини илмий билиш борасидаги ғарб илмининг метадология ва фалсафасининг марксча фалсафа нисбатан илгарилаб кетганидир.

Хўш, XX аср фалсафасининг асосий хусусиятлари нималарда намоён бўлди?

Шу нарсани эътироз этиш жоизки, жаҳондаги фалсафий қарашлар, тўғри чизик бўйлаб ривожланмасдан, эгри-бугри, маълум пайтда тисарилиш ва илгарилаш кўринишида ривожланди. Унда чуқур инқироз, тушкунлик ҳолати ҳам, ижодий кўтаринкилик ҳолати ҳам бўлди. «Номарксча» деб аталган фалсафий қарашлар доим изланишда бўлди. Ҳар қандай фалсафа жамиятдан, унинг талаб ва эҳтиёжларидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда тарғиб топмайди ва ривожлана олмайди. Аксинча учун ғарб жамиятининг туб хусусиятларини ўзида акс эттиради, мазкур жамият манфаатларига хизмат қилади. Шу боис XX аср фалсафасининг хусусиятларини ғарб мамлакатларида XX асрда рўй берган иқтисодий, ғоявий-сиёсий, маданий, илмий-техникавий ходисалардан келтириб чиқариш ўринлидир.

Бевосита XX аср фалсафасининг кўринишларига келсак улар қуйидагилардан иборат: прагматизм, махизм, экзистенциализм, непозицивизм, неотовизм, герменевтика ва бошқалардир.

XX асрда ривожланган фалсафий оқимлардан бири прагматизмдир. Прагматизм сўзи юнонча «*pragmatos*» сўзидан олинган бўлиб «иш», «хатти-ҳаракат» деган маънони англатади. Прагматизмнинг асосчиси йирик Америка мутафаккири Чарльз Пирс ҳисобланади.

Прагматизм, Пирс таъвири билан айтганда, шундай фалсафий таълимотки, у тушунча ва эътиқодни маъносини аниқлашга ёрдам беради,

ғоя ва тушунчалар фақат тадқиқотчи томонидан текширувдан ўтгандан кейингина муайян аҳамиятга эга бўлади.

Прагматизм учун ҳарактерли бўлган хусусият шундаки, объектлар ҳақидаги тушунча маъноси ва аҳамияти улар келтириб чиқарган амалий натижалардан кидирилади. Пирснинг машҳур «принципига асосан объект томонидан келтириб чиқарилган оқибат ҳақидаги тушунча мазкур объект ҳақидаги тушунчадир».

Пирснинг издоши бўлган Жеймс устозининг фалсафий таълимотига ҳурмат билан муносабатда бўлади. Бироқ Жеймс ўзининг «радикал эмпиризмини» яратишда инглиз мутафаккирлари Ж.Беркли, С.Милл ва бошқа мутаффикирларнинг меросига ҳам мурожаат қилади. Унинг фалсафий таълимоти бир томондан прагматизм билан, иккинчи томондан позицивизм билан чатишиб кетади. Жеймс фалсафага руҳият орқали киради. Табиийки унинг фалсафий таълимотида инсон руҳий фаолиятининг табиатини тадбиқ қилиш биринчи галга чиқади. Шунинг учун Жеймснинг фалсафий муаммоларидаги объектив мазмундан кўра субъект билан боғлиқ бўлган томонлари, биринчи галда кишининг сезгилари кўпроқ қизиқтиради.

Прагматизмнинг яна бир намоёндаси Ж.Дьюн ҳисобланади. Унинг фалсафий таълимотидаги асосий тушунча – «тажриба» тушунчасидир. Дьюн ва умуман прагматизм учун ҳарактерли томони шундаки, улар илмий билишда тажрибага катта эътибор беришади. «Прагматизм» асл маънода фойдали фаолиятга ундовчи, «Фойдага» қандай қилиб эришиш йўллари ва усуллари ҳақида мулоҳаза юритувчи таълимотдир. «Фойда» тушунчаси прагматизмда «тажриба» ёки «амалиёт» тушунчаси билан айнанлаштирилади.

Прагматизм АҚШ ижтимоий-маданий муҳитининг мевасидир. У АҚШдаги иқтисодий, маънавий эҳтиёжларга хизмат қилади ва уларнинг манфаатини ифодалайди. У маълум даражада эркин бозор иқтисодиёти фалсафаси ҳамдир. Бизнес учун, ҳар қандай фаолиятни ташкил этиш учун қулай бўлган методологик қурол сифатида Америка ишбилармонлари ўртасида кенг ейилган.

XX асрда кенг тарқалган фалсафий таълимотларидан бири экзистенциализмдир.

Экзистенциализм латинча «экзистенция» сўзидан олинган бўлиб «мавжудодлик», «мавжуд бўлмоқ» деган маънони англатади. Экзистенциализм дастлаб Россияда вужудга келади. Бердяев, Шестовлар бу таълимотнинг асосий вакиллари бўлишган. Биринчи Жаҳон урушидан кейин экзистенциализм Германияда кенг ривожлана бошлади. Унинг ривожланишида Хайдеггер, Ясперс, Бубер сингари йирик немис фалсафачиларининг ҳиссаси катта бўлди. Экзистенциализм асл маънода XX аср маънавий ҳаётининг эҳтиёжларига жавоб сифатида юзага келди ва ривожланди. XX асрда содир бўлган тушқунлик ҳам, парокандалик ҳам, кўтарилиш ва технологик тараққиёт натижалари ҳам экзистенциализм фалсафасида акс этди.

Экзистенциализм фалсафаси ўта зиддиятли ва мураккаб бўлиб, унда турли туман фалсафий таълимотларнинг унсурлари мужассамлангандир. Экзистенциализм таълимотида, бир томондан Аристотель, Паскаль фалсафий қарашларининг айрим томонлари ифодаланган бўлса, иккинчи томондан Хегель, Ницше, Достоевский таълимотларидан айрим элементлар ҳам қабул қилинган. Экзистенциализм ичида атсистик ва диний томонларнинг мавжудлиги ҳам унинг зиддиятли эканидан далолат беради.

«Экзистенциализм» таълимотининг ўзагини «мавжудлик» ёки «мавжуд бўлмоқ» категорияси ташкил этади. «Экзистенция» деганда экзистенциалист фалсафачилар кишининг ҳар лахзада ҳаёт ва ўлим бусагасида кечадиган ички кечинмалари ёки «борликда мавжудодлик» жараёнини тушунилади. «Борлик» экзистенциалистлар фикрича, на «объект» га, на «субъект»га бўлинувчи, бевосита идрок этилувчи нарсадир. Анъанавий фалсафадан фарқли ўлароқ, экзистенция қилувчи мутафаккир воқеликка субъектив тарзда қараши, яъни воқеллик фақат унинг индивидуал мавжудлиги ва эмоционал ҳаёти орқали қандай акс этган бўлса, унга худда шундайлигича қараш керак, деб тан олади. Шундай келиб чиққан ҳолда экзистенциалистлар субъектнинг ўз мавжудлигини хис этишни тушунадилар.

Ғарб адабиётида экзистенциализмни эркинлик фалсафаси, деб юритишади. Ҳақиқий эркинлик инсонга тахликада, ташвишда, ёлғизликда намоён бўлади. Тахликка, ёлғизлик, маъсулият онгимизнинг сифатини ташкил қилади, чунки бу сифат соф ва оддий эркинликнинг ўзидир, инсон ёлғизликда ўзлигини англайди. Хуллас, экзистенциалистлар фикрига, киши ўзининг мавжудлигини чуқур маънавий зиддият, руҳий тушқунлик ҳолатидагина англай олади.

Шундай қилиб, экзистенциализм фалсафасининг моҳияти қуйидагиларда кўринади:

1. Экзистенциализм инсон ҳақидаги фалсафадир. Ижтимоий-сиёсий соҳада экзистенциалистларнинг қарашлари бир бириларга қарама-қаршидир. Баъзилари қаршилик кўрсатиш фронтининг иштирокчилари бўлишса, баъзилари либерал ҳарактерда фаолият юритишган.

2. Экзистенциализм фалсафасида ижодий томонлар ҳам мавжудлигини айтиб ўтиш лозим.

XX аср фалсафасида инсон ҳақидаги фикрлар, таълимотлар ривожда диний оқимлар ҳам салмоқли мавқега эга. Улардан бири неотомизмдир. Неотомизм XIII аср итальян фалсафачиси Фома Аквинскийнинг фалсафий-диний таълимоти бўлган томизмни XX аср воқелигида тиклашга ўринувчи фалсафадир.

Неотомизмнинг маънавий ва сиёсий хомийси Рим Католик черкови ва унинг марказий ҳокимияти Ватикан ҳисобланади. Неотомизм аслида ўтган асрда кўртак ёза бошлаган эди. Хатто Рим Папаси Лев XIII 1879 йили неотомизмни рим католик черковининг расмий мавқўраси деб ҳам эълон қилинди. Неотомизмнинг тарафдорлари ғоят кўпчиликти ташкил қилади. У асосан Италия, Англия, Франция, Испания, Скандинавия ва шунингдек, Лотин Америкаси мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, 600 миллиондан

зиёд кишини бирлаштиради. Бу таълимотнинг кўзга кўринган вакиллари Францияда Э. Жилсон, Маритен, Италияда У. Падованни, К. Фарбо, Германияда А.Демф, И. Лоц, М.Грабман ва бошқалар ҳисобланади.

Неотомизм таълимотига кўра, илм ва диний эътиқод бирликда бўлади. Диний эътиқод ва илмий билимлар бир-бири билан тўғри бирлаштирилса, улар бир-бирига зид келмайди эмас, балки бир-бирини тўлдиради ҳам. Дин ва илм аслида битта мақсадга олиб боровчи икки йўлдир. Эътиқоднинг манбаи тафаккуридир. Юқоридаги мазкур мақсад тарзида неотомистлар худони билишни, уни танишни назарда тутитшади. Агар барча дунёвий нарсаларнинг, жумладан инсоннинг яратувчиси худо бўлса, демак уни тафаккури ҳам Оллох томонидан ҳадя этилган. Шунинг учун ҳам инсон ақл заковатнинг ягона мақсади худонинг марҳаматини англаш, уни билишдир.

Неотомистлар моддий реалик билан бир қаторда, рухий реалик ҳам тан олиш лозимлигини талаб қилишади. Неотомистлар фан ва динни бир-бирига мослаштирар эканлар, христианликнинг фақат католик масхаби принципларигина асос қилиб олишади. Улар илмий билишнинг чегараси бор деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича илмий билишнинг мазкур чегараси табиати қоронғудир. Чунки диний ақидалар илмий билишдан юқоридир. Шунга ўхшаш бир қатор фикрлари билан неотомистлар ўз ишораларидан бутунлай юз ўгиришади. Неотомизм фалсафаси шу кунларда ҳам барҳаётдир.

XX асрда кенг тарқалган фалсафий таълимотлардан яна бири неопозитивизмдир.

Неопозитивизм, яъни янги позитивизм, XX аср фалсафасининг ғарб мамлакатларида энг кенг оммалашган ва илмий-маънавий муҳитда катта таъсир кучига ва мавқега эга бўлган фалсафий оқимдир. Бу таълимотнинг ғоявий отаси кўзга кўринган Австриялик мантиқшунос олим Мариц Шлик ҳисобланади. Неопозитивизмни расмий шаклланиши 1920 йилларнинг бошларига тўғри келади. Вена университетининг кўзга кўринган математиклари, физиклари, социолог ва иқтисодчилари Мориц Шлик раҳбарлигида «Вена тўғараги» деган уюшма тузишади. Бу тўғарагда бирорта ҳам профессионал фалсафачи иштирок этмасада, улар ўша даврнинг фани учун умумий бўлган методологик муаммолар билан шуғулланишган. Улар кўтариб чиққан методологик муаммолар Австриядагина эмас, балки қатор Европа мамлакатларида ҳаттоки АҚШ илмий зиёлийларини ҳам диққатини ўзига тортади. Дастлаб унинг қатнашчилари ўз қарашларини «мантикий эмпиризм», «илмий эмпиризм» ва «мантикий ютивизм» деб аташади. «Эмпиризм» дейишига сабаб шу эдики, улар билишимизнинг чегараси фақат «тажриба» орқалигини маълум бўлади дейишади. Позитивизм дейишларининг сабаси Мах, Пирсон ва бошқаларнинг қарашларини асос қилиб олишган эди. «Мантикий» дейишларининг сабаби эса улар эмпирикларнинг кўпчилигидан фарқ қилин ҳолда XX асрда «Мантикий тафаккур» да содир бўлган инқилобга катта аҳамият беришган эди. «Илмий» дейишларининг сабаби эса улар фақат илмий методларгина тан олишар эди. Тўғаракнинг шаклланишига айниқса Л. Витгенштейннинг таъсири катта

бўлди. У ўзининг «Мантикий фалсафий рисола» номли асарида неопозитивизмнинг асосий мазмунини ифодалаб берган эди.

Неопозитивизмнинг фалсафий таълимоти моҳиятига келсак, у асосан уч кўринишда намоён бўлади.

1 кўриниш. «Мантикий позитивизм» номи билан машхур эди. «Мантикий позитивизм»нинг маъноси шундаки, неопозитивистлар XIX аср охири ва XX аср бошларида шакллана бошлаган, янги фан соҳалари-математик, мантик, семиотека ва бошқа формал фан соҳаларига ортикча баҳо беришади. Уларнинг фикр юритиши мантиқи тахминан қуйидагича: агар инсон билиши тафаккур асосида содир бўлса, демак, у тушунчаларидан фикрлаш воситаси тарзида фойдаланади. Тушунчалар эса нарсаларнинг белгиларидир. Билишнинг асосий мақсади шу белгиларнинг маъносини аниқлашдан иборат. «Мантикий позитивизм»нинг асосий гносиологик хатоси шундан иборатки, улар математика ва мантик фанлари ишлатадиган символ ва белгиларнинг кишининг хиссий тажрибасидан ажратиб олишади.

Неопозитивизмнинг яна бир кўриниши «лингвистик таҳлил» фалсафаси номи билан машхурдир. Бу йўналиш XX асрнинг 30 йилларида пайдо бўлади. (Англия, АҚШ). «Лингвистик таҳлил» фалсафаси «Мантикий позитивизм» фалсафаси билан яқин бўлиб методологик нуқтаи назаридан битта асосга эга.

«Лингвистик таҳлил» фалсафаси илмий «тил» ни кундалик турмуш «даражаси»га яқиндаштиришни асосий мақсад қилиб олишади. Илмий билиш билан кундалик билиш ўртасидаги фарқни йўқотиш, илмий тушунчалар табиатини кундалик онги тушунчалари даражасига тушунтиришга ўриниш «лингвистик таҳлил» фалсафасига хос хусусият ҳисобланади. Агар «мантикий позитивистлар» илмий тилдан ҳар қандай антологияни ва фалсафани чиқариб ташлашга, илмий билишни математик символлар тилига ўтказмоқа уринишган бўлса, «лингвистик таҳлил» тарафдорлари эса, илмий «тил»ни «кундалик турмуш тили» даражасига тушуришни, уни мавхум табиатга эга бўлган тушунчалардан «ҳалос» қилишни асосий мақсад қилиб олишади.

Неопозитивизмнинг яна бир кўриниши қонвенционализм ва физикализмдир.

Маърифатпарварлик ҳаракатининг демократик намоёндалари.

XIX асрнинг 90 йиллари капиталистик муносабатларнинг жонлашуви натижасида ўлкада ижтимоий зиддиятлар кескинлашди. «Доно ва маърифатпарвар ҳукумдор» ҳақида ғоя ўрнига монархия ҳокимиятини инкор қилиш ғояси кучая борди. Бу ғоя Муқимий (1850-1903), Завкий (1853-1921), Ҳамза (1889-1929) ва бошқаларнинг асарларида яққол сезилади. Улар ҳам ижтимоий тараққиёт жамият аъзоларининг илм-фанга, билимга эга бўлишларига боғлиқ деб тушунишган. Бироқ уларнинг танқиди Сатторхон, Фуркат танқидига нисбатан ўз кескинлиги билан ажралиб турар эди. Улар жамиятда маърифат, ижтимоий адолат ва халқ фаровонлигини таъминловчи тартиблар ўрнатиш зарурлигини англадилар.

Ўзбек маърифатпарварларининг сиёсий дастурини «доно ва маърифатпарвар» ҳуқумдор ғоясидан подшолик ҳокимиятини инкор қилиш жараёнини Завкийнинг ижтимоий қарашларида кўриш мумкин. Ўз фаолиятининг бошланғич даврида Завкий ҳам «доно ва маърифатпарвар» ҳуқумдор кўли билан адолатли жамият тузиш мумкин деган фикрда бўлган ва шу нуқтаи назардан феодал хонлик даври ва унинг идора қилиш узулини фош қилин. Завкий учун хонлик тузумининг тугатилиши мамлакат тараққиётининг муҳим омилларидан бири бўлиб кўринган эди.

XIX асрнинг охирига келиб Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий ва маданий-маърифий мазмунга эга маърифатпарварлик ғояларининг кенг тарқалиши Туркистон хонликларининг сиёсий ва маънавий ҳаётида жиддий ўзгаришларга олиб келди. 1879 йилдан янги шаклдаги мактаблар очила бошланди, ўзбек ва рус тилларида янги рўзмалар чиқа бошлади. Маърифатпарварликнинг ғоявий-сиёсий йўналишининг асосий мақсади мустамлакачилик сиёсати натижасида маънавий кашоқликка тушиб қолган Туркистон халқларини қарамлик зулмидан озод қилиш, уларни жаҳондаги ривожланган халқлар қатори юксак цивилизация сари тараққий этишни таъминлашдан иборат эди. Бунга эришишнинг бирдан-бир йўли халқни савотхон қилиш, уларни замонавий илм-маърифат истиқболидан баҳраманд қилишда деб билишган.

Мамлакатимизда кенг кўлож ёзган маърифатпарварлик ғоялари негизида XX асрнинг бошларида янги йўналиш-жадидлар ҳаракати шаклланади ва қарор топади. Жадид сўзининг луғавий маъноси «янгилик» демакдир. Улар Бухорода «Еш Бухороликлар» Хоразмда «Еш Хиваликлар» деб аталиб минтақамиз маънавияти тарихига янгилик киритишга ўринишган.

Жадидлар мамлакатни эски калоқлик ҳолатидан кутқариб, янги босқичга чиқариш, миллий мустақилликка эришиш учун кўрашишда жонбозлик кўрсатишди. Жадидчилик дастлабки шаклланиш даврида ўз тарғибига кўра турли хил қатламдаги табақаларни ўзида бирлаштирган эди. Масалан, мадраса талабалари, майда савдогарлар, янги типдаги мактаб ўқитувчилари ва х.к.

Кейинчалик саноат корхоналари эгалари, савдогарлар ҳам жадидийлар сафига кира бошлаган. Жадидлар х-тининг тарғиби турли даражада ижтимоий қатламлардан иборат бўлганлиги учун ҳам уларнинг қарашларида хилма-хиллик, ўша давр ижтимоий кун тартибида кўяётган масалаларни турлича талқин қилиш, уларни ўзларининг манфаатларини нуқтаи назардан изохлаш ҳоллари бўлиб турган.

Жадидлар ҳаракатининг тадқиқодчилари такидлашича, Туркистонда жадидлар ҳаракатининг шаклланиши ва ривожланиши уч босқични ўз ичига олади.

Биринчи босқич 1880 йилда 1905 йилгача бўлган даврлар. Бу даврда бу ҳаракат йўналишининг шаклланиши ва ривожланиши билан ҳарактерланади.

Иккинчи босқич 1905 йилдан 1917 йилнинг октябргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда улар янги мактаблар очиш, рўзмалар ташкил қилиш, ўқув дастурлари тузиш сингари вазифалари билан машғул бўлишди.

Шунингдек, улар ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам фаол иштирок этишди. Мустамлакачилик сиёсатига қарши ташвиқот ишларини олиб боришди.

Учинчи босқич эса октябр тунтаришидан 30 йилларнинг охиргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр унинг иштирокчилари учун ғоят мураккаб ва оғир синов йиллари бўлди. Маълумки жаидлар фаолиятнинг маркази масаласи миллий мустақиллик ғояси эди. Ўша даврдаги сиёсий тузум жаидлар илгари сураётган ғоялар социализмга қарши кўраш кайфиятларини ифода эта оладиган ижтимоий фалсафий йўналиши сифатида шаклланишига йўл қўймас эди. 1937-38 йиллардаги сиёсий катагон жаидлар ҳаракатини бутунлай барбод этди. Унинг йирик вакилларида Ф.Худжаев, Чўлпон, Усмон Носир, Фитрат, Абдулло Қодирий ана шу катагон кўрбони бўлишди. Мустабит совет тузуми шароитида жаидизм ҳаракатига тўғри баҳо бериш ва уни муносиб тақдирлаш имкониятига эга эмас эди.

Жаидлар ҳаракатининг назарий асосчиларидан бири М. Бехбудий 1874 йилда Самарқанд шаҳрида туғилди. Ёшлигиданоқ илм-фаннинг турли соҳаларини эгаллади. 1894 йилдан бошлаб қозихонада мирза лавозимида ишлай бошлади. 1900 йилда у Макка ва Мадинага ҳаж қилиб борди. Миср, Туркия шаҳарларида бўлди. 1903-04 йилларда Россиянинг бир қатор шаҳарларида бўлиб, рус маданияти билан танишди.

Бехбудий узоқ сафардан қайтгандан сўнг ўз уйида камбағал болалар учун янги усл мактабини очди. Ўзбек ва Форс тилларида бир қатор дарсликлар ёзди. Самарқанд шаҳрида кутубхона ташкил қилди. 1913 йилдан «Самарқанд» рўзномаси ва «Ойна» ойномасини нашр қила бошлади.

Россия музилмонлари миллий озодлик ҳаракатининг ифодачиси 1905 йилда ташкил топган музилмонлар партияси раҳбарияти Бехбудийнинг фаолиятига юксак баҳо берди. Давлат Думасининг музилмонлар фракцияси дастурини ишлаб чиқишда қатнашиши учун Петербургга таклиф этишади. Фракция доимо у билан маслахатлашиб турар эди.

Жаидлар ҳаракатини негизини ташкил қилувчи бош масалаларидан бири илм-маърифат тизимни ислох қилиш эди. Улар ишлаб-чиқариш, савдо, давлатни бошқариш соҳасида иш олиб бора оладиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш зарурлигини кўрсатишади. Энг дастлабки ислох, Бехбудийнинг таъкидлашича, мактаб ва мадрасидан бошламоғи лозим, чунки миллатнинг ҳаёт даражаси таълим-тарбия соҳасида эришилган ютуқлар билан белгиланади. Бехбудий «Ойна» ойномасининг 6 сониди босилиб чиққан мақоласида агар биз маданият ва иқтисод соҳасида бошқаларга қарам бўлишни истамасак, биз миллий судьялар, адвокатлар, уқитувчилар, инженерлар тайкерлашимиз лозим. Улар савдо идоралари, банкларда бизга ёрдам беришлари, бизнинг манфаатларимиз, динимиз ҳимоялари бўлишлари керак. Айни пайтда улар хориж эришган илм-маърифат ва маданият эришган ютуқларни матбуотда кенг тарғиб этишди. Хатто улар иқтидорли ўқувчиларни чет элларга юбориб ўқитиш масаласини кўтариб чиқишди.

Жадидлар ҳаракатида барча туркий халқлар учун ягона тил яратиш зарурлиги ҳақидаги ғоя ҳам кўтарилиб чиқади. Айнан шу тил воситасида барча туркий халқларни ягона Итифоққа бирлаштириш мумкин. Бу ғоянинг муаллифи Исмоил Гаспиринский ҳисобланади. Лекин бунга қарши чиққанлар кўп эди. Масалан, дейди, Бехбудий, музилмонларни бирлаштирувчи энг тўғри йўл бу форс, араб, турк, рус тилидир. Биз Россия фуқаросимиз, темир йўл, банк, телеграф ишига мухтожмиз. Давлат Думасига чиқиб гапирадиган одам йўқ. Араб тилини билмасак динни, рус тилини билмасак бойликни қўлдан чиқарамиз.

Миллатимиз учун фойдали бўлган бу фойдали хитобномалар худди бугунги кўнимизга қаратила айтилаётгандек.

Жадидлар ўзларининг қарашларида диний-фалсафий муамолларини ёритишга ҳам катта эътибор беришган. Уларнинг бу соҳадаги таълимотларининг негизида дин билан фанни муросага келтириш ғояси ётади. Бир томондан, ўрта аср Шарқидаги фан ва маданий тараққиёт ютуқларини ислом динига боғлаб таҳлил қилин бўлсалар, иккинчи томондан ўша давр ҳаётидаги юз бераётган ижтимоий ходисаларни ислом ва шариат қоидалари асосида ҳал қилишни таъкидлашган эди. Улар ўзларининг фалсафий ва назарий мулоҳазаларини Қуръон ва Хадислар асосида исботлашга ҳаракат қилишади. Шуниси ҳарактерлики, жадидларнинг сиёсий дастури Туркистонда Конституцион подшолик тузумини ўрнатишга қаратилган эди. Кўп сонли партиялар орасидан жадидлар партиясини маъқуллашган эди.

Жадидлар сиёсий дастурининг асосий йўналишларидан бири ҳукумат маъмуриятининг музилмонларнинг дин ишига мутлақо аралашмаслиги, маҳаллий идора қилиш тизимида ўз-ўзини бошқаришни ўрнатишдан иборат.

Бехбудий Туркистонни идора қилишни ислох қилиш ҳақида махсус лойиха ишлаб чиқади. Бу лойихага кўра Туркистонда музилмонларнинг диний ва фуқаролик ишлари билан шуғулланувчи марказлашган маҳаллий бошқарма тузиш зарурлигини таъкидлайди. Туркситон музилмонлари учун дейди у, бундай бошқарма сувдек зарур, бу сиз биз иймонимизни йўқотамиз ва фалокатга гирифдор бўламиз.

1917 йилда Мунаввар қори «Шўрои Исломия» партиясининг дастурини ишлаб чиқди.

1. Туркистон музилмонлари ўртасида замонга хос ислохатлар ўтқазиш.
2. Халқни ягона бир мақсад ва ягона ғоя асосида бирлаштириш тадбирларини ишлаб чиқариш.
3. Халқни янги Муваккат ҳукуматни қўллаб қувватлашга чақириш.
4. Мамлакатни идора қилиш шакллари ҳақида маълумотлар тарқатиш ва таъсис мажлисига тайергарлик.

АДАБИЁТЛАР

1. «Антология мировой философии» в 4-х томах. М., 1971.
2. Асмус В.Ф. «Избранные философские труды». М., 1971.
3. Асмус В.Ф. «Иммануил Кант». М., 1973.

4. Биховский Б.Э. «Людвиг Фейербах». М., 1967.
5. Нарский И.С. «Западно-европейская философия XVIII века».
6. «История философии». М., 1971.
7. Нарский И.С. «Западно-европейская философия XIX века».
8. Юсупов Э. «Фалсафа». Т., 1999.
9. Фалсафа асослари. Т.2005

УЧИНЧИ БЎЛИМ. ОЛАМ ВА ОДАМ. ДУНЁНИ АНГЛАШ

5-мавзу: ОЛАМ ВА ОДАМ: ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИН. БОРЛИҚ ВА ТАБИАТ ФАЛСАФАСИ. (2 соат)

1. Олам ва Одам тўғрисидаги турлича фалсафий қарашлар. Олам тушунчаси.
2. Борлиқ тушунчасининг моҳияти ва маъноси.
3. Табиат тушунчаси, унинг фалсафий моҳияти ва мазмуни.
4. Табиатни фалсафий тушунишнинг аҳамияти ва экологик тарбия.

1-Масала. Олам ва одам муаммоларининг тарихий илдизлари. Бу мавзуга оид масалалар оламда одамнинг мавжудлиги ва яшаши, ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Олам тўғрисидаги қарашлар одамзоднинг тарихи қанчалик қадимий бўлса, шунчалик қадимийдир. Сиз билан биз яшаётган шу дунё ўзининг барча мураккаблиги ва муаммолари, жозибадорлиги ва бутун гўзаллиги билан ягона оламни ташкил этади. Олам тушунчаси, энг аввало, одам ва унинг фаолияти кечадиган маконни акс эттиради. Агар одам бўлмаганида эди, бу олам ҳақидаги тасаввурлар ҳам бўлмас эди. Демак, олам одам билан мазмундордир. Олам уни ташкил этувчи нарсалар билан биргаликда намоён бўлади. Хеч нарсаси йўқ олам йўқликдир. У мавхум тушунча, яъни абстракциядир.

Қадимги даврлардан буён одам ўзини англагач, оламнинг таркибий қисми эканлигини тушуна бошлади. Дастлаб, унинг ҳаётини таъминловчи тирихчилик воситаларининг аҳамиятини тушуниб етди ва уларни эъзозлаш, авайлаб-асраш туйғуси шакллана бошлади.

Шу туфайли, олам асосида ётувчи тўрт элементни: хавони, сувни, тупроқни ва оловни муқаддаслаштириш сингари ғоялар вужудга келди ҳамда олам тўғрисидаги содда космологик қарашлар пайдо бўлган. Айрим кишилар одамнинг тириклигини таъминловчи нарсаларни одам учун, унинг яшаши учун худо томонидан яратилган неъматлар деб билди. Бундай қарашдан олам одам учун яратилган деган маъно келиб чиқади. Аслида қандай? Бу фалсафий муаммодир.

Оламда одам яшаши учун қулай бўлган шароит бўлмасачи? Одамлар қахратон совуқ ҳукмронлик қиладиган доимий музликлар бағрида ҳам, ҳар

доим иссиқлик тафтидан қовжираб ётувчи иссиқ ўлкаларда ҳам яшашадику. Ҳар бир жойда одам ўзига қулай шароит яратиб олишга интилади.

Одам ҳайвонлардек табиатдаги бор нарсалардан озикланиш билангина чегараланиб қолмасдан, уларни ўзига мослаштиришга, совуқ бўлса иситишга, хом бўлса - пиширишга, иссиқ бўлса — совўтишга интилади. Бу эса одамнинг оламга мослашишга интилиши оқибатидир. Яъни, оламини одам ўзига, ўз эҳтиёжларига мослаштиришга интилиб келган. Шу тарзда одам ҳам, олам ҳам такомиллашиб, ер юзи ўта «хонакилаштирилган» оламга айланган.

Олам, энг аввало, тор маънода бу одам яшайдиган жой. Аслида одамзод ва ҳайвонот олами, ўсимлик ва ҳашаротлар дунёси, жисмоний, руҳий, маънавий олам ва бошқа шу сингари кўплаб тушунчалар бор. Улар дунёда мавжуд бўлган нарса ва ходисалар номи билан аталади. Масалан, одамнинг руҳий олами унинг билим, тажриба ва ҳаёлотини ўз ичига олувчи ўта кенг қамровли тушунчадир. Бунда биз олам одам яшайдиган жой, деган маънога қараганда янада кенгроқ мазмунга эга бўламиз.

Нимаики мавжуд бўлса, уларнинг ҳаммаси биргаликда сиз билан биз мансуб бўлган дунёни ифодалайди. Аммо табиат, жамият ва инсон тафаккурининг асосида ётувчи ва уларни бирлаштирувчи шундай бир умумлаштирувчи тушунча ҳам борки, у объектив оламнинг мазмунини ифода этади. Бундай тушунча ҳақидаги тасаввурлар бутун фан тарихи мобайнида ривожланиб келган. Дастлаб, бу умумлаштирувчи тушунча, нарсаларнинг асосида нима ётади, деган нуқтаи назардан келиб чиқиб, субстанция (лотинча, *substantia* — ниманингдир асосида ётувчи моҳият деган маънони беради) деб аталди.

Субстанция – муайян нарсалар, ходисалар, воқеалар ва жараёнларнинг хилма-хил кўринишлари ички бирлигини ифода ётувчи ва улар орқали намоён бўлувчи моҳиятдир. Оламнинг асосида битта моҳият субстанция ётади, деб ҳисобловчи таълимотни монизм деб аташади. Файласуфлар субстанция сифатида бирор жисмни, ходисани, материяни, ғояни ёки руҳни олишган. Субстанция сифатида моддий жисмларни, материяни олувчилар материалистик монизм тарафдорлари. ғояни, руҳни олувчилар эса – идеалистик монизм тарафдорлари ҳисобланадилар. Шунингдек, оламнинг асосида ҳам моддий жисм ёки материя, ҳам ғоя ёки рух ётади деб ҳисобловчи файласуфлар дуалистлар (дуализм лотинча, *dualis* — иккиланган деган тушунчани англатади) деб ҳисобланади. Арасту, Моний, Р. Декарт ва бошқалар дуалистлардир. Оламнинг асосида кўп субстанциялар ётади деб ҳисобловчиларни эса плюрализм (лотинча *pluralis* — кўпчилик сўзидан олинган) тарафдорлари деб аташади.

Оламнинг асосида ётувчи моҳиятни ахтариш тарихи ҳам фаннинг узок ўтмишига бориб тақалади. Масалан, Қадимги Хиндистон ва Хитойда, Миср ва Бобилда, Қадимги Ўрта Осиё ва Юнонистонда баъзи файласуфлар оламнинг асосида қандайдир модда ёки муайян унсур ётади, деб ҳисоблашган. Уларнинг баъзилари бу унсўрни олов, бошқалари сув ёки ҳаво, айримлари эса тупроқдан иборат деб ҳисоблашган. Баъзи бир фалсафий таълимотларда эса, оламнинг асосида олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади, барча нарсалар ана шу тўртта унсўрнинг бирикишидан ҳосил бўлган, дейилган.

Оламнинг асосида ётувчи субстанцияни ахтаришнинг яна бир йўли нарсаларнинг таркибидаги бўлинмас энг кичик унсўрни, яъни нарсаларнинг таркибидаги умумий субстрат (лотинча *substratum* — асос маъносини англатади) ни ахтаришдир. Бундай йўналишга мансуб оқимлардан бири атомистик оқим ҳисобланади. Масалан, Қадимги Юнон файласуфлари Левкипп, Эпикўр, Демокрит ва Лукрецийлар нарсаларнинг ва бутун оламнинг асосида энг кичик бўлинмас унсурлар атомлар ётади, улар ўзларининг шакли, ҳаракатланиши ва вазнлари билан бир-бирларидан фарқ қилади, деб ҳисоблашган.

Оламни англаш тўғрисида турлича, хатто бир-бирига қарама-қарши қарашлар мавжуд. Бундай қарашлар одамларнинг оламга ўз ўлчовлари билан қарашлари оқибатида пайдо бўлади. Биров учун олам яхши ва ёмон, оппоқ ва қора ранглардан ташкил топган, бошқа рангларнинг бўлишини улар тасаввурига ҳам сигдира олмаслиги мумкин. Бошқалар эса, оламни хилма-хил рангда, қирраларда кўради. Улар оқ билан қора оралиғида оқимтирроқ ёки қорароқ ранглар ҳам бўлиши мумкинлигига эътибор қилишади.

Олам тушунчаси кенг қамровли ва кенг йўналишли тушунча бўлиб, маълум маънода воқеликка тизимли, яъни системали ёндошишни талаб қилади. Масалан, элементар заррачалар олами тушунчаси одамга маълум бўлган ва хали маълум бўлмаган барча элементар заррачаларни қамраб олади.

Агар биз яшаётган бутун коинотни элементар заррачалардан ташкил топган деб ҳисобласак, бу тушунча бутун коинотни ҳам акс эттириши мумкин. Ёки ўсимликлар олами тушунчасини олайлик. Бу тушунчага фақатгина ўсимликлар киради, хайвонлар ва одамлар бу оламдан четда қолади. Шу нуқтаи назардан олам тушунчаси нисбий моҳиятга эга. Баъзи кишилар олам деганда барча нарсаларни, жисмларни, ходисаларни қамраб олувчи универсал системани тушунади. Бу маънода олам космологик коинот тушунчасига мос келади. Айримлар уни чексиз ва чегарасиз, бошқалар эса коинот маъносидаги оламни чекланган объект сифатида талқин этади. Чексизлик ва чегарасизлик тушунчалари нисбий маънога эга, бир системада чексиз ҳисобланган объект бошқа системада чекли бўлиши мумкин ва аксинча.

Диний-космологик қарашларда олам илохий кудрат кучи билан яратилган деб талқин этилади. Бу оламнинг вақтда бошланиши борлигига, яъни унинг чекли эканлигига ишорадир. Ислом динидаги космологик қарашларда ўн саккиз минг олам ҳақида гапирилади ва мазкур қараш бўйича биз яшаётган моддий оламдан ташқари, ундан мустақил бўлган кўплаб бошқа оламлар ҳам мавжуддир, дейилади.

Хозирги замон космологиясида ҳам фанга асосланган бир қанча концепцияларда олам уткинчи, табиий равишда пайдо бўлган, деган ғоя илгари сурилади. Бу нуқтаи назарларда оламнинг пайдо бўлишидан олдинги ҳолати «ҳеч нима» ва «йўқлик» тушунчалари билан изоҳланади. Англиялик олим Стивен Локинг «Олам вужудга келмасдан илгари нима бўлган?» деган саволнинг мантиқсизлигини, вақтнинг фақатгина келажакка йўналган оқимини ифодаловчи модели воситасида асослашга ҳаракат қилиган. Унинг

фикрича, бу шимолий кутб нуктаисидан туриб қараганда, ҳамма нукталар фақат жанубга олиб борадиган ҳолатни эслатади. Бундай ҳолат оламнинг бошланғич ҳолатидир. Вақтнинг келажакка олиб боровчи йўналишигина мавжуд бўлган ҳолати оламнинг бошланишидир. Бу ҳолатда ўтмиш йўқ, фақат келажак мавжуд. Олам ҳақидаги диний тасаввурлар унинг келажаги, яратилиши ёки ўтмишига оид мураккаб масалаларни, асосан, илохий кудратнинг ҳосиласи сифатида талқин этади. Динда оламини «бу дунё» — уткинчи олам ва «нариги дунё» абадий оламга ажратиб тушунтиришади. Бу дунёдаги машаққатлари эвазига одам нариги дунёда роҳат-фароғатга муяссар бўлади, деган ғояга асосланилади.

Фан олам тўғрисида ўзига хос фикр юритади. Унда оламга оид мураккаб масалаларни амалий тажрибалардан келиб чикувчи мантикий далиллар асосида исботлашга ўринилади. Мавжуд илмий мантиқ доирасидан четга чикувчи ходисалар эса изохланмайди. Айрим ажойибот ходисаларининг фан тадқиқот объектига киритилмаганининг сабаби ана шунда.

Фалсафа оламини изохлашда фаннинг, диннинг, санъат ва адабиётнинг, ҳуллас, фан билан биргаликда бошқа хилма-хил билимларга таяниб, умумлашган ҳулосалар чиқаради. Демак, фалсафадаги олам тушунчаси космологиядаги, диндаги ва бошқа билим соҳаларидаги олам тушунчаларига нисбатан бойроқ, сермазмунроқ ва кенгрокдир. Оламнинг намоён бўлиш шакллари хилма хилдир. Фақат моддий жисмларнигина ўзига қамраб олувчи оламини моддий олам дейишади. Айрим кишилар уни жисмоний, яъни физик олам деб аташади. Одамнинг маънавий, рухий дунёсини қамраб олувчи оламини маънавий олам дейишади. Айнан шу пайтда биз билан биргаликда мавжуд бўлган олам актуал олам дейилади. Келажакда мавжуд бўлиш имконияти бор ва бўлиши мумкин бўлган олам потенциал олам дейилади. Масалан, сизнинг бугунги кундаги талабалигингиз актуал оламга мансуб бўлса, келажакда мутахассис бўлиб етишишингиз эса потенциал оламга мансубдир.

Оламнинг мавжудлиги шубҳасиз бўлган ва барча эътироф этадиган қисми реал олам дейилади. Келажакда мавжуд бўлиши эҳтимоли бўлган олам виртуал олам деб аталади (виртуал сўзи латинча *virtualis* — эҳтимолдаги деган маънони беради). Аниқ маълум бўлган олам конкрет олам дейилади, ҳаёлдаги, тасаввурдаги, идеалдаги олам образи абстракт олам дейилади. Одамнинг кундалик ҳаётидаги ҳаммага маълум бўлган, тан олинган ҳаёти реал оламга мансуб бўлса, унинг ҳаёлий режалари виртуал оламга, унинг ўзи ва атрофидагилар конкрет оламга, келажакка йўналган орзу-умидлари эса абстракт оламга мансубдир. Одам ўз режаларини реал оламга асосланиб тўзса, потенциал оламининг конкрет реалликка айланиш эҳтимоллиги ошади. Одам оламда бошқалардан ажралиб, яккаю ягона бўлиб эмас, балки ижтимоий ҳаёт кечиради ва жамоа бўлиб яшайди. Одамлар жамоаси жамиятни ташкил этади. Одамлар жамиятдаги ўзаро муносабатлари, фаолиятлари, уй-ҳаёллари, идеаллари, мақсад ва маслаклари билан биргаликда ижтимоий оламини ташкил этишади. Одамнинг жамиятдаги

бошқалар билан биргаликдаги ижтимоий фао-лияти, уларнинг ҳар бирига хос бўлган такрорланмас индивидуал оламларига боғлиқдир. Индивидуал олам, айти пайтда ташқи оламни ҳам, ижтимоий оламни ҳам акс эттиради, ўзида ифодалайди. Булар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Хуллас, олам ҳақидаги хилма-хил тасаввурлар мавжудликнинг энг умумий фалсафий тушунчаси шаклланишига асос бўлиб келди. Бундай тушунча борлиқ ҳақидаги тушунчадир.

2-масала. Файласуфлар кадим замонлардан буён «борлиқ» ва «йўқлик» ҳақида баҳс юритишган. Улар борлиқнинг вужудга келиши, моҳияти, хусусиятлари ва шакллари ҳақида кўплаб асарлар ёзишган. Хўш, борлиқ нима? Бу савол бир қарашда жуда оддий кўрингани билан унга шу чоқгача барча кишиларни бирдай қаноатлантирадиган жавоб топилгани йўқ. Бу ҳолат борлиққа турлича нуқтаи назарлардан қарашларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Масалан, айрим файласуфлар борлиқни моддийлик, моддий жисмлар билан боғлаб тушунтиришади. Уларнинг нуқтаи назарларича, борлиқ объектив реалликнигина қамраб олувчи тушунчадир. У ҳолда фикр, инсон тафаккури, уй-ҳаёлларимиз борлиқ тушунчасидан четда қолар эканда, деган саволга улар, бундай тушунчалар объектив реалликнинг ҳосиласидир, деб жавоб беришади.

Фалсафанинг борлиқ ҳақидаги таълимотни изоҳлайдиган қисми — онтология деб аталади. (Бу тушунчани фалсафада биринчи бор Х. Вольф қуллаган). Олам ва борлиқ масалаларини фалсафанинг ана шу соҳаси ўрганади.

Йўқлик ҳеч нима демакдир. Ҳамма нарсани ҳеч нарсага айлантирувчи, ҳамма нарсанинг ибтидоси ҳам, интихоси ҳам йўқликдир. Бу маънода йўқлик чексизлик, ниҳоясизлик ва мангулик билан бирдир. Йўқлик чёкинган жойда борлиқ пайдо бўлади. Демак, борлиқнинг бунёдкори ҳам, кўшандаси ҳам йўқликдир. Борлиқ йўқликдан йўқликкача бўлган мавжудликдир. Йўқликни ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. Фанда йўқлик нима, деган саволга жавоб йўқ.

Борлиқ ҳақидаги турлича қараш ва концепциялар. Тарихдан маълумки, файласуфлар борлиқ ҳақида турлича ғояларни илғари суришган. Марказий Осиё тупроғида вужудга келган зардуштийлик таълимотида борлиқ қуёш ва оловнинг ҳосиласидир, алангаланиб турган олов борлиқнинг асосий моҳиятини ташкил этади, деб ҳисобланган. Чунки бу Ғоя бўйича, ҳар қандай ўзгариш ва ҳаракатнинг асосида олов ётади ва у борлиққа мавжудлик бахш этади.

Қадимги юнон файласуфи Сукрот борлиқни билим билан қиёслайди ва унингча, бирор нарса, биз уни билсаккина бор бўлади, инсоннинг билими қанча кенг бўлса, у шунча кенг борлиқни қамраб олади, деб ҳисоблайди.

Қадимги дунёнинг атомист олими Демокрит борлиқ атомлар мажмуасидан иборат деб тушунтирган. Унинг фикрича, борлиқнинг моҳияти унинг мавжудлигидадир. Мавжуд бўлмаган нарса йўқликдир.

Ислом таълимотида эса борлиқ бу илохий воқелиқдир. Яъни у Оллоҳ яратган мавжудликдир. Бу борада ваҳдати вужуд ва ваҳдати мавжуд таълимотлари бўлган.

Ислом динига мансуб мутафаккирлар борлиқ ҳақидаги таълимотни ҳар тарафлама ривожлантирганлар. Масалан, Форобий фикрича, илк борлиқ азалий Оллоҳнинг ўзидир. Беруний фикрича, борлиқ шундай умумийликки, у ҳамма нарсанинг асосида ётади, демак, борлиқ ҳамма нарсанинг асосидир. Европада ўтган олимлар Давид Юм ва Жорж Беркли борлиқни сезгиларимиз мажмуаси деб талқин этишган.

Хегел эса борлиқни мавҳумлик, мутлоқ рухнинг намоён бўлиши, деб таърифлайди. Кўпгина натурфалсафий қарашларда борлиқни ҳозирги замон билан, яъни шу актуал оламга боғлаб тушунтирдилар.

Аслида, борлиқ кенг фалсафий тушунча бўлиб ўзига бутун мавжудликни, унинг ўтмиши, ҳозир ва келажагини ҳам қамраб олади. Файласуфлар борлиқни тушунтириш учун йўқлик тушунчасини унга антипод қилиб олишган ва шу асосда борлиқнинг зарурий моҳиятини очишга интилганлар. Материалистик адабиётларда борлиқни объектив реаллик билан, материя билан айнанлаштириб тушунтиришади.

Борлиқ ўзига объектив ва субъектив реалликни, мавжуд бўлган ва мавжуд бўладиган оламларни, моддийлик ва маънавийликни, ўтмиш ва келажакни, ўлимни ва ҳаётни, рух ва жисмни қамраб олувчи умумий тушунчадир.

Борлиқ ва мавжудлик. Атрофимиздаги одам, олам, табиат, жамият, тафаккур, ғоялар, уй-ҳаёлларимиз барчаси бирдай мавжуддир, улар турли тарзда ва шаклларда намоён бўлиб, ҳаммаси мавжудлик белгиси остида умумлашиб, борлиқ тушунчасига киради.

Материалистик мазмундаги борлиқ тушунчаси таърифига фақат объектив реал олам, онгдан ташқаридаги, унга боғлиқ бўлмаган жисмоний моҳиятга эга бўлган нарсаларгина киритилади. Борлиқнинг идеал, виртуал, потенциал, абстракт, маънавий шакллари бу таърифдан ташқарида қолади.

Аслида эса, борлиқ категорияси умумий абстракция бўлиб, мавжудлик белгиси билан барча нарса ва ходисаларни ўзига қамраб олувчи ўта кенг тушунчадир. У ўзига нафақат объектив реалликни, балки субъектив реалликни ҳам қамраб олади.

Борлиқ мавжудлик ва реаллик тушунчаларига қараганда ҳам кенгрок тушунчадир. Мавжудлик - борлиқнинг ҳозирги пайтда намоён бўлиб турган қисми бўлиб, ўтган ва мавжуд бўладиган нарса ва ходисалар ҳам борлиқ тушунчасига киради. Реаллик эса, мавжудликнинг ҳаммага аён бўлган, улар томонидан тан олинган қисми. Борлиқ ўзига реалликни ҳам, мавжудликни ҳам қамраб олади. Анъанавий фалсафий қарашларда борлиқнинг учта соҳаси ажратиб кўрсатилади. Уларга: табиат борлиғи, жамият борлиғи, онг борлиғи киради. Булар учун энг умумий белги, уларнинг мавжудлигидир.

Шунингдек, фалсафий адабиётларда табиат борлиғи ва жамият борлиғининг қуйидаги шакллари ҳам фарқланади. Табиат борлиғи одатда табиатдаги нарсалар (жисмлар), жараёнлар, ҳолатлар борлиғи сифатида тушунилади. У иккига бўлинади: азалий табиат борлиғи (ёки табиий табиат борлиғи, у инсондан илгари ва унинг иштирокисиз ҳам мавжуд бўлган) ва одам меҳнати билан ишлаб чиқарилган нарсалар борлиғи («иккинчи табиат» борлиғи, яъни

маданият). Иккинчи табиат борлиғи эса, ўз навбатида, қуйидаги кўринишларда учрайди:

- инсон борлиғи (инсоннинг нарсалар оламидаги борлиғи ва одамнинг ўзига хос бўлган инсоний борлиғи);
- маънавий борлиқ (индивидуаллашган ва объективлашган маънавий борлиқ);
- социал борлиқ (айрим одамнинг тарихий жараёндаги борлиғи ва жамият борлиғи), у ижтимоий борлиқ ҳам деб аталади.

Борлиқнинг моддий шакли материя ўзига барча жисмларни, ҳодисаларни, жараёнларни ва уларнинг хусусиятларини қамраб олади. Бундан ташқари у тафаккурни ҳам, оламда мавжуд бўлган барча алоқадорликларни ва муносабатларни ҳам қамраб олувчи умумий фалсафий тушунчадир. Борлиқнинг моддий шаклига хос умумийликни ахтаришнинг бир йўналиши моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳиятни ахтариш йўли бўлиб, юқорида қайд этганимиздек, субстанцияни аниқлаш йўлидир. Иккинчи йўл эса — моддий оламнинг асосий таркибига кирувчи «қурилиш элементларини»- субстратни ахтариш йўли. Учинчи йўл — ҳамма нарсанинг вужудга келтирувчи бош сабабчисини, ота моддани, яъни праматерияни ахтариш йўли. Мана шу йўл ҳақида махсус тухтаб ўтайлик.

Оламнинг субстанциясини ахтаришнинг бу узили гўёки мева истеъмол қилаётган киши, унинг келиб чиқишини ахтариб, дастлаб дарахтга, сўнгра унинг гулига, баргига, кучатига ва уруғига назар солганидек, атрофимиздаги моддий оламнинг ўзагида дастлабки яратувчи модда сифатида нима ётишини, яъни илк материяни, азалий материянинг «бобоколонини», «праматерияни» ахтариш узилидир.

Моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳиятни ахтариш фалсафада материя ҳақидаги тасаввурларнинг майдонга келишига ва ривожланишига сабабчи бўлди. Материя тушунчаси моддий унсурга нисбатан ҳам, атомга нисбатан ҳам, праматерияга нисбатан ҳам умумийроқ бўлган тушунчадир. Материя оламдаги барча моддий объектларни, бутун объектив реалликни ифода этувчи энг умумий тушунчадир. Файласуфлар «Том маънодаги материя фақат фикрнинг махсули ва абстракциясидир» деб ёзишади. Файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумий тарзда ифодалаш учун куллайдиган тушунча материя деб аталади. Демак, материя моддий объектларга хос энг умумий тушунча, фалсафий категориядир.

Албатта бу таърифларни бир ёклама мутлақлаштириб тушунмаслик лозим. Бу таърифларда кўпроқ сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши мумкин бўлган реаллик назарда тутилган.

XX асрнинг ўрталарига келиб, квант механикаси, нисбийлик назарияси ва ҳозирги замон космологияси соҳаларидаги илмий ютуқлар кишиларнинг объектив олам ҳақидаги тасаввурларини тубдан ўзгартириб юборди. Натижада, табиатшунос олимлар сезгиларимизга бевосита таъсир этишининг имкони бўлмайдиган реалликлар ҳақида ҳам тадқиқотлар олиб бора бошлади. Оламнинг классик механика нуқтаи назаридан келиб чиқиб, нисбатан кичик тезликда ҳаракатланувчи систе-малар ҳақидаги илмий манзараси ўрнини янгича илмий манзаралар эгаллай бошлади. Бу эса материя ҳақидаги

тасаввурларнинг янада ривожланишига шароит туғдирди. Бу ўзгаришларни ҳисобга олиб, марксист-файласуфлар бу таърифга сезгиларимизга бевосита ёки бивосита (яъни турли асбоблар; кўрилмалар воситасида) таъсир этувчи, деган кушимча киритишди. Шундай қилиб, бу таъриф гўё материянинг моддавий ва номоддавий шакллари, яъни модда ва антимодда кўринишларини қамраб олувчи таърифга айланди.

Материалистлар материяни объектив реаллик, деб таърифлашади. Объектив реаллик инсон сезгиларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ундан ташқарида мавжуд бўлган воқеликдир. Бу бутун мавжудликнинг субъектив реалликдан ташқаридаги қисми ҳисобланади. Объектив реалликнинг мавжудлиги қандай намоён бўлади? Бу саволга жавоб топишда, борлиқнинг ажралмас хусусиятларини ўрганишга тўғри келади. Ҳар қандай жисмнинг ажралмас хусусияти латинча «атрибут» сўзи билан аталади. Борлиқнинг атрибутлари. Муайян жисмнинг айнан шу жисм эканлигини белгиловчи хусусиятлари унинг атрибутлари бўлади. Борлиқнинг ҳам бир қанча атрибутлари мавжуддир. «лар: ҳаракат, фазо, вақт, инъикос, онг ва бошқалар. Борлиқ ўзининг хоссалари, хусусиятлари орқали намоён бўлади. Энди борлиқнинг атрибутлари, яъни ажралмас туб хусусиятлари ҳақида тухтаб ўтайлик.

Борлиқнинг атрибутлари ичида унинг асосий мавжудлик узилини ифода этувчи хусусияти ҳаракат ҳисобланади. Чунки борлиқ ҳаракатсиз ўзининг структуравий яхлитлигини сақлай олмайди. Буни моддий борлиқ мисолида қараб чиқайлик. Фараз килинг, қаршимизда бирор жисм турибди. Агар ҳаракат бўлмаганида эди, ёруғлик нурлари шу жисмга урилиб бизга қайтмаган булар эди, яъни биз уни кўрмаган булар эдик. Шунингдек, бу жисмнинг яхлитлигини сақлаб турган молекулалар, атомлар, элементар заррачалар ўртасидаги ўзаро таъсирлар ҳам бўлмасди. Натижада бу жисмнинг структуравий бирлигига путур етган бўлар эди. Теварак атрофимиздаги предметлар ва ходисалар ҳаракат туфайли ўзининг муайян тартибини ва бирлигини сақлаб туради, шу туфайли, ўсиш, ўлғайиш, равноқ топиш, ривожланиш мавжуддир.

Ҳаракат, бир томондан, моддий жисмлар ўртасидаги ва уларни ташкил этувчи элементлар ўртасидаги алоқадорликларнинг натижаси, бошқа томондан эса, улардаги ўзгаришлар сифатида содир бўлади. Шу нуқтаи назардан ҳам фалсафанинг ҳаракат бу умуман ҳар қандай ўзгаришдир, дейилган таърифи жуда ўринлидир. Ҳаракатнинг манбаи ҳақида гап кетганда, ана шу ўзгаришларнинг асосида ётувчи ўзаро таъсирлар ва улар орасидаги муносабатлар назарда тутилади.

Демак, ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи шу системадаги ички ўзаро таъсирлар экан, ҳар қандай жисмнинг мавжудлигини, энг аввало, унинг ички алоқадорликлари таъминлайди.

Ҳаракатнинг турлари ҳақидаги мулоҳаза, асосан, ўзгаришларнинг хусусиятига асосланган. Ўзгаришлар оддий фазовий силжишдан тортиб, мураккаб ижтимоий ўзгаришларгача такомиллашиб борган. Шу туфайли ҳаракатга фақатгина фазовий силжиш, деб қарамаслик лозим. Бундай қараш

оламдаги барча жараёнларга механик ҳаракат нуктаи назаридан ёндашишни вужудга келтиради. Аслида оламда ўзгаришнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан сифатий фарқ қилади.

Механик, химиявий, биологик, физик ўзгаришлар билан ижтимоий ўзгаришларни асло таққослаб бўлмайди. Тўғри, бу ўзгаришлар учун умумий бўлган фазовий силжишлар ҳаракат шакллариининг ҳаммасида ҳам, у ёки бу кўринишда намоён бўлиши мумкин. Лекин ҳамма ўзгаришни ҳам, фақатгина фазовий силжишдан иборат, деб бўлмайди. Масалан, Ернинг Қуёш атрофидаги, Ойнинг Ер атрофидаги ҳаракатини фазовий силжишнинг яққол кўриниши дейишимиз мумкин. Лекин Ер бағрида рўй бераётган мураккаб геологик жараёнларни, Ер сиртидаги биосферанинг яшаш узилини биргина механик силжиш билан изохлаб бўлмайди. Ҳаракатнинг шакли қанчалик мураккаб бўлса, у билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар ҳам шу қадар мураккаб бўлади. Материянинг ташкилий структура даражаси қанчалик юқори даражада бўлса, унда фазовий силжиш ҳам шу қадар кам сезилади.

Ўзгаришларнинг шундай бир шакли борки, уни фалсафада ривожланиш деб аталади. Ривожланиш бу — муайян системанинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгариланма йўналишга эга бўлган, миқдорий ва сифатий ўзгаришидир.

Шу жиҳатдан ҳаракатнинг икки хил тури бир-биридан фарқ қилинади. Ҳаракатнинг биринчи тури жисмда унинг сифати ва турғунлигини сақлаган ҳолда рўй берадиган ички ўзгаришларни ўз ичига олади. Яъни ҳар қандай жисмда бетухтов ички ўзгаришлар рўй бериб туради, лекин бу ўзгаришлар шу жисмнинг ташқи сифатига жиддий таъсир кўрсатмайди.

Атрофимизни қуршаб турган ҳар бир жисм молекулалардан, молекулалар эса атомлар ва элементар заррачалардан ташкил топган экан, бу жисмларнинг молекуляр ва атом тузилиш даражасида ҳам бетухтов ўзгаришлар рўй бериб туради. Шунингдек, ҳар бир жисм ўзининг атрофидаги бошқа жисмларнинг ва улардан таркалаётган нурланишларнинг таъсирига ҳам учраб туради. Бундай ташқи таъсирларни ўзида инъикос эттириш жараёнида рўй берадиган ўзгаришлар ҳам бу жисмнинг сифатий ўзгариб кетишига олиб келмаслиги, унинг турғунлиги ва асосий сифати сақланиб қолиши мумкинлиги ҳақида ҳулоса чиқариш мумкин.

Биз юқорида қайд этган ички ва ташқи таъсирлар оқибатида рўй берувчи ўзгаришлар аста-секин тўпланиб, кейинчалик жисмда кескин сифатий ўзгаришнинг вужудга келишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Мана шундай ўзгариш, яъни жисмнинг сифатини ўзгартирувчи ҳаракат иккинчи турдаги ҳаракатга киради ва у ривожланиш деб аталади.

Ривожланиш жараёни ҳам икки турда бўлади. Биринчи турдаги ривожланиш бўйича, жисмда ҳар қандай сифатий ўзгариш рўй беришига қарамасдан, уни ташкил этган материянинг сифатий тузилиш даражаси ўзгармасдан қолаверади.

Масалан, нотирик табиатга мансуб бўлган Қуёшдаги равожланишни олиб қарайлик. Олимларнинг тахминларига кўра, ҳозир сиртида 6 минг, ичида эса бир неча млн. даражали ҳароратга эга бўлган Қуёш бориб-бориб совийди ва

кизил гигантга айланади, яъни Қуёшнинг марказидаги термоядро энергияси сўнгач, ички зичлиги пасаяди ва марказдаги тортишиш қуввати сусаяди. Оқибатда Қуёш шиша бошлайди ва Ер орбитасини ҳам ўз ичига олган ўлкан кизил юлдуз вужудга келади, у аста-секин совиб, кизил карликка, сўнггра эса «қора карликка», кейин бўлса нейтрон юлдузга айланади. Бундай ўзгаришлар натижасида борлиқнинг ташкилий структура даражаси ўзгармайди, яъни жонсиз табиат шаклидаги даражаси сақланади.

Жонли табиатнинг вужудга келиши, ўсимликлар ва ҳайвонот оламининг пайдо бўлиши, одамнинг шаклланиши, жамиятнинг вужудга келиши сингари сифатий ўзгаришлар эса, ривожланишнинг иккинчи турига киради.

Фалсафа фанида ҳаракатнинг бир-биридан сифатий фарқ қилувчи бир қанча бошқа шакллари ҳам ўрганилади.

Материалист бўлган файласуфлар ҳаракат шакллари турғумлаганида, қуйидаги мулоҳазаларга таяниб иш юритадилар:

1) ҳаракат шакллари бир-бирлари билан сифат жиҳатидан фарқ қилиб, уларнинг ҳар бири материянинг ташкилий тузилиши даражаларининг муайян босқичида намоён бўлади;

2) материянинг ҳаракат шакллари бир-бири билан ге-нетик жиҳатидан, келиб чиқиши жаҳатдан кетма-кет боғланган, яъни ҳаракатнинг мураккаброқ шакллари унинг нисбатан соддароқ шакллари билан келиб чиққандир;

3) ҳаракатнинг юқори шакллари тарғибидаги қуйи шакллари унинг юқори шакллари ҳам мансубдир, аммо ҳаракатнинг юқори шакли ўзидан қуйи шаклдаги ҳаракатга мансуб эмасдир. Шу мулоҳазаларга таянган ҳолда, ҳаракатнинг бешта шаклини ажратиш олиш мумкин. Улар механик, физик, химиявий, биологик ва ижтимоий ҳаракатлардир.

Фалсафада ҳаракат шакллари турғумлашнинг бир қанча бошқа кўринишлари ҳам бор. Айрим олимлар ҳаракат шакллари ҳар бир фаннинг номи билан боғлаш керак, деб ҳисоблашади. Бундай қарашнинг ҳатолиги шундаки, фанларнинг кўпчилиги ҳаракат шаклини эмас, балки миқдорий муносабатлар ва ҳолатларни акс эттиради. Масалан геодезия ёки геометрия, тригонометрия ёки топография, чизиқли алгебра қандай ҳаракат шаклини ўрганади? Кибернетика эса ҳам табиатда, ҳам жамиятда амал қилувчи бошқариш жараёнларини ўрганади, яъни бу фан битта эмас, балки бир қанча ҳаракат шакллари қамраб олади.

Ҳаракат шакллари турлаш бўйича қуйидаги табиий-илмий қонцепция ҳам диққатга сазовордир. Мазкур қонцепция бўйича ҳаракат шакллари қуйидагича турланади: физик ҳаракат (элементар заррачалар, майдон ва атомаларнинг ҳаракати), химиявий ҳаракат (атомлар ва молекулаларнинг ҳаракати) ва бунда ҳаракатнинг ривожланиши икки йўналишга ажралади, 1) ҳаракат ривожла-нишининг юқори йўналишида биологик ҳаракат шаклланади; 2) ҳаракат ривожланишининг қуйи йўналишида эса геологик ҳаракат шаклланади, биологик ҳаракатнинг тараққиёти ижтимоий ҳаракатга олиб боради.

Яна бир бошқа қонцепцияда эса ҳаракат борлиқнинг ташкилий тузилиш даражаларига мос равишда турланган. Бу қонцепцияда ҳаракат шакллари

учта синфга ажратилади: нотирик табиатда — элементар заррачалар ва майдон ҳаракати, тирик табиатда — ҳаётнинг намоён бўлиши, жамиятда — одамнинг фаолияти.

Ижтимоий ҳаракат бизга маълум бўлган ҳаракат шакллари ичида энг мураккаби бўлиб, унда инсоннинг онгли фаолияти, инсон тафаккури, ижтимоий гуруҳларнинг фаолияти, ўзаро муносабатлари, жамият миқёсидаги ижтимоий фикр биргаликда ҳаракатга келади. Бу ҳаракатни чизикли, батартиб ҳаракатлар билан мутлақо таққослаб бўлмайди. Унинг келажагини башорат қилиш ҳам ўта мураккабдир.

Борлиқнинг асосий яшаш шаклларига фазо ва вақт киради. Фазо нарсаларнинг кўламини, хажмини, ўзаро жойлашиш тартибини, ўзлукли ёки ўзлуксизлигини ифодаласа, вақт ходисаларнинг кетма-кетлиги, жараёнларнинг давомийлигини ифодалайди. Маълумки, ҳар қандай моддий жисм жойга, куламга, хажмга эга. Фазо вақтнинг муайян лахзасида оламни ташкил этган нуктаиларнинг ўзаро жойлашиш тартибини акс эттирса, вақт эса фазонинг муайян нуктаида рўй берувчи ходисалар кетма-кетлиги тартибини ифодалайди.

Фазо ва вақт тушунчалари, кўп ҳолларда, форсий тил таъсирида ёзилган адабиётларда макон ва замон деб ҳам аталади. Бу тушунчалар фазо ва вақтнинг ташқи, нисбий хусусиятларинигина акс эттиради, ҳалос. Фазо нарсалар жойлашадиган жой маъносида, вақт эса ходисалар бўлиб ўтадиган муддат маъносида ишлатилади.

Фазо ва вақтни тушуниш бўйича субстанциал ва реляцион ёндашишлар мавжуд. Субстанциал концепция тарафдорлари фазони нарсалар жойлашадиган идиш, бўшлиқ деб билишади. Уларнинг фикрича, ҳамма нарса фазо ичига жойлаштирилган. Фазо ўзига нарсаларни сиғдирибчи субстанция. Ҳеч нарсаси йўқ, яъни нарсалар солинмаган фазо ҳам бўлиши мумкин, дейилади. Реляцион концепция тарафдорлари эса, нарсалар фазовий ўлчамга эга, дейишади.

Ҳеч нарсасиз фазонинг бўлиши мумкин эмас. Бу фарқни релятивистик физика асосчиси Альберт Эйнштейн шундай тушунтирган эди. Фараз қилиб, бир казарма солдатларни кўз олдингизга келтиринг. Илгариги, Ньютон физикасига кўра, солдатлар чиқиб кетиши билан казарма бўш қолади, ана шу субстанциал концепциядаги фазодир. Янги физикага кўра, солдатлар чиқиб кетиши билан казарма ҳам йўқолади. Бу реляцион концепциядаги фазодир.

Фазо ва вақтнинг хусусиятлари. Фазо ва вақт борлиқ миқдорий ва сифатий жиҳатларни ифодалашига қараб, метрик ва топологик хусусиятларга эга. Фазо ва вақтнинг метрик хусусиятлари борлиқнинг миқдорий муносабатларини акс эттириб, ўлчанадиган, кўзга ташланадиган ва нисбий табиатли хусусиятларидир. Уларга кулам, бир жинслилик, изотроплик (анизотроплик) каби хусусиятлар киради.

Фазо ва вақтнинг топологик хусусиятлари эса, борлиқнинг туб сифатий жиҳатларини ифодалайди. Бундай хусусиятларга узуксизлик, боғланганлик, ўлчамлилик, компактлик, тартибланганлик сингари хусусиятлар киради.

Вақтнинг топологик хусусиятларига орқага кайтмаслик, бир улчамлилик каби хусусиятлар қўшилади.

Фазо (вақт) нинг метрик ўзгаришлари борлиқ структурасини жиддий ўзгартира олмайди, топологик ўзгаришлар эса борлиқнинг сифатий ўзгаришига сабабчи бўлади. Масалан, бир боғланган системанинг кўп боғланган системага ўтиши фазо топологиясини тубдан ўзгартиради, яъни фазонинг икки нуқтаисини тўташтирувчи турлича йўллар пайдо бўлади. Бундай фазода катта идишнинг ичига кичик идишни сиқдириш мумкин бўлади. Улчам даражаси кўп бўлган система ўлчов даражаси кам бўлган системага нисбатан кўринмас ва мураккаб бўлади. Шунингдек, фазо ва вақтнинг метрик хусусиятларини кучли ўзгариши топологик хусусиятларининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Масалан, фазонинг эгрилик даражаси кучли ўзгарса, бир боғланган фазо кўп боғланган фазога айланиши мумкин.

3-масала. Табиат ва жамият ҳақидаги конкрет фанлар борлиқнинг ўз предметларига мос келувчи муайян хусусиятларинигина ўрганади. Борлиқнинг умумий хоссалари ҳақида эса, фалсафа фани тадқиқот олиб боради.

Табиат объектларининг тузилиши ҳақида. Бизнинг теварак атрофимизни хилма-хил кўринишдаги, шаклдаги турли-туман моддий объектлар ўраб олган. Улар турли хил хоссаларга ва хусусиятларга эгадир. Бир пайтлар ҳамма жисмлар материянинг бўлинмас шакли атомлардан ташкил топгандир, деган тасаввур ҳукмрон эди. Атомларнинг мураккаб тузилганлиги ҳақидаги фаразлар бизнинг асримизга келиб узил-кесил тасдиқланди.

Ҳозирги замон фанларининг ҳулосаларига кўра, атрофимиздаги ҳар қандай жисм молекулалардан ташкил топган, молекулалар эса атомлардан тузилган. Атомлар мураккаб тузилган ядро ва электрон қобиклардан иборат. Атомнинг электрон қаватлари бир-биридан ва атом ядросидан муайян узоқликда жойлашган бўлади. Энг содда атом ҳисобланувчи водород атомининг ядроси битта протондан, мураккаброқ атомларнинг ядроси эса, протон ва нейтронлардан ташкил топади, протон ва нейтронлар кварклар ва уларни тўташтириб турувчи глюонлар (глюон-ёпиштирувчи деган маънони беради) дан ташкил топгандир.

Протон ва нейтрон нуклонлар (лот. *nucleus* — ядро, ўзак) ҳисобланади, нуклонлар ва гиперон (юн. *hyper*-устиди, юкоридан ташқари) лар, барионлар (юн. *barys*-оқир) дейилади. Булар оқир заррачалар сифатида кучли ўзаро таъсирлар майдонида бўлиб, адронлар (юн. *adros*-кучли) группасига мансуб. Органик ва аорганик моддалар молекула тузилиши билан бир-биридан фарқ қилади. Жонли организмлар органик моддалардан ташкил топган бўлади. Жонли организмларнинг тарғиби асосида хужайралар ва хужайра системалари ётади. Ер шари атрофини кўршаб турувчи биосферани бир бутун жонли система деб олиш мумкин. Микроорганизмлар, ўсимлик дунёси, хайвонот дунёси ва инсоннинг ўзаро алоқадорликлари бу биосферанинг мавжудлигини таъминлаб туради.

Ер шари ва ўз атрофида ҳаракатланувчи Ой билан бирга йилда бир марта Қуёш атрофини айланиб чиқади. Бу система ҳам биосферага ўз таъсирини ўтказди. Ер юзида минтақаларнинг фарқ қилиши, фаслларнинг алмашинуви ана шу система ҳаракати билан боғлангандир. Қуёш ва унинг атрофида ҳаракатланувчи сайёралар, уларнинг йўлдошлари, астероидлар, метеоритлар, кометалар ва кичик планеталар биргаликда Қуёш системасини ташкил этади. Қуёшдан энг узоқда жойлашган планета Плутон унинг атрофини 247 ярим йилда бир марта тўлиқ айланиб чиқади, яъни Ер йили — 365,25 кунга тенг бўлса, — Плутон йили 247та Ер йилига тенгдир.

Қуёш системаси миллионлаб юлдузларни ўз ичига олувчи Галактика (Сомон йўли) тарғибига киради. Унинг диаметри 94,6 млн. ёруғлик йилига тенг. Ундан кейинги система галактикалар тупи бўлиб, унинг диаметри 1 мегапарсекка тенг, у 30 тагача галактикани ўз ичига олади (1 парсек (3,26 ё. й). Кейинги система — галактикаларнинг маҳаллий тупи, унга 2 та гипергалактика ва 27 та митти галактикалар киради. Мажмуада 500 тагача галактика бўлади, унинг диаметри -5 мегапарсек. Галактикалар мажмуаси галактикаларнинг ўта мажмуасига бирлашади, унинг диаметри 40 мегапарсек бўлиб, ўзида 10 мингдан зиёд галактикани бирлаштиради. Ўта йирик мажмуалар коинотнинг бошқа структуравий бирликларига киради. Коинотнинг радиуси эса 15 — 20 млрд. ё.й. тенгдир.

Бу системаларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириб, борлиқнинг моддий кўринишларини турли хил структура даражаларига ажратиш мумкин. Сифатий жиҳатдан материя икки хил шаклда, кўринишда учрайди: моддасимон ва номодда кўринишида. Материянинг моддасимон кўринишдаги шакллари иккига, модда ва антимоддага ажралади. Булар бири бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, улар тукнашганда кескин сифатий ўзгариш рўй беради, яъни модданинг моддавий кўриниши номоддавий кўринишга айланади. Материянинг номоддавий кўриниши ҳам икки хил шаклда учрайди: майдон ва нурланиш. Муайян майдондаги нурланишлар физик вакуумда (физик вакуум физик жисмлардан холи бўлган жой) моддий заррачаларнинг ҳосил бўлишига им-қон беради. Хуллас, булар ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлангандир. Материянинг биз юқорида қайд этган кўринишларидан бошқача кўринишдаги турлари ҳам бўлиши мумкин. Уларнинг табиати хали фанга маълум эмас. Агар биз борлиқнинг моддий кўринишларини тўзи-лиши жиҳатидан турғумлаштирсак, борлиқнинг структура даражалари ҳақидаги ҳулоса ҳосил бўлади.

Табиат борлиқининг структура даражалари. Биз теварак атрофимизга назар ташласак, умуман борлиққа эмас, балки, муайян жисмларга, нарса ва ходисаларга кўзимиз тўшади. Сиз билан биз инсон сифатида Ер шарида истикомат қиламиз, ўзимизга мос келувчи улчовлар билан иш юритамиз. Биз одатланган ўлчовдаги катталикларни макроскопик катталиклар, деб ҳисоблаймиз ва бу макродунёни ташкил қилади.

Шу нуқтаи назардан борлиқнинг структура даражалари-ни микёсий-структура ва ташкилий-структура даражаларига ажратамиз. Борлиқдаги объектлар микёси билан фарқ қилувчи учта микёсий структура даражаларига

ажралади. Улар: микродунё, макродунё ва мегадунё. Микродунё атом микёсидан кичик бўлган дунёдир. Бу дунёга атом структураси ва элементар заррачалар, атом ядроси, кварклар, кернлар киради. Бу дунёнинг яхлитлигини ва турғунлигини сақлаб турувчи иккита фундаментал куч мавжуддир, улар кучли ва кучсиз ядровий ўзаро таъсирлардир.

Кучли ўзаро таъсирлар атом ядросининг структуравий яхлитлигини сақлаб турса, кучсиз ўзаро таъсирлар атом структурасининг яхлитлигини таъминлайди. Молекулалар тузилишидан тортиб, Ер шарининг яхлитлигини сақлашгача хизмат қилувчи куч электромагнит ўзаро таъсирларидир.

Электромагнит ўзаро таъсирлари туфайли молекулали бирикмалар ва Ердаги барча ҳаётий жараёнлар ўзининг структуравий бирликларини сақлайди. Агар электромагнит ўзаро таъсирлари бўлмаганда эди. Қуёш нурлари (яъни электромагнит нурланишлари) Ерга етиб келмаган бўлар эди ва Ерда ҳаётий жараёнлар шаклланмаган булар эди.

Ер, унинг табиий йўлдоши Ой ва бошқа сайёралар Қуёш атрофида ҳаракатланади. Бу системанинг ва умуман бутун Коинотнинг структуравий яхлитлиги эса гравитацион ўзаро таъсирлари туфайли сақланади. Гравитацион ўзаро таъсирлари бириктириб турган дунё — мегадунё деб аталади.

Улар бир-бири билан чамбарчас боғлангандир, шунингдек, улар бир-бирига алмашилиши ҳам мумкин. Хозир мегадунё ҳисобланган коинотимиз бундан 15-20 млрд. йил муқаддам ўта кичик микроскопик объект бўлган, деган тахминлар бор. Шунингдек, биз микрообъект деб ҳисоблаётган элементар заррача нейтрон ўзининг ичида миллиардлаб юлдуз ва галактикаларига эга бўлган бутун бошли Коинот бўлиши ва аксинча, диаметри бир неча миллиард ёруғлик йилига тенг бўлган ўлкан Коинотимиз ҳам четдан кўзатаётган кишига ўта кичик элементар заррача ҳисобланиши ҳам мумкин. Борлиқнинг структуравий тузилишини унинг сифатий ривожланиши нуқтаи назаридан олиб қарасак, моддий олам бу ҳолда ҳам учта даражага ажралади. Унинг ташкилий структура даражаларини: анорганик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижтимоий дунё (жамият) га ажратила-ди. Улар бир-биридан хилма-хиллиги, уюшганлиги, нисбий мустақиллиги ва фаоллиги билан фарқ қилади.

Анорганик дунё ёки нотирик табиатда физикавий ва химиявий алоқадорликлар ҳукмронлик қилади, шу туфайли нотирик табиатдаги қонуниятлар шу табиат фанлари доирасида чекланган бўлиб, тирик дунёга нисбатан пассив ва ташкилий уюшганлиги паст даражада бўлади.

Тирик табиатда яъни органик дунёда эса биологик алоқадорликлар ҳам қатнашганлиги сабабли унинг уюшганлик даражаси юқорироқ, фаолроқ ва мураккаброқ тузилган бўлади.

Ижтимоий дунё даражасида эса, юқорида айтилган алоқадорликлардан ташқари, жамиятга хос бўлган ижтимоий алоқадорликлар ҳам иштирок этади. Бундай дунёнинг тузилиши ниҳоятда мураккаб бўлиб, борлиқ бу даражада ўзининг ўта уюшганлигини, нисбий мустақиллигини ва юқори даражада фаоллигини намоиш қилади. Бу дунёнинг структуравий элементи

бўлган ҳар бир инсон жамиятга хос бўлган барча алоқадорликларни ўзида акс эттиради ва ижтимоий муносабатларда, алоқадорликларда онгли равишда, мақсадга биноан, муайян мулжалларни олдиндан белгилаган ҳолда ҳаракат қилади.

Бу борада оддий бир мисол келтирайлик. Масалан, кулингиздаги маъруза матни бир касбдаги олим ва мутахассислар ёзишган. Агар сиз, масалага ижтимоий дунёнинг тузилиши нуқтаи назаридан баҳо бермоқчи бўлсангиз, унда мазкур китобнинг қайси қисми қандай ёзилгани, кимнинг қандай фикрлаши, мавзуни содда ва халқчил тушунтира олиши ёки мураккаб тилда баён қилишига эътибор беринг. Шунда масала бироз ойдинлашади. Худди шундай ҳолни сизга турли фанлардан дарс бераётган ўқитувчилар мисолида ҳам кузатишингиз мумкин. Кейин эса, ўзингиз ва ўртоқларингизнинг дарсларга, китобларга, уларни ўзлаштириб, ўқиб ва ўқиб олишга, ҳаётга муносабатингизга виждонан баҳо бера олсангиз, бу борадаги мураккаб жараёнларни муайян даражада тўғри англаб олишингиз мумкин. Холбуки бу — бор йўғи сиз, ўқитувчиларингиз ва мазкур китобни ёзган кишилар ҳаётининг кичик бир қисмидаги жараёнлар, ҳалос. Ҳаёт эса нихоятда мураккаб, унда бир вақтнинг ўзида, бирваракайига қанчадан-қанча воқеа ва ҳодисалар кечади. Масалан, сиз ҳозир ана шу сатрларни уқияпсиз, жисмингиз ва ҳаёлингизда, атрофингизда, сиз билан бирга яшаётган, сиз биладиган ва билмайдиган одамлар жисми, онги ва қалбида не-не ўзгаришлар, жараёнлар кечмоқда... Демак, табиат доимий ўзгаришда ва ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишда, ривожланишда ва тараққиётда. Сиз ва бизнинг умримиз эса, ана шу чексизликнинг бир лаҳзаси, жисмимиз ва жонимиз ҳам азалий ва абадий ўзгаришлар жараёнидаги оламнинг мужизасидир. Бу оламда айнан сиз ва бизнинг дунёга келганимиз ҳам ана шундай мужизадир. Биз эса мана шу ёруғ оламда ўтганларнинг келажақдаги авлодлар билан боғланишида бир халқамиз, ҳалос ва айнан ана шундай бўлганлиги учун ҳам табиат, жамият, ри-вожланиш ва тараққиёт қаршисида доимий қарздормиз. Бу қарздорлик дунёга бизгача келганлар ва кетганлар, келадиганлар ва келмайдиганлар, кела олганлар ва кела олмаганлар руҳи қаршисидаги чуқур масъулият хиссидир.

Инсон томонидан ном қўйилган дунёлар ҳеч қачон бир-биридан ажралиб, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмаган. Улар ҳам бир-бири билан узвий алоқадорликларда бўлади ва уларнинг бири иккинчисидан келиб чиқади. Одатда, камроқ алоқадорликларга эга бўлган система унга нисбатан кўпроқ алоқадорликларга эга бўлган системага қарганда мураккаброқ ва ташкилий жиҳатдан уюшганроқ бўлади. Бу ерда ҳам ана шу қоида амал қилади.

Анорганик дунёда инъикоснинг энг содда ва қуёи шакли — механик инъикос фаолият кўрсатса, органик дунёда унга нисбатан мураккаброқ кўринишдаги биологик инъикос намоён бўлади. Бундай инъикоснинг ўзига хос бўлган томони танловчанлик, сесканувчанлик ва мақсадга мувофиқ ҳаракат қилишдир, жамиятда эса, инъикоснинг энг олий шакли социал инъикос фаолият кўрсатади. Бу инъикос ўзида инъикоснинг бошқа шакллари ҳам

камраб олган бўлади. Онгли ва юқори доирада уюшган фаол инъикос, алоқадорлик, хатти-ҳаракатлар ижтимоий дунёга хосдир.

Борлиқ шаклий структура даржаларининг балки биз хали билмайдиган янада мураккаброқ турлари ҳам бордир, лекин улар хали бизнинг тушунчаларимиз доирасига сиғмайди. Хуллас, борлиқнинг ташкилий структура даражалари бир-биридан алоқадорликларининг сони ва сифати жихатидан, энергия ва информация алмашиш хусусияти билан, фаоллиги ва уюшганлиги даражаси билан фарқ қилади.

Ҳаёт нима? Борлиқнинг энг мураккаб шакллари билан би-ри ҳаёт ва унинг моҳияти ҳақида тухталайлик. Биз ҳаёт эканмиз, оламни биламиз. Ҳаётнинг хилма-хил турлари, шакллари борки, улар борлиқнинг моддий шаклини ҳаракатга келтиришда, бошқаришда асосий ўрин тутди. Ҳаётнинг энг мураккаб шакли инсон ҳаётидир. Бу инсон рухияти, онги, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ҳар бир одамга бир маротабагина ҳаёт кечириш имконияти берилган. Инсоннинг қадр-қиммати шу ҳаётни қандай ўтказганлиги билан улчанади.

Одамнинг табиати ва ҳаёти у яшаётган жамиятдаги ижтимоий муҳитга ҳам боғлиқ. Фаровон жамиятда инсонлар ҳам фаровон ҳаёт кечиришади. Қашшоқ жамиятда эса қашшоқлик томир отади. Демак, жамиятимизни қанчалик фаровон қилсак, унда яшайдиган инсонларнинг, келгуси авлодларимизнинг ҳаёти ҳам шунчалик бахтли ва фаровон бўлади.

Ҳаётнинг вужудга келиши ва моҳияти ҳақида ханузгача олимлар бир нуқтаи назарга келишмаган. Ҳар бир инсоннинг ҳаёти такрорланмас ва ўзига хосдир. Балки станокнинг бир детали ўрнига бошқа детални қўйиш билан натижа ўзгармас ёки бир ишчининг ўрнига бошқа ишчини қўйиш билан станок тухтаб қолмас. Аммо бир отанинг ўрнини бошқа ота, бир дўстнинг ўрнини бошқа дўст бола олармикин? Шундай экан, ҳар бир одам такрорланмас ва ўз ўрнида қадрли. Инсонни, унинг ҳаётини қадрлаш муҳим ижтимоий вазифадир.

Инсоннинг яхши ҳаёт кечириши, бир томондан, у яшаётган жамиятга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, табиий муҳитга боғлиқ. Бутун тарихий тараққиёт давомида инсон билан табиат ўртасидаги муносабат такомиллашиб борган. Инсон табиий муҳитсиз, сув, ҳаво, қуёш ва тупроқсиз яшай олмайди. Бу унсурлар унинг тирикчилигини таъминлайди. Бундай қулай шароит инсон учун фақат Ер шарида мавжуддир. Ернинг ҳаёт тарқалган қисми биосфера деб аталади. Биосфера тирик организмларнинг ҳаёт кечириш муҳитидир. Агар Ер шари Қуёшга яқинроқ жойлашганида, ер юзасидаги ҳарорат кўтарилиб кетган булар эди ва оқибатда ердаги намлик, сув йўқолар эди. Агар у Қуёшдан узоқда жойлашганида, ер юзасидаги ҳарорат пасайиб, ҳамма жой мангу мўзлик билан қоплар эди. Хуллас, ҳар иккала ҳолатда ҳам ер юзасида ҳаётнинг пайдо бўлишига имконият йўқолган буларди. Яна бошқа ҳолни олайлик: Қуёш системаси Галактика марказига янада яқинроқ жойлашганда эди, ер юзасида кучли гравитация таъсирида нарсаларнинг вазни оғирлашиб, инсондек мураккаб жонзоднинг, балки умуман ҳаётнинг пайдо бўлишига шароит бўлмаган булар эди. Аксинча, Қуёш системаси

Галактикамиз марказидан ҳозиргига нисбатан четда жойлашганда ҳам, гравитация кучининг заифлиги айрим химиявий ва биологик жараёнларнинг рўй беришига халакит берган булар эди. Бунинг оқибатида ер юзасида ҳаёт пайдо бўлмас эди. Демак, инсон ўзи учун энг қулай бўлган жойда яшайди ва бунга шукўр қилса арзийди.

Инсоннинг табиий муҳитга таъсири қадимга даврларда ўта кучсиз бўлган. Даврлар ўтиши билан инсон кулида кудратли куч ва қувват манбалари туплангач, унинг табиатга таъсири сезиларли даражада ўзгара бошлади. Инсон атроф-муҳитни ифлослантириб, биосферадаги табиий мувозанатни издан чиқара бошлади.

Бу масаланинг ечилиши инсоннинг ақл-идрок кучи билан боғлангандир. Инсон ақл-идрокининг оламга таъсир кўрсатиш чегараси ноосфера деб аталади. Инсон ўзлигини англамас экан, унинг сайёрамизга халокатли таъсири кучайгандан кучайиб, охир оқибатда унинг ўзини ҳам халокатга олиб бориши мумкин, деган илмий башоратлар бор. Ҳақиқатан ҳам инсон фаолияти ақл-идрок билан оқилона бошқарилмас экан, у ер юзининг халокатини тезлаштириши муқарардир.

Ҳозирги замондаги экологик муаммолардан бири ҳам инсон фаолияти томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш ва бу халокатни тухтатиб қолишдан иборат. Бу оламни қай даражада яхши билиб олишимиз ва унинг ҳаётига нисбатан масъулиятни англашимизга боғлиқдир. Инсон жамиятда ва табиатда тутган ўз ўрнини тўғри англаса, атроф муҳитни ҳам авайлаб асрайди, ер юзини гуллайтиб яшнатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: «Шарқ», 1998.
2. Каримов И. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман: «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига берган жавоблар. – «Фидокор» 2000 йил 8 июн.
3. Основы философии. — Т: «Ўзбекистон», 1999.
4. Канке В.А. Философия. — М: «Логос», 1999.
5. Философский энциклопедический словарь. М. 1999.
6. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Т.Шарқ.1999
7. Фалсафа асослари. Т.2005.
8. Фалсафа маъруза матнлари Т.2000

6-мавзу: ФАЛСАФАДА МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯ МУАММОСИ. ФАЛСАФИЙ ҚОНУНЛАР. (2 соат)

1. Ўзгариш, ҳаракат, тараққиёт ва ўзаро алоқадорлик тушунчалари.

2. Қонун ва қонуният тушунчалари қонунларнинг объективлиги. Фалсафий қонунлар.
3. Ўзгаришлар ва тараққиёт жараёнида фалсафий категорияларнинг аҳами
4. Ёшлар тарбиясида фалсафий категориялар тўғрисидаги билимларнинг аҳамияти.

1-масала. Оламдаги нарса ва ходисаларнинг ҳаракати, ўзгариши, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туриши, ривожланиши, улар ўртасидаги алоқадорлик ва ўзаро таъсир каби масалалар қадимдан мутафаккирлар, олимлар, файласуфлар ўртасида турли баҳс, мунозара, тортишувларга сабаб бўлган. Чунки улар тўғрисида аниқ билимга эга бўлмасдан туриб, олам ва унинг тараққиёти, ривожланиш манбаи, ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида ҳамда, энг асосийси, келажак ҳақида илмий тасаввурга эга бўлиш қийин.

Атрофимиздаги жамики нарса-ходисалар, яъни энг майда заррачалардан тортиб то Ер, Қуёш, Коинотгача барчаси, шу жумладан, кишилиқ жамияти ҳам, доимо ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдадир. Улар ўртасида абадий ўзаро боғлиқлик, ўзаро таъсир ва алоқадорлик мавжуд. Оламда ўз-ўзидан, тасодифий равишда ҳеч қандай ҳаракат ҳам, ўзгариш ҳам юз бермайди.

Боғланишларнинг турлари. Биз нарса ва ходисаларнинг ҳаракати, ўзгариши ва ривожланишига улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорлик, таъсир ва акс таъсир асос бўлади, деймиз. Албатта, оламдаги ҳар қандай боғланиш ҳам ривожланишга сабаб бўлавермайди. Чунки бу боғланишларнинг кўлами, моҳияти, таъсир кучи ва доираси турлича. Боғланишларнинг ана шу хусусиятларига қараб, зарурий ва тасодифий, ички ва ташқи, бевосита ва билвосита, муҳим ва муҳим бўлмаган ва хоҳазо боғланишларга ажратиш мумкин.

Шунингдек, оламда бошқа воқеа ёки ходисалардан алоҳида, улар билан боғлиқ, ўзаро алоқадорликда ва таъсирда бўлмаган бирорта ҳам воқеа ёки ходиса мавжуд эмас. Демак, ўзаро боғланиш ва таъсир натижасида нарса ходисаларда ўзгариш содир бўлади. Лекин, барча ўзгаришни ҳар доим ҳам бирданига, яққол сезиш мумкин эмас. Чунки оламнинг намоён бўлиши турли даражада бўлганлиги сабабли, ўзгаришлар ҳам турличадир.

Масалан, янги туғилган чакалоқнинг бир ҳафта, бир ой, ярим йил мобайнидаги ўзгаришини, яъни ўлкайишини ёки бўлмаса, табиатдаги киш фаслидан баҳор фаслига ўтишдаги ўзгаришларни оддий кўз билан яққол сезиш мумкин. Лекин бирон жонсиз предмет, масалан, Ер қаъридаги ички жараёнларни маълум даврдан кейин сезиш мумкин. Ана шу сабабдан ҳам одамлар зилзилалар, вулқонлар отилиши каби офатлар қаршисида лол, гоҳида эса Кафлатда қолиб келмоқдалар. Яъни ташқи факторлар (инсон фаолияти, ёруғлик, иссиқлик, намлик, атмосфера босими) натижасида рўй берган ўзгаришларни кўз кўради, кулоқ эшитади. Хуллас, улар осон англаб олинади, очиқ-ойдин намоён бўлади. улардаги ўзаро боғлиқликни ҳам осон куриш, илғаш мумкин. Ана шундай осон куриш ва илғаш мумкин бўлган,

очик-ойдин рўй берадиган воқеа, ходиса, натижага нисбатан «зохирийлик» тушунчаси, моҳиятини илғаш қийин бўлган ва мураккаб ички сабаблар натижасида кечадиган жараёнлар ва ўзгаришларга нисбатан «ботинийлик» тушунчаси кулланилади. Ўрта асрларда, айниқса тасаввуф фалсафасида бу икки тушунчага алоҳида эътибор берилган.

«Ҳаракат» тушунчаси «Борлиқ фалсафаси» мавзуида ёритилганлиги сабабли, бу ерда унинг қуйидаги қисқа таърифи билан чекланамиз: ҳаракат деб оламдаги ҳар қандай ўзгаришга айтилади. Ривожланиш тушунчаси эса қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон илгарилаб боровчи ҳаракатни ифодалайди. Лекин бу жараён гоҳ тўғри чизиқли, гоҳ аста-секин кенгайиб борадиган спиралсимон шаклдаги ҳаракатдан иборат бўлиши мумкин.

Бунда доимий бир томонга, масалан, вақтнинг ўтмишдан келажакка томон ўтиши ҳам, лекин маконда воқеа ва ходисаларнинг такрорланиши, замонда орқага қайтишлар ҳам содир бўлиб туради. Баъзида тараққиётнинг маълум бир босқичида олдинги босиб утилган давр такрорлангандек бўлади, аммо бу илгаригидан фарқ қиладиган, бошқачароқ тарздаги такрорланишдир. Хеч қачон бир хил тонг отмайди, деб бежиз айтмайдилар. Холбуки, ҳар қўни тонгда ўша Қуёш чиқади, ўша тоғу тошларни, боғу биёбонларни, биз яшаётган заминни ёритади. Одамлар ҳам, иш ва ташвишлар ҳам ҳамон ўша-ўшадек. Кимдир ишга шошади, кимдир ўқишга, кимдир яна илгариги кундек бекорчиликдан зерикади... Аммо дунё ўзгармадими бу бир куннинг ичида? унда минглаб болалар туғиладими, сон-саноксиз жараёнлар рўй бериб, Ер сайёрасининг турли бурчакларидан бошқа жойларга қанчадан-қанча ахборотлар тарқатилмадими? Она замин ўз уки ва Қуёш атрофида айланишини давом эттирмадими? Буларнинг барчаси бир куну-тунда рўй берган ботиний ва зохирий ўзгаришларнинг намоён бўлишидир.

2.масала.Қонун тушунчаси. Дунёнинг мавжудлиги ана шундай ботиний ва зохирий ўзгаришларнинг абадий такрорланиб туришидан иборатдир. Бу такрорланишлар эса ўз моҳияти ва хусусиятларини сақлаб қолганликларидан қонун ва қонуният тусини олган.

Масалан, биз Ньютон томонидан кашф этилган бутун олам тортишиш қонунини ўрганганимизда ана шундай ҳолни идрок этганмиз. Бу қонуннинг асосий моҳияти бутун оламдаги нарсаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги тамойилининг доимий такрорланиши, ҳар сония ва ҳар дақиқада бу ҳолатнинг содир бўлиб туришини исботлайди.

Хўш, қонун ўзи нима? У киши ва умуман, жамият ҳаётида қандай аҳамиятга эга? Қонунни билмасдан, урганмасдан туриб яшаш мумкинми? Қонун тушунчаси кундалик ҳаётимизда нисбатан тез-тез ишлатиб туриладиган тушунчадир. Хусусан, физика ёки кимё қонунлари деймиз, табиат қонуни ёки бўлмаса, иқтисодий қонунлар, юридик қонунлар ва ҳақозо. Бозор иқтисодиётига ўтиш тамойилларининг учинчиси ҳам қонун тўғрисида бўлиб, унда барча соҳада қонуннинг устуворлиги таъминланиши таъкидланади. Юқоридагиларни бирлаштириб турадиган, барчаси учун ҳам умумий бўлган хосса, хусусиятлар борми?

Энг аввало, шуни айтиш керакки, оламдаги барча нарса — табиат, жамият ва инсон тараққиёти маълум қонунлар асосида амалга ошади. Фанларнинг (иҷтимоий, гуманитар, табиий ва ҳақозо.) асосий вазифаси ҳар бир соҳа бўйича тадқиқот ўтқазиб, қонунларни кашф қилиш ёки уларнинг амал қилиш хусусиятларини ўрганиш ва очиқ беришдан иборат.

Қанча кўп қонун кашф қилинса, тараққиёт шунча тез бўлади. Тараққиёт қонунларини билмасдан туриб, ривожланишга эришиш қийин. Яқин ўтмишда иқтисодиётнинг ўзига хос қонунларини писанд килмай, турли хил съезд, пленум, конференция қарорлари асосида экспериментлар ўтқазиб, барча учун фаровон ҳаёт коммунизм жамиятини барпо қилмоқчи бўлишганини ва бундай сиёсат қандай оқибатларга олиб келгани барчага маълум.

Ҳозир мустақил Ўзбекистон барча ривожланган мамлакатлар сингари иҷтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат, фуқаролик жамияти барпо қилиш йўлидан бормоқда. Бунда умумбашарий қонунлар ва мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинган.

Энди шундай савол: Нима учун инсон қонунни билиши керак? Бунда оддий мисолларга мурожаат қиламиз: ёз ойларида барча одамлар иссиқ кийимлар (этик, пальто, кулқоп ва ҳақозо.) сотиб олишади, утин ёки қумир Ғамлаб қўйишади. Нима учун? Чунки улар табиатнинг битта қонунини, яъни фаслларнинг ўзгариши, ёздан кейин кўз, ундан кейин киш келишини жуда яхши билишади.

Ёки яна бир, жунроқ бўлсада, мисол: сизга биров уйнинг 5-қаватидан ташласанг, фалон пул бераман деса, рози бўлмайсиз. Нима учун? Чунки сиз И. Ньютон кашф қилин «Бутун олам тортишиш қонуни»ни яхши биласиз. Балки билмассиз ҳам, ҳавонинг ўз жисмингиздан зичлиги камлигига эътибор қилмассиз ҳам, дейлик. Аммо сиз бу ҳолда омон қолишингиз қийинлигини, майиб бўлишингизни яққол тасаввур қиласиз.

Инсон қонунларни билиши, уларга амал қилиши доира-сида эркиндир. Эркинлик нима? Эркинлик англаб олинган заруриятдир. Ҳар қандай қонунга хос белгилардан бири зарурийлик, яъни объектив тарзда амалга ошиш, ўз-ўзидан намоён бўлишидир. Эркинлик эса ана шу зарурийликни англаб олиш ва унга амал қилишдан иборат фаолиятни англатади.

Юристарда шундай ибора бор: «Қонунни билмаслик жавобгарликдан ҳалос қилмайди». Ана шу туфайли сиз юридик қонунларни қанча яхши билсангиз, ўзингизнинг фаолиятингизни шунга мослаб олиб борасиз. Демак, шунча эркин бўласиз. Бу ҳолда сиз нима қонуний, нима эса қонуний эмаслигини яхши биласиз, қонунга ҳилоф қадамлар қуймайсиз.

Юқоридаги фикрларни ҳулоса қилиб, қонунга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Қонун оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб турадиган боғланишлари, ўзаро алоқалари ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Энди қонуннинг белгиларига тўхталамиз:

- қонун турли-туман алоқадорликлар, боғланишлардан фақат муҳимларини, яъни шундай боғланишларни ифодалайдики, булар оламнинг мавжудлиги, ўзгаришлари ва ундаги нарса ҳамда ходисаларнинг моҳиятидан келиб чиққан бўлади;

- қонун зарурий боғланишларни ифодалайди, яъни тасодифий боғланишлар, гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ йўқолиб кетадиган боғланишларга асосланмайди.

- қонун нарса ва ходисаларнинг умумий боғланишларини ифодалайди.

Қонун нисбатан барқарор, такрорланиб турувчи боғланишларни (муносабатларни) ифодалайди, яъни бир сафар юз бериб, иккинчи сафар юз бермайдиган боғланишларни қонун қамраб олмайди. Масалан, 2001 йили қишдан кейин баҳор келиб, 2002 йилда қишдан кейин бирданига ёз келишини тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки, бу табиат қонуни — фасллар ўзгариши қонуни доирасига кирмайди.

Табиат қонунларининг яна бир энг муҳим хусусияти — у объектив характерга эга, яъни у инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғлиқ эмас. Бирор киши, хатто миллатнинг иродаси билан ҳам, табиат қонунига туб ўзгартириш киритиш ёки уни бутунлай йўқ қилиш мумкин эмас. Чунки бу қонунларнинг асосини ташкил қилин боғланишлар, муносабатлар объектив хусусиятга эга. Оламдаги ҳар бир нарса ва ходиса бир-бирини тақозо қиладиган ва шу билан бирга, бир-бирини истисно қиладиган қарама-қарши томонлар бирлигидан иборат. Демак, воқелик ва ўзгариш жараёнида айният ва зиддиятнинг бўлиши ҳам одатий ҳол. Масалан, иссиқ ва совуқ, оқ ва қора, кеча ва кундуз, электрнинг мусбат ва манфий зарядлари, яхшилик ва ёмонлик, адолат ва жаҳолат ва ҳақозо. Қарама-қарши томонлар бир-бирини инкор этади ва шу билан бирга бири иккинчисини тақозо этади, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Фараз қилайлик, магнитнинг манфий заряди бўлмаса, у ҳолда ушбу нарса магнит бўлолмайди.

Борлиқ нарса, воқеа ходисаларнинг турли-туманлигидан иборат. Лекин нарсалар қанчалик хилма-хил, турли-туман бўлмасин, улар ўртасида яқинлик, айнанлик мавжуддир. Масалан, стол ва стул сифат жиҳатидан турли нарсалардир. Лекин барибир улар ўртасида ухшаш томонлар, белгилар бор. Айтайлик, уларнинг ё ранги ёки бир хил материалдан ясалганлиги ёки бўлмаса, вазни ўхшаш бўлиши мумкин. Айният тушунчаси нарса ва ходисалар ўртасидаги ухшаш томонларни ифодалайди. Шу билан бирга нарса-ходисалар бир-биридан фарқ қиладиган томонлар, хусусиятлар, белгиларга ҳам эгадир. Айнан бир хил бўлган нарсанинг ўзи йўқ. Хатто дарахтнинг бир шоҳида ёнма-ён турган 2 барг ҳам бир-биридан фарқ қилувчи баъзи жиҳатларга эга. Ҳеч бўлмаганда, улар бир-биридан макондаги ўрни билан фарқ қилади.

Ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак, бир-бирига ташқи томондан тамомила ухшаш бўлган Хасан ва Хусанларда ҳам жуда кўп фарқ қилувчи хусусиятлар бор. Масалан, уларда феъл-атвор, қизиқиш тури, дунёқарашлар ҳар хил бўлиши, яъни уларнинг ички дунёлари фарқ қилиши мумкин. Демак, тафовут нарса — ходисаларнинг фарқ қилувчи томонларини ифодаловчи тушунчадир.

Қарама-қаршилик деб эса, нарса, воқеа-ходисаларнинг бир-бирини тақозо этувчи ва шу билан бирга бир-бирини инкор этувчи томонлари, кучларининг ўзаро муносабатига айтилади.

Қарама-қаршиликлар ўртасидаги муносабатни зиддият деган тушунча ифодалайди. Кўп ҳолларда айният ва тафовутнинг зидлиги ва уларнинг бир махражга келиши, меъёрий ўзгаришлар туфайли ривожланиш, тараққиёт, янгиланиш жараёнлари амалга ошади. Тараққиёт шу маънода айният, тафовут ва зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилинишидан иборат бўлган абадий ва азалий мураккаб жараёндир.

Собиқ Иттифокнинг мафкураси даражасига кўтарилган марксизмда асосан зиддиятга кўпроқ эътибор берилар эди. У мутлақлаштирилар ва жамиятга кучирилиб, асосан, антогонистик зиддиятлар тўғрисида гапирилар ва уларнинг ечилиши инсониятни бахтли ҳаётга олиб боради, дея ҳаёл қилинар эди. Холбуки, инсоният пайдо бўлибдики, унинг ҳаётида айният ва тафовут ҳам, зиддият ва қарама-қаршиликлар ҳам мавжуд бўлиб келмоқда. Одамзод зиддиятлар камроқ бўлган, кишиларнинг хилма-хил интилиш ва мақсадлари, бир-биридан фарқ қиладиган ғоялари уйғунлашган, барқарорлик устувор бўлган жамиятни қуриш учун бош котириб келмоқда.

Ану шундай интилишлар фанда «Қонфликтология» (қон-фликт — зиддият, логос- таълимот) деб аталадиган фалсафий йўналиш пайдо бўлишига олиб келган. Бу соҳа билан шуғилланадиган олим ва мутахассислар қонфликт-тологлар деб аталади. Улар қонфликтларни келтириб чиқариш эмас, балки уларнинг олдини олиш ва жамият учун фойдали тарзда ҳал қилиш йўллари ва усуллари устида бош котиришади.

Ҳар бир зиддиятнинг аниқланиши, ҳал қилиниши ўзгаришга, янгиланишга, бир сифатдан иккинчи сифатга, эскидан янгига ўтишга сабаб бўлади. Олам турли-туман бўлганлиги учун зиддиятлар ҳам хилма-хилдир. Масалан, ички ва ташқи зиддиятлар, асосий ва асосий бўлмаган зиддиятлар мавжуд. Улар ўртасида фарқ бўлгани билан бирга, мутлоқ чегара ҳам йўқ. Чунки амалда, ҳаётда улар бир-бирига ўтиши, биргалашиб кетиши ва тараққиётда турли хил ўрин тўтишлари мумкин.

Оламнинг мавжудлиги — миқдор ва сифат воқелиги тарзида ҳам намоён бўлади. Бунинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ходисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ходисалар бир-биридан ўз сифати билан ажралиб туради. Сифат нарсаларнинг ички ва ташқи муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигини ифодалайди. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича кўрсатиб беради, жисмнинг барча ташқи хоссаларини боғлиқликда намоён қилади.

Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини, унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ухшашлиги ёки ўхшамаслигини ифодалайди. У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалари йиғилдир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг

ўзгариши, муқарар суръатда, хоссанинг ўзгаришига олиб келади. Бирок хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат пред-метнинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари, бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. Миқдор предметнинг хажми, ўлчови, оқирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ходисалари каби ижтимоий ходисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирма оқирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга. Бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва хоқазолар билан ҳам фарқ қилади. Ҳар қандай нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган, яъни сифати бўлиб миқдори, миқдори бўлиб аксинча, сифати бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ. Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги меъёр тушунчасида ифодаланади. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бўлмаган ҳолатга олиб келади.

Ҳар қандай нарса ва ходисага миқдор ва сифат ўзгаришлари хосдир. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўртасида қатъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тайёрлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян туб сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган миқдор ўзгаришларидан бошланади. Миқдор ўзгаришлари муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига таъсир этмайди. Миқдорий ўзгаришлар чегарадан чиқиши билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натижада сифат йўқолиб, янги сифат юзага келади. Тараққиёт жараёнида миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига ўтиши билан бирга сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига ҳам ўтади. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўзаро чамбарчас боғланган бўлишига қарамай, улар айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Чунончи:

- биринчидан, миқдор ўзгаришлари доимо юз бериб туради. Хатто ходисалар сифатининг нисбий барқарорлиги даврида ҳам миқдорий ўзгаришлар аста-секин юз беради. Сифат ўзгаришларига ўтиш фақат маълум бир даврда бошланади;

- иккинчидан, миқдор ўзгаришлари маълум вақтгача нарсаларга муҳим таъсир кўрсатмайди. Сув нормал атмосфера босимида 100° гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди, кейин эса буғга айланади, сифатини ўзгартиради. Демак, сифат ўзгаришлари ходисаларни тубдан ўзгартириб, унинг бошқа ходисага айланишини тақозо қилади;

- учинчидан, миқдор ўзгаришлари аста-секин амалга ошади ва кўп ҳолларда сезилмасдан ўтади. Сифат ўзгаришлари эса анча тез, айрим ҳолатда тусатдан содир бўлади;

- тўртинчидан, сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига қараганда туб ўзгариш бўлиб ҳисобланади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат ўзгаришларини англатадиган фалсафий тушунча бўлиб, тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган жараён дидир.

Сакраш миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакраш нарса ва ходисаларнинг узлуксиз ривожланиш давомида тайёрланиб, шу узлуксиз ривожланиш моменти тугаб, узилиш содир бўлиши билан зарурий равишда юз беради. Сакраш бирданига, тусатдан бўладиган ҳолатгина эмас, балки янги сифат элементлари кўпайиши орқали юз берадиган тадрижий жараён ҳам дидир.

Сакрашнинг турлари ўз ҳарактерига кўра табиат ва жамиятда хилма-хил бўлиб, улар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Жамият тараққиётидаги сакрашларнинг ўзига хос томони шуки, бу сакрашлар эски ижтимоий тузумни йўқ қилиш ва янги ижтимоий тузумни ўрнатилган ижтимоий жараёнлар, тадрижий ривожланиш орқали амалга ошади. Бундай сакрашларни икки турга бўлиш мумкин: биринчиси — портлаш йўли билан бўладиган сакрашлар, иккинчиси секин-аста, тадрижий йўл билан бўладиган сакрашлар. Биринчи тур сакрашларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бунда нарса ва ходисаларнинг янги сифатга ўтиши нихоятда тезлик билан юз беради ва кутилмаган натижаларни, тасодифий жараёнларни бошлаб юбориши, ҳатто салбий ҳолатларни келтириб чиқариши ҳам мумкин. Сакрашнинг иккинчи турида эса, эски сифат элементларининг аста-секин йўқолиб бориши ва янги сифат элементларининг аста-секин тўпланиши натижасида янги сифат пайдо бўлади.

Шундай қилиб сакраш қуйидаги жиҳатларга эга:

- биринчидан, сакраш тараққиёт натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жараён дидир;

- иккинчидан, сакраш тадрижийликнинг узилиб, миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтиши дидир;

- учинчидан, сакраш эскини тугатиш ва янги сифатга мос келадиган ҳолатларнинг вужудга келиши туфайли пайдо бўладиган зиддиятларни ҳал қилиш дидир;

- тўртинчидан, сакраш оламнинг ривожланиб, илгарилаб бориши дидир.

Ходисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривожланиш шароитига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга ўтиш турли шаклларда содир бўлади. Ҳар бир нарса, ходиса ўзининг аниқ инкор қилиш ўзилига, ўз навбатида аниқ сакраш шаклига эга дидир.

Демак, ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ривожланиш миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро бир-бирига ўтиши орқали содир бўладиган жараёнлардан иборат. Борлиқнинг ҳамма соҳасида доимо эски, умри тугаётган нарса ва ходисаларнинг барҳам топиши, янги нарса ва ходисаларнинг вужудга келиш жараёни содир бўлиб туради. Бундаги эскининг янги билан алмашилиши инкор деб аталади.

Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида ўз-ўзини инкор этиш тамоёили нихоятда муҳим. Бунда ворислик — эскининг инкори ва янгиликнинг шаклланиши сифатида намоён бўлади. Ана шу жараёнларнинг доимий такрорланиши инкорни инкор қонунининг моҳиятини билдиради.

Мазкур қонунга мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг ривожланиши жараёнида эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ, аксарият ҳолларда, эскилик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади.

Инкор тушунчаси кундалик онгда «йўқ», сўзи билан қушилиб кетади, инкор қилмоқ — «йўқ» демакдир, бирор нарсани рад этмоқдир. Лекин диалектикада инкор кундалик онгда ишлатиладиган тушунчадан фарқ қилади. Диалектикада инкор қилиш тўғридан-тўғри «йўқ» дегани эмас, яъни нарсани мавжуд эмас, деб эълон қилмоқ ёки уни ҳар қандай узил билан йўқотиб ташламоқ эмас.

Инкорни диалектик тушуниш янгининг эски билан оддий алмашуви бўлмасдан, балки эскининг бағрида вужудга келиб, ундан фойдаланиб, қарор топишини тан олишдир. Диалектик инкорнинг муҳим икки жиҳати мавжуд: биринчиси, эскининг ўрнига янгининг келиши табиий-тарихий жараён бўлганлиги учун тараққиётнинг муҳим шarti ҳисобланса; иккинчиси, у янгини эски билан ворисий боғлиқ эканлигини ҳам ифодалайди.

Инкорни инкор қонунини тушуниш учун уни нега шундай деб аталишини изохламоқ лозим. Фалсафанинг бу таълимотини икки марта такрорланувчи инкорда ифодаланиши оламдаги нарса ва ходисаларнинг доимий равишда ўзгариб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб бориши ва оқибатда, ривожланиш узлуксиз эканлигидан келиб чиқади.

Бу қонунга кўра, ҳар бир мавжуд бўлган нарса ва ходиса ўзигача бўлган сифат ва миқдор инкор этилишининг махсули, шу билан бирга, ана шу нарса ва ходисаларнинг ўзи ҳам шароитнинг ўзгариши, вақтнинг ўтиши билан инкор этилишга маҳкумдир. Демак, ҳар бир нарса ва ходисанинг ўзгариши ва ривожланиши ҳамиша икки ва ундан кўпроқ инкор этишлар билан амалга ошади. Инсоният тарихи — авлодлар алмашинуви тарихидир, дейилганида ҳам ана шундай ҳол назарда тутилади.

Инкорни инкорнинг яна бир муҳим белгиси шуки, тараққиётдаги даврийликнинг муайян ҳалқасида, яъни навбатдаги инкор босқичида унинг олдинги босқичидаги баъзи белгилар такрорланади. Масалан, дон ўсимликдан яна донларга айланади, кейинроқ яна ўсимликка ва ҳоказо.

Инкорни инкорнинг амал қилиши туфайли тараққиёт тўғри чизиқ шаклида эмас, доира шаклида бўлади, унинг охириги нуқтаиси бошланғич нуқтага яқинлашади. Лекин бу яқинлашув унинг охириги нуқтаи билан тўхатиши бўлмасдан, балки юқори босқичда содир бўлиши сабабли тараққиёт спирал шаклга эга бўлади. Бу спиралнинг ҳар бир янги урами олдинги урамига нисбатан юқорироқ босқичда юзага келади.

Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги боғланишни буткул рад қилади, деб тушунмаслик керак. Янги қанчалик илғор бўлмасин, у йўқ жойдан пайдо бўлмайди, балки эскининг қобиғида аста-секин шаклланади.

Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда эскидан янгига ўтилаётганда эски бутунлай ташлаб юборилмайди, балки унинг ижобий томонлари сақланиб қолади ва ривожланиш давом эттирилади. Демак, янги билан эски ўртасида ворислик мавжуддир. Инкорни инкор қонуни тараққиётда ворислик ва қайтарилувчанликнинг бирлигини тавсифлайди. Диалектик инкорнинг муҳим хусусияти ана шундан иборат.

Инкорни инкор қонуни мустақиллик ва бозор иқтисодиёти жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини илмий англашда катта аҳамият касб этади. Янги жамиятни барпо этишга қаратилган ўзгаришлар ҳамма нарсани бутунлай йўқ қилишни билдирмайди. Аксинча, бу — халқимиз тараққиёти жараёнида эришилган ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий ютуқларни сақлаб қолиб, уларни янада бойитиб, ривожлантиришдан иборатдир. Мазкур жараённинг асосий тамойили Ислом Каримовнинг янгисини қурмасдан, эскини бузмаслик лозимлиги тўғрисидаги хулосасида яққол ўз асосини топган.

Ҳар қандай фаннинг ўзига хос қонунлари ва асосий тушунчалари бўлади. Масалан, физикада физик қонунлар, оқирлик, тезлик, куч каби тушунчаларга жуда кўп дуч келиш мумкин. Уларнинг аксарияти бу фан тарихида чуқур из қолдирган машҳур олимларнинг номи билан боғланган. Масалан, физикада Ньютон, Фарадей, Авагадро ва ҳоказо. Математикани эса Пифагор, ал-Хоразмий, Карл Гауснинг қонунларисиз тасаввур қилиш қийин. Худди шундай фалсафанинг фанлик макомини белгилайдиган асосий тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими ҳам бор. Уларни ўрганишдан аввал, қонун ва категория тушунчаларининг мазмунини аниқлаб олиш зарур. Анъанавий тавсифларга кўра, «Қонун» фалсафий категория сифатида нарса ва ҳодисалар ривожланиши жараёнидаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, доимий такрорланиб турувчи, ички ўзаро боғланишлар, алоқалар, муносабатларнинг мантикий ифодаси эканлигини кўриб ўтдик. Энди категорияларнинг моҳияти ва мазмуни билан қисқа танишайлик.

Категория ўзи нима? Бу сўз қадимга юнон тилидан олинган бўлиб: «изохлаш», «тушунтириш», «кўрсатиш», деган маъноларни англатади. Унинг мазмунидаги бундай хилма-хиллик қадимга даврларданок илмий тадқиқот йўналишига айланган.

Фалсафа тарихида уларни биринчи бўлиб, Арасту таърифлаб берган. У ўзининг «Категориялар» деган асарида уларни объектив воқеликнинг умумлашган инъқоси сифатида қараб, турғумлаштиришга ҳаракат қилин. Хусусан, унингча қуйидаги категориялар мавжуд: «моҳият» (субстанция), «миқдор», «сифат», «муносабат», «ўрин», «вақт», «ҳолат», «мавқе», «ҳаракат», «азоб-укубат». Бу турғумлаштириш, ўз вақтида илмий билишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Арасту «Метафизика» асарида «моҳият», «ҳолат» ва «муносабат» категорияларини ҳам изоҳлаган.

Умуман, категорияларни фалсафа тарихида илмий мавзу сифатида ўрганишни айнан Арасту бошлаб берганлиги эътироф қилинади. Маълумки, унгача Юнонистонда кўпроқ политика ва риторика (нотиклик санъати) фанлари системалашган, яъни фан сифатида тизимга туширилган эди. Чунки

ўша даврда қўшинни, мамлакатни ва одамларни бошқариш учун сиёсат ва нутқ маданияти сирларини билиш катта аҳамиятга эга бўлган. Аммо ўша даврларда фалсафанинг қонунлари, категориялари ва асосий таянч тушунчалари муайян тизимга туширилмаган, изчил баён қилинган билимлар системаси сифатида шакллантирилмаган эди. Хатто Юнонистоннинг машхур олими ва мутафаккири Суқротни ҳам ана шундай, хали гўёки шаклланмаган фан билан шуғуллангани ва ёшларни бу илм йўлига бошлаб, уларнинг нотўғри тарбиясига сабаб бўлганликда айблаган ҳам эдилар. Бу ҳол Суқротнинг буюк шоғирди Арастунинг мазкур фанни аниқ система тарзида ифодалашга киришиши учун туртки бўлган. Олим фалсафанинг қонун ва категорияларини биринчи марта системалаштирган, таърифлаган ва фалсафани фан даражасига кўтарган. Ўша даврдан бошлаб фалсафа ўз қонунлари, тамойиллари, категориал тушунчаларига эга бўлган фанга айланган. Шарқда бу масалага Форобий, Беруний ва ибн Синолар ҳам катта аҳамият берганлар.

3.масала.XVII-XIX асрларга келиб, фалсафий категориялар таҳлилида янги давр вужудга келди. Хусусан, И. Кант қарашларида категориялар «сифат» (реаллик, инкор, чегаралаш), «микдор» (бирлик, кўплик, яхлитлик), «муносабат» (субстанция ва хусусият, сабаб ва ҳаракат, ўзаро таъсир), «модаллик» (имконият ва имкониятсизлик, воқелик ва новоқелик, зарурият ва тасодиф) тарзида изоҳланган. Кантдан фарқли улароқ, Хегел эса мантикий категорияларни: «борлик» (сифат, микдор, меъёр), «моҳият» (асос, ходиса, мавжудлик), «тушунча» (объектив, субъектив, абсолют ғоя) тарзида изоҳлаган.

Фалсафа фанининг категориялари ҳақидаги турли қарашларни умумлаштириб айтганда, уларнинг мантикий тушунчалар сифатидаги қуйидаги тавсифлари бор: 1) объектив воқеликнинг инъикоси; 2) нарса ва ходисаларнинг ўзаро боғланиш ва алоқадорлигини мантикий умумлаштирувчи билиш узили; 3) нарса ва ходисаларнинг ривожланиши билан ўзгариб турувчи мантикий тушунча; 4) борлиқнинг мавжудлигидан келиб чиқадиган тарихий — мантикий билиш даражаларидан бири. Кўпчилик мутахассислар категориялар олам, ундаги нарса ва воқеалар, уларнинг асосий ва такрорланиб турувчи алоқадорлигини ифодаладиган кенг мазмундаги тушунчалардир, деган фикрга қўшиладилар. Бу маънода борлик, воқелик, ҳаракат, макон, замон, микдор, сифат ва бошқалар фалсафанинг ана шундай категорияларидир.

Фалсафада ўз хусусиятларига кўра, «жуфт категориялар» деб аталадиган; умумий боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчалар ҳам бор. Улар нарса ва ходисаларнинг муайян йўналишдаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, даврий такрорланиб турувчи боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодалайди. Фалсафа категориялари мазмунидаги ички бирлик, боғланиш, алоқадорлик ва муносабатларнинг яхлитлиги билиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайдиган умумий қонуният тарзида вужудга келган.

Алоҳидалик, хусусийлик, умумийлик. Улар нарса ва ходисаларнинг ривожланиш жараёнидаги макон-замон муносабатларини конкрет тарзда намоён қилади. Умумийлик – оламдаги алоҳида, индивидуал тарзда намоён бўлаётган нарса – ходисаларнинг турфа, хилма-хил умумлаштирувчи хосса ҳамда хусусиятларнинг муштараклашган холда намоён бўлишидир. Алоҳидалик ва умумийлик ўртасидаги боғланиш, алоқадорлик ва муносабат «хусусийлик» категорияси орқали ифодаланади. Биринчидан, бу категорияларнинг мазмуни оламнинг бирлиги, уларнинг мантикий ифодаси конкретлик бўлиб ҳисобланади. Иккинчидан, «алоҳидалик», «хусусийлик», «умумийлик» нарса ва ходисаларнинг макон-замон конкретлигини ифодалайдиган, нисбатан мустақил мантикий тушунчалар тарзидагина намоён бўлиши мумкин. Зеро, уларнинг нисбатан мустақиллиги, ички бирлигининг намоён бўлиш шаклидир.

Фалсафий адабиётларда, билишнинг умумий тенденциясини алоҳидаликдан хусусийликка ва шу босқич орқали умумийликка ўтиш тарзида ёки аксинча, изохлаш кенг тарқалган. Вахоланки, фалсафий билишнинг асосий хусусияти ва мақсади ҳар қандай алоҳидаликнинг индивидуал хусусиятларини умумийликдан фарқлашдан иборатдир. Масалан, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш жамият тараққиётининг умумий қонунияти бўлса ҳам, бу жараён турли ижтимоий-тарихий макон ва замонда ҳар бир давлат учун ўзига хос бўлган моделни тақозо қилади. Алоҳидаликнинг умумийликдан фарқини аниқлаш асосида, махсус узил ва воситаларини қўллаш бозор стратегияси ва тактикасининг миллий хусусиятларини белгилашга ёрдам беради.

Алоҳидалик ёки, баъзи фалсафий адабиётларда кўрсатилганидек, яққоликни муайян хосса ҳамда хусусиятга эга бўлган нарса ва ходисаларнинг макон ва замондаги чегараланган конкрет ҳолати, бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай ходиса ва нарсанинг ички сифат муайянлиги, индивидуаллиги дейиш мумкин. Антик фалсафада алоҳидалик категориясининг мазмуни муайян турғунликка эга бўлган бирлик сифатида қаралган (Афлотун, Арасту). Хегел, алоҳидаликни воқеаларнинг зарурий шакли, макон ва замондаги тафо-вутларнинг намоён бўлиш моменти сифатида қарайди.

Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик масаласида алоҳидаликнинг умумийликдан фарқини мутлақлаштириш натижасида муайян қарашлар вужудга келиши мумкин (Бу ҳақда «Осиёцентризм» ва «Европацентризм» тўғрисида эслаш кифоя).

Вахоланки, умуминсоният цивилизациясининг тадрижий ривожланишида муайян ички бирлик мавжуд бўлиб, маданият тарихида ҳар бир халқ, миллат ўз ўрни ва аҳамиятини намоён қилади. Шунинг учун умуминсоният цивилизацияси тарғибидаги миллий маданиятни мутлақлаштириш, муайян сиёсий манфаатларга асосланган бўлиб, буюк давлатчилик, шовинистик қарашлардан бошқа нарса эмас. Бу XX асрнинг 30-йилларида фашизм мафкурасини шакллантирган асосий сабабалардан бири эди.

Алоҳидаликни, умумий қонуниятлар тарғибидаги, элементларнинг индивидуал ривожланиш жараёни сифатида олиб қараш керак. Чунки ҳар

кандай умумийлик, дастлаб воқеликнинг алоҳидалиги тарзида вужудга келади. Шунга кўра, ҳар қандай система ўз тарғибидаги нисбатан янги, алоҳида ходисаларнинг индивидуал ривожланишисиз содир бўла олмайди. Шундай қилиб, алоҳидалик воқелик ривожланишининг хилма-хил шакллари вужудга келтиради.

Нарса ва ходисаларда алоҳидаликларнинг конкрет хусусиятлари ўртасидаги боғланишлар, бир томондан, умумийликни намоён қилиш билан бир қаторда, уларнинг муайянлиги ва мазмунини ҳам белгилайди. Иккинчи томондан эса, умумийликнинг конкретлиги алоҳидаликлар системаси тарзида намоён бўлади. Бу системага структурали ёндашиш билишнинг нисбатан тўлақонли бўлишини таъминлайди. Масалан, муайян жамиятдаги кишиларнинг ижтимоий муносабатлари ўзига хос бўлган йўналишларини вужудга келтирган. Яъни, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, диний экологик ва бошқа шу каби ижтимоий муносабатлар умумий маданият тарғибида «иқтисодий маданият», «ҳуқуқий маданият», «сиёсий маданият», «экологик маданият» ва бошқа нисбатан мустақил йўналишларга асос бўлган. Бу маданият йўналишлари нисбатан мустақил бўлса ҳам, бир-бирини тақозо қилади. Уларнинг ички бирлиги ва ривожланиш тенденцияси умуминсоният цивилизацияси манфаатларидан келиб чиққан бўлиб, умумий тараққиёт даражасига мос келади.

Фалсафанинг бу категорияси билан «бутун», «қисм» «структура», «система», «элемент», категориялари ўртасида узвий боғлиқлик ва муайян фарқлар мавжуд. Яъни «алоҳидалик», «хусусийлик», «умумийлик» нарса ва ходисалар ривожланиш жараёнидаги боғланиш, алоқадорлик муносабатларининг яхлитлигини нисбатан мустақил ифодалаш бўлса, «бутун», «қисм», «структура», «система», «элемент», категориялари эса, уларнинг макон ва замондаги боғланиш муносабатларини жараён тарзида ифодалашдир. Шу нуқтаи назардан, бутунни умумийлик, қисмни ёки элементни алоҳидалик тарзида олиб қараш ҳолатлари учрайди. Шунингдек, муайян ухшашлик бўлишига қарамасдан, системани умумийлик тарзида қабул қилиш мумкин эмас. Бунда система турли даражадаги умумийликларнинг мажмуи ҳам бўлиши мумкин. Умуман, нарса ва ходисаларни тарғибий жиҳатдан «бутун», «қисм», элементларга ажратиш билишга хос нисбий ходиса бўлиб, унинг самарадорлигини таъминлайдиган зарурий шартдир. Шунга кўра, юқорида айтилган ҳар иккала категориялар тизими билишнинг босқичи сифатида эмас, балки узили сифатида олиб қаралиши керак.

Система, структура, элемент фалсафанинг муҳим категорияларидан бўлиб ҳисобланади. Система – грекча сўз бўлиб, мантиқий маъноси бутунлик, яхлитлик, элементлардан ташкил топган бирикма, деган маъноларни англатади.

Система категориясининг мазмуни, уни ташкил қилин элементларнинг структуравий муносабатларига мос келади. Шу нуқтаи назардан, билиш жараёнидаги системалаштириш, назарий фаолият сифатида, уларнинг ташкил қилинган тарғибий элементларини тарихий-мантиқий изчил тартибга

келтириш билан изоҳланади. Хусусан, бу элементларнинг функционал фаолиятини, аҳамиятига кўра турғумлаштириш, муҳим методологик аҳамиятга эга, чунки инсоннинг борлиқни билиш фаолияти система структурасидаги элементларнинг мавжудлик ҳолати ва ривожланиши объектив қонуниятларини ўрганиш асосида, уларни мақсадга мувофиқ ташкил қилишга қаратилган. Яъни, инсоннинг объектив реаллиқни назарий билишга асосланган: ташкиллаштириш, бошқариш, назорат қилиш фаолиятлари самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлиги турли категориялардан унумли фойдаланиши билан характерланади.

Система — нарса ва ходисаларнинг боғланишлари, алоқадорлиги ва муносабатининг тартибли тадрижий ривожланишини ифодалайди. Структура эса, нарса ходисалар боғланиши, алоқадорлиги ва муносабатлари тизимининг макон ва замондаги бирлигини таъминлайдиган системанинг мавжудлик ҳолатидир. Умуман, структура (лотин тилида тузилиш, тартиб деган маънони англатиб), системани ташкил қилин элементларнинг нисбатан турғун боғланиш, алоқадорлиги ва муносабатидир. Ҳозирги мавжуд фалсафий қарашларда структурани системанинг аспекти сифатида қараш устувордир. Системани ташкил қилин элементларнинг структуравий тузилиши унинг мавжудлик ҳолатини ҳамда ривожланиш истикболларини белгилаб туради. Масалан, табиатдаги атомларнинг тарғибий тузилишлари хусусиятларига қараб, моддий оламнинг хилма-хил кўринишлари, ДНК ёки РНК ларнинг ўзаро ички муносабатлари, хромосомалар хилма-хиллиги, тирик организмлар турли-туманлиги аниқланган. Улар умумлашган ҳолда, моддий оламнинг объектив реаллиги тарзида мавжуд бўлса ҳам, моддийликнинг конкрет структурасига эга бўлган системалардир. Борлиқни ташкил қилин элементларнинг муносабатларига, макон ва замон хусусиятларига қараб, уларни «ички структура» ва «ташқи структура» га ажратиш мумкин.

Элемент системани ташкил қилин структуранинг ўзаро боғланиш, алоқадорлик, муносабат жиҳатларини таъминлайдиган нисбатан мустақил тарғибий қисмидир. Жамиятда элемент ижтимоий муносабатларнинг конкрет кўринишлари тарзида намоён бўлади. Масалан, жамиятни яхлит система деб оладиган бўлсак, ундаги элемент алоҳида индивидлар, ижтимоий қатламлар, табакаларнинг онгли муносабатлари тарзида кўзга ташланади. Яъни, жамиятнинг ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа муносабатлари структуравий тузилишни ташкил қилин. Ўз навбатида, системани тўлалигича билиш, унинг структуравий тузилишидаги ҳар бир элементнинг функционал фаолиятини алоҳида таҳлил қилишни тақозо этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш кераки, инсонларнинг нарса ҳамда ходисаларга муайян манфаатлари ва эҳтиёжларига кўра ёндашишига қараб, ҳар бир элементни нисбатан мустақил система сифатида олиб қараш мумкин. Масалан, маънавият жамият структурасида, уни ташкил қилувчи муҳим элементларнинг бири ҳисобланади, лекин маънавиятни, махсус ижтимоий ходиса сифатида алоҳида олиб таҳлил қиладиган бўлсак, унинг ички элементлардан иборат мустақил системалигини кўрамиз. Шунга кўра,

система, структура ва элемент нисбий тушунчалар бўлиб, категориялар сифатида, унга бўлган муносабат доирасида конкретлашади.

Шунинг учун «система», «структура», «элемент» каби фалсафий категориялар нарс ва ходисаларни билишга системали ёндашиш, структуравий таҳлил узилларининг умумметодологик асоси бўлиб ҳисобланади.

Элементларни системани ташкил қилишдаги структуравий аҳамиятига кўра: муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва асосий бўлмаган элементларга ажратиб ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки ҳар қандай конкрет элемент, муайян системада макон-замон хусусиятларига кўра, ўз аҳамиятига эга бўлади. Бироқ, уларнинг аҳамиятини, юқорида кўрсатилганидек, турғумлаштириш мутлақо нисбий ҳамда шартли ҳарактерга эга бўлиб, муайян манфаатлар ва эҳтиёжлар асосида ёндашишдан келиб чиқади. Шунга кўра, конкрет макон ва замонда системани ташкил қилишдаги элементларнинг аҳамияти структуравий функциясида муқобилликлар вужудга келиб туриши билан изоҳланади. Яъни, системадаги унинг ҳарактерини белгилаб турган муҳим элемент, маълум вақтга келиб муҳим бўлмаган элементга айланиши ёки аксинча бўлиши мумкин.

Умуман, фалсафанинг система, структура, элемент категориялари нарс ва ходисаларнинг мазмунини, шаклини очиб беришда методологик асос бўлади.

Фалсафа фанидаги анъанавий тарзда ёзилган дарсликлар, ўқув кўланмаларидан фарқли улароқ, бу категорияларни киёсий таҳлил қилишимиздан мақсад, бошқа жуфт категорияларнинг мазмунини очиб бериш имкониятини яратишдир. Чунки, «моҳият ва ходиса», «мазмун ва шакл», «сабаб» ва оқибат», «зарурият ва тасодиф», «имконият ва воқелик» категорияларининг мазмуни, юқорида кўрсатилган «алоҳидалик», «хусусийлик» «умумийлик», «бутун», «қисм», «структура», «элемент», категориялари мазмуни билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун биз фалсафа категорияларини бир-бирини тақозо қилувчи, нисбатан муқтақил билиш узилларининг яхлит системаси тарзида олиб қарашни лозим топдик. Лекин, бунинг учун ҳар бир категориянинг мазмунини алоҳида таҳлил қилиш зарур.

«Моҳият ва ходиса» категориясини олиб кўрайлик. Моҳият ўзида алоҳидалик, махсуслик, умумийликнинг мазмунини, сабабини, заруриятини, имкониятини, бутун, қисм, система, структура, элемент тарзида намоён қилади. Ходиса эса, уларнинг боғланиши, алоқадорлик ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Моҳиятни алоҳидалик, махсуслик, умумийлик, бутун, қисмга мос келишига қараб, турғумлаштириб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, субъект назарида аҳамиятига ва функциясига кўра, асосий ва асосий бўлмаган, нисбатан барқарор ёки ўзгарувчан моҳиятларга ажратиб, уларнинг ривожланиши жараёнида ўрнини алмаштириб туришларини эътиборга олиш зарур.

Нарс ва ходисаларнинг моҳиятини билиш уларнинг инсон эҳтиёжларини қондириш вазифаси ва мақсадларини конкретлаштиришдан иборат. Масалан, жамият устқўрмасининг сиёсий элементи бўлган

давлатнинг мақсади ва вазифаси, уларни амалга ошириш узил ҳамда воситалари мамлакат ҳудудида яшаётган кишиларнинг муайян ҳаёт шароитларини таъминлашдан иборат бўлиб, унинг моҳиятини ташкил қилади. Шунга кўра, ҳар қандай моҳиятни одамларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларига, цивилизация келажагига боғлаб таҳлил қилинсагина, у аҳамиятга эга бўлади.

Нарса ва ходисаларни билиш ҳамда ўзгартиришга инсон муайян эҳтиёжлар асосида ёндошади. Бу ёндошиш субъектив ҳарактерга эга бўлиб, унинг конкрет эҳтиёжлари ва манфаатлари нуқтаи назаридан баҳоланади. Масалан, чанқаган киши учун сув унинг чанқоқини қондириш, физик учун-агрегат ҳолати, электр тоқини ўтқазиши ёки оптик хусусиятлари, химик учун, унинг H₂O кимёвий бирикма сифати, тегирмончи учун тегирмон паррагини айлантириш хусусиятлари асосий моҳият ҳисобланади.

Нарса ва ходисалар доимий ривожланиб туриши жараёнида, уларнинг моҳияти ҳам, шунга мос тарзда ходиса ҳам ўзгариб туради. Моҳиятдаги ҳар қандай жўзъий ўзгариш ҳам, унинг муқарар ўзгарган ходисасида ифодаланади. Масалан, сувнинг электр тоқини ўтқазиш хусусияти, унинг температурасига боғлиқлиги аниқланган. Агар биз сувнинг температурасини маълум даражада кўтарсак, унинг электр тоқини ўтқазиш хусусиятини ўлчайдиган асбоблар бу ўзгаришларни қайд қилмаслиги мумкин. Лекин, бундан сувнинг моҳиятини ифодалайдиган электр тоқини ўтқазувчанлик хусусияти йўқолган, деган ҳулоса келиб чиқмайди.

Нарса ва ходисаларнинг моҳият ва ходиса тарзида боғланишлари макон ва замондаги муайян конкретлиги билан ажралиб туради. Моҳият ва ходиса ўз хусусият-ларига кўра система, структура ва элементларда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шунинг учун ҳар қандай ходисани ва моҳиятни таҳлил қилишда аниқ тамойилларга асосланиш лозим.

Мазмун ва шакл. Фалсафада мазмун ва шакл категорияси нарсa, ходисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиш жараёнини билиш узили сифатида муҳим аҳамиятга эга. Мазмун нарсa ва ходисаларнинг ривожланиш жараёнидаги системани ташкил қилин элементларнинг структуравий боғланиши бўлиб, уни бошқа системалардан фарқини белгилайдиган алоқадорликлар ва муносабатларини ифодалайди.

Шакл эса – системани ташкил қилин элементларнинг структуравий боғланишлари, алоқадорликлари, муносабатларининг ифодаланишидир. Ҳозиргача фалсафий адабиётларда мазмун ва шакл ўртасидаги боғланишларни бир-биридан ажратиб таҳлил қилиш анъанавий ҳарактерга эга. Яъни, мазмуннинг ўзгариши шаклнинг ўзгаришига олиб келади, деган ҳулоса устувор бўлган. Ваҳоланки, системанинг элементлари структуравий боғланишларсиз, алоқадорликларсиз мавжуд бўлиш мумкин бўлмаганлигидек мазмун ва шакл ҳам бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Биз фақат нисбатан мустақил бўлган мазмун ва шаклни билиш хусусиятига қараб, шундай мантиқий ҳулосага келишимиз мумкин. Бошқача қилиб айтганда, мазмун ва шаклдаги ҳар қандай жўзъий ўзгариш ҳам бир-биридаги ўзгаришларни тақозо қилади, фақатгина биз уларни билиб олган ёки

билмаган бўлишимиз мумкин. Масалан, сувнинг агрегат ҳолати, шакли ўзгариши билан унинг мазмуни ҳам ўзгаради. Яъни, сув буғ ҳолатида чанқоқни қондирмайди, ўсимликларни суғориш учун ярамайди. Бундан ташқари, элементларнинг структуравий боғланишлари системанинг характерици белгилашидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, структуравий боғланишлар шакл сифатида системанинг мазмуници ҳам белгилаб туради. Шунга кўра, шаклци мазмунга нисбатан «иккиламчи» дейиш ноўриндир. Бунга ижтимоий ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак, демократия бошқаришнинг шакли сифатида жамиятнинг мазмуници белгилаб туради.

Фалсафада мазмун ва шакл категориясци бошқа категориялар тизимидан ажратиб олиб, нисбатан мустақил таҳлил қилинда, унга инсонларнинг муайян манфаатлар ва эҳтиёжлар асосида ёндашишларци алоҳида эътиборга олиш керак. Бу умуман мазмун ва шаклнинг объектив характериға путур етказа олмаса ҳам, уларци баҳолашдаги субъектив, муқобил қарашларда ўз ифода-сци топади.

Сабаб ва оқибат. Нарса ва ходисаларнинг ички бирлиги, яхлитлиги ва тарихий тадрижий ривожланиш тамойилига кўра, уларнинг мазмуни ва шакли ўзгариб туради. Ўз навбатида, ҳар қандай системанинг элементлари ўртасидаги структуравий боғланиш конкрет мазмунга эға бўлиб, унга мос мазмунларда ўз ифодасци топади. Бошқача қилиб айтганда, мазмун ва шакл ўртасидаги алоқадорлик, боғланиш, муносабатнинг характери муайян сабабга асосланади. Яъни, нарса ва ходисаларнинг система шаклида намоён бўлиши, муайян сабаб оқибатидир. Демак, нарса ва ходисаларнинг тадрижий ривожланиши сабаб оқибат муносабатлари тарзида намоён бўлади. Шунга кўра, сабаб – бирор нарса ва ходиса ривожланиш жараёници оқибатидир.

Нарса ва ходисаларнинг ривожланиши жараёнидаги сабаб ва оқибат муносабатларци билишда, уларнинг макон ва замондаги тарихий ва мантиқий изчиллиги муҳимдир. Бошқача қилиб айтганда, бир томондан, ҳар қандай сабаб аввалги ходисалар ёки уларнинг ривожланиш оқибати тарзида намоён бўлади. Иккинчи томондан эса, бу оқибат кейинги ривожланишнинг сабаби бўлиб ҳисобланади.

Нарса ва ходисаларнинг ривожланиши асос бўлган сабаблар тизими мавжуд. Уларци шартли равишда: асосий ва асосий бўлмаган, муҳим ва муҳим бўлмаган сабабларга ажратиш мумкин.

Сабабнинг моҳияти аввалги ходисаларнинг оқибати сифатида вужудга келаётган ходисалар учун сабаблиғидадир. Шунга кўра, сабабци бир вақтнинг ўзида оқибат тарзида қараш мумкин. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ҳар қандай оқибат сабаб тарзида намоён бўлади. Шу билан бирга, сабабци нарса ва ходисаларнинг ривожланиш жараёнидаги макон ва замондаги даврий такрорланишдан фарқлаш кераш. Чунки, сабаб мавжудликнинг генетик боғланишларци, алоқадорликларци ифодалаши билан биргаликда, уларнинг истикболларци ҳам белгилаб беради. Хегел тили билан айтганда, сабаб моҳиятнинг ҳаракатдаги мавжудлик ҳолатидир. Сабаб фалсафий категория сифатида қуйидаги хусусиятларга эға:

- 1) унинг объектив характери нарса ва ходисаларнинг ички, тарғибий элементлари муносабатларига хос бўлиб, моҳиятнинг реал мавжудлик ҳолатини ифодалайди;
- 2) сабабнинг конкретлиги нарса-ходисаларнинг хусусиятларидан келиб чиқади, ҳамда унинг индивидуаллигини таъминлайди;
- 3) сабаб умумий характерга эга бўлиб, ҳеч қандай нарса ва ходисанинг ривожланиши сабабсиз содир бўлмайди;
- 4) сабаб зарурий бўлиб, муқарар равишда, муайян оқибатларни келтириб чиқаради;
- 5) сабабнинг узлуксизлиги, бир томондан, турли сабабларнинг изчил боғланишларини, муносабатларини, иккинчи томондан, ҳар бир сабабнинг оқибат тарзида олдинги сабаб билан боғлиқлигини характерлайди.

Зарурият ва тасодиф. Объектив оламни билишда зарурият ва тасодиф категорияси муҳим фалсафий-методологик аҳамиятга эга. Зарурият – нарса ва ходисаларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишини таъминлайдиган шарт-шароитлар, муносабатлар мажмуасидир. Тасодиф эса – заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир.

Зарурият ва тасодиф категорияси оламни фалсафий билишнинг муштараклигини ва самарадорлигини таъминлайди. Шу нуқтаи назардан, заруриятни турғумлаштирганда, унинг макон ва замондаги структуравий тузилишини ташкил қилин элементларини системали-структурали таҳлил қилиш лозим. Шунингдек, заруриятни сабаб-оқибат муносабатлари тарзида тушуниш лозим. Зарурият нарса ва ходисаларнинг муқарар ривожланиш қонуниятдан келиб чиқади ҳамда объектив сабаблар тизимига асосланади. Масалан, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиши тарихий объектив заруриятдир, унинг «ўзбек модели» асосида амалга оширилиши заруриятнинг конкрет намоён бўлишидир. Бунда тасодиф «субъективлаштирилган» жараён сифатида кўзга ташланса ҳам, объектив ходисадир. Чунки, Ўзбекистоннинг тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланишининг миллий хусусиятлари, бозор муносабатларига ўтишнинг характерини белгилаб беради.

Заруриятлар табиий-тарихий ривожланишнинг объектив қонуниятларидан келиб чиқиб, доимий ўзгариб туради. Заруриятларнинг тасодифлар тарзида намоён бўлиши, ўз навбатида, бошқа ходисалар учун зарурият мақомига эга бўлади. Бундан кўриниб турибдики, зарурият ва тасодиф ўртасидаги боғланишлар сабаб-оқибат муносабатлари характерига мос келади.

Зарурият ва тасодиф, категориясига бошқа категориялар каби, уни аниқлаш ва баҳолашга муайян субъект эҳтиёжлари, манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиладиган бўлса, муқобил қарашлар вужудга келади. Масалан, собиқ Иттифоқнинг парчаланиб, мустақил давлатларнинг вужудга келиши, айрим назариётчилар томонидан тасодифий ходиса деб баҳоланиб, унинг зарурий, объектив қонуний характери инкор этилмоқда. Ваҳоланки, жамият таракқиётида ҳеч қандай империянинг абадий бўлмаслигини тарихий

тажрибалар доимий исботлаб келган. Демак, бунда биз заруриятни кўриб турибмиз.

Зарурият ва тасодифнинг алоқадорлиги, боғланиши шундаки, улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди, яъни заруриятнинг муқарарлиги тасодифга ҳам хосдир. Шунинг учун фалсафий адабиётларда тасодифларнинг муқарарлиги, тарихийлиги, сабабийлигини, қонунийлигини инкор қилувчи карашлар ғайриилмийдир.

Имконият ва воқелик – фалсафанинг муҳим категорияларидир. Имконият нарса ва ходисаларнинг макон ва замондаги ривожланиш тенденциясини таъминлайдиган, муайян қонуниятларга асосланади. Воқелик эса, шу қонуниятларга асосланган ривожланишнинг намоён бўлишидир. Имконият ва воқелик категориясини ҳам, билишнинг умумий мантикий тамойилларига кўра, бошқа категориялар билан боғлиқликда таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Имконият нарса ва ходисалар ривожланиш жараёнининг ички бирлигини ифодалайди ва уларнинг ривожланиш шарт-шароитларини, сабабларини, зарурий қонуниятларини, моҳиятини ўзида мужассамлаштирган.

Имкониятнинг воқеликка айланиши қонуний ходисадир. Унинг реал, формал, мавхум имконият деб аталадиган шакллари бор. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин демократик ҳуқуқий жамият қуриши учун реал имкониятлар вужудга келди. Бундай имкониятлар И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида кўрсатиб берилди.

Имконият категориясини, унинг шарт-шароити билан аралаштирмаслик керак. Шарт-шароитлар оқибат, тасодиф, ходиса сифатидагина имкониятга таъсир қиладиган омиллар мажмуасидан иборат. Мавжуд воқелик тарихий генезисига кўра, ўзида бошқа воқеликнинг имкониятларини мужасамлаштирган бўлади. Масалан, бозор иқтисодиётининг ҳозирги босқичи реал воқелик сифатида, унинг кейинги ривожланиш имкониятларини намоён қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод. Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., «Ўзбекистон», 1997.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Ўзбекистон», 1998.
4. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «FIDOKOR» газетаси, 2000 йил 8 июн.
5. Основы философии. Т., Ўзбекистон, 1998.
6. Фалсафа. Т., Шарқ, 1999.

7-мавзу: ОНГ ВА РУҲИЯТ: ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИН. БИЛИШ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ. ИЛМИЙ БИЛИШ. (2 соат)

1. Онг ва руҳиятнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақидаги табиий-илмий тасаввурлар ва қарашлар.
2. Билим ва билиш фалсафий таҳлил мавзуи сифатида.
3. Илмий билишнинг моҳияти ва узиллари.
4. Ўзбекистон фани, унинг ташкилий тузилмалари, илмий ҳамкорликлари.

1.масала.Онг нима? инсон азал-азалдан ўзигагина хос бўлган онгнинг нима эканлиги тўғрисида уйлаб, бахслашиб ке-лади. Бу бахсларнинг бир жиҳати, онг табиат махсўлими ёки инсон онги илохий яратилганми? деган масаладан иборат. Иккинчи жиҳати эса, инсон дунёни доимо бир хил англаганми? Яъни асрлар давомида инсон онги такомиллашиб келганми ёки ҳамон ўша-ўшами? деган муаммо билан боғлиқ.

«Ўзингни билсанг, оламини биласан», – деган эди Суқрот. Афоризмга айланиб кетган бу фикр ортида олам каби инсон ҳам сиру синоатларга бой, у ўзини билиш орқали олам моҳиятини англашга йўл очиши мумкин, деган ғоя ётибди. Шу маънода, инсон ўзини ташқи оламдан ажратиб, алоҳида бир мўъжиза ва тадқиқот мавзуи сифатида ўрганишга ҳаракат қила бошлаган пайтдан буён уни уйлантириб келаётган муаммолардан бири онгнинг моҳияти, унинг келиб чиқиши масаласидир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, онгнинг табиатини англаш масаласи – энг кадимий фалсафий масалалардан бири, дейиш мумкин. Гарчанд онг ва унинг турли хусусиятлари инсонга хос ходиса сифатида психология, адабиёт, социология каби фанларнинг тадқиқот мавзуи доирасига кирган бўлсада, онгнинг моҳияти, унинг турли кўринишлари ўртасидаги муносабат каби масалаларни ўрганиш билан айнан фалсафа шуғилланади.

Онгнинг моҳияти масаласи энг кадимий муаммолардан бири экан, уни англаш жараёнида турли хил жавоблар бўлганлиги табиий. Бу саволга энг кадимий жавоб диний ва мифологик қарашлар доирасида берилган.

Онгни диний тушуниш уни илохий ходиса, худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилишга асосланади. Кўпгина динларда инсон онги буюк илохий ақлнинг миттигина акс этиши, унинг намоён бўлиш шакли тарзида тавсифланади. Инсон танасидаги рух бизнинг истак ва фикрларимизнинг ташувчисидир. Жон ўлиши билан онг ҳам ўлади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда кадимий бўлсада, улар ҳамон ўзининг кўплаб тарафдорларига эга. Зеро, у олам ва одамнинг яратилганлиги масаласи билан бевосита боғлиқдир.

Кимда-ким олам ва одам яратилганлигини тан олар экан, онг ҳам яратганнинг қудрати эканлигини тан олиши табиий.

Онг моддийликнинг миёда акс этиши деб тушунишда, унинг моҳияти инсон танаси фаолияти билан боғлаб талқин этилади. Бундай қарашлар ҳам кадимий илдизларга эга. XVIII асрга келиб онгни бевосита инсон миёси фаолияти билан боғлашга ҳаракат қилин қарашлар ҳам шаклланди. Айни пайтда материалистик йўналиш номини олган бундай ёндашувлар доирасида

онгнинг моҳиятини бўзиб талқин қилиш ҳоллари ҳам пайдо бўлган. Фалсафа тарихида «Вульгар материализм» деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол бўла олади. Уларнинг фикрича, худди жигар сафро ишлаб чиқаргани каби, мия ҳам онгни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида онг идеал эмас, балки моддий ходиса, деган хулоса чиқади. Ваҳоланки, сафрони қуриш мумкин, аммо онгни кўриб ҳам, ушлаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди.

Хўш, онг тарихан қачон ва қандай омиллар таъсирида шаклланган? У ҳақиқатан ҳам мия билан боғлиқми?

Онг тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи билан боғлиқдир. Узоқ вақт давомида инсон, унинг онги планетар, яъни ер шари доирасидаги ходиса сифатида қараб келинди. Ҳозирги замон фани масалага кенгроқ доирада ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда. Чунки фан далиллари инсон пайдо бўлишини фақат Ерда кечган жараёнлар билан чеклаб қўйиш тўғри эмаслигини, у коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканлигини тобора чуқурроқ исботламоқда.

Инсон биологик ва ижтимоий ҳаракатнинг ташувчиси экан, ҳаракат шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликни, унинг юқори шакллари куйи шаклларига боғлиқлигини, таянишини, улардан усиб чиқишини унутмаслик лозим. Бошқача айтанда, улар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд.

Онг тарихи Қуёш системаси ва унда миллионлаб йиллар давомида содир бўлган ўзгаришлардан ҳам айрича олиб қаралиши мумкин эмас. Айнан мана шу жиҳатдан олганда, онгнинг шаклланишини космик ходиса сифатида қараш ҳам мумкин.

Инъикос шакллари эволюцияси ва онг. Онг инъикоснинг олий шаклидир. Хўш, инъикос деганда нима тушунилади. Инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Бунинг учун эса, ҳеч бўлмаганда, иккита объект бўлиши ва улар ўртасида ўзаро таъсир бўлиши лозим. Энг умумий маънода, ҳар қандай предметларнинг у билан таъсирлашувда бўлган бошқа предметларнинг таъсирини муайян тарзда акс эттириши билан боғлиқ ҳоссага инъикос дейилади.

Шу маънода инъикос ҳамма жойда мавжуд. Айни пайтда ҳар бир ҳолатда у ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунончи, нотирик табиатдаги инъикос билан тирик табиатдаги инъикос бир-биридан тубдан фарқ қилади. Нотирик табиатда инъикос оддийлиги билан ажралиб турса, тирик табиатда у мураккаб ҳарактер касб этади.

Шу билан бирга, нотирик табиатда инъикос пассивлиги, тирик табиатда эса, фаоллиги билан ажралиб туради. Тирик табиатда инъикос ташқи таъсир натижаларидан фаол фойдаланишни келтириб чиқарувчи ахборотли инъикос шаклини олади.

Айни пайтда ахборотли инъикоснинг ўзи тирик табиатнинг ҳар бир даражасида янада мураккаблашиб, ўзига ҳослик касб этади. Мана шундай мураккабланиш жараёни психик инъикоснинг шаклланишига замин яратди. Айнан психик инъикос даражасида воқеликка актив муносабат ҳам

шаклланади, инъикоснинг илгарилаб боришидан эса, ўз навбатида, унинг ўзига хос, юқори шакли бўлган онгнинг пайдо бўлишига имконият яратди.

Онг ва мия. Инсон мияси нозик, мураккаб тузилишга эга бўлган тизимдир. Айнан унинг мураккаблиги онг пайдо бўлиши мумкинлигининг асосий шартидир. Бундай ҳолат ҳам узоқ давом этган эволюциянинг табиий хосиласидир.

Аммо юксак даражада ташкил топган миянинг ўзи ҳам хали онг пайдо бўлиши учун етарли эмаслигини унутмаслик лозим. Бу мия нормал функционал фаолият кўрсатиши зарур. Ва нихоят, нормал функционал фаолият кўрсатувчи мия сохиби ижтимоий муносабатларга тортилган бўлиши шарт.

Шу ўринда вульгар материалистлар қарашларига яна бир марта мурожаат қилиш лозим. Агар улар ҳақ бўлганида эди, ҳайвонот оламига тушиб қолган инсон болаларида ҳам онг шаклланган бўлиши керак эди. Улар ҳайвонлар орасида бўлганида ҳам жигар сафро ишлаб чиқараверади. Аммо, мия онгни ишлаб чиқармайди. Бундан онгнинг ижтимоий-руҳий ходиса эканлиги ва у фақат жамиятдагина шаклланиши мумкинлиги ҳақидаги ҳулоса келиб чиқади.

Онг ва руҳият (психика). Онг психик инъикоснинг ўзига хос, юксак шаклидир. Аммо, бу психика ва онг тушунчаларини айнанлаштириш учун асос бўла олмайди. Негаки, психика ҳайвонларга ҳам хосдир. Гап инсон психикаси ҳақида кетганда ҳам, у онг тушунчасига нисбатан кенг камровлилик касб этишини унутмаслик лозим. З. Фрейд фикрича, психика онгсизлик, онг ости ходисаларини ва онгнинг ўзидан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти ва фаолиятида онг билан бир қаторда онгсизлик ва онг ости ходисалари ҳам муҳим аҳмиятга эга.

Психологлар фикрича, инсон фарзандининг камол топа бориши билан бир қаторда кўплаб функциялар онг назорати остидан чиқиб автоматик характер касб этиши билан характерланади. Айтайлик, биринчи марта машинага утирганимизда, биринчи марта сурат олаётганмизда деярли барча ҳаракатларимиз онгнинг қаттиқ назорати остида бўлади. Вақт ўтиши билан эса кўпгина ҳаракатларни онгсиз тарзда, англамаган ҳолда бажара бошлаймиз. Бундай ҳолат инсон фаолиятининг хилма-хил соҳалари, йўналишларида, уларга онгнинг фаол тарзда аралашишини, яъни қайта фаолиятни ўз назоратига олиши мумкинлигини инкор этмайди. Хатти-ҳаракатларнинг онгсизлик соҳасига кучиши бир томондан онг «юки» нинг енгиллашига хизмат қилса, бошқа томондан, онгнинг асосий кучи, қуввати, «диққати»ни, инсон ҳаёти учун муҳим бўлган ҳаракат, жараёнларга қаратилишига имконият яратади.

Онгсизлик доирасига онг назоратидан ташқарида қолган сезги, тасаввур, инстинкт ва интуиция каби ходисалар ҳам киради. Ана шу хусусиятларни инобатга оладиган бўлсак, онгсизлик онг мавжудлиги ва ривожланишининг табиий шарти дейиш мумкин. Онг ости ходисалари ҳам психик жараёнларнинг муҳим буғинидир. З. Фрейд фикрича, улар онгсизлик билан онг ўртасидаги чегаравий соҳадир.

«Гап тагида гап бор, коса тагида ним коса» нақлида онг остига хос бўлган хусусиятлар ифодаланган, дейиш мумкин. Негаки, ҳар қандай фаолиятимизда айна вақтда биз учун аҳамияти бўлмаган ҳолатлар бўлади. Аммо, бу улар кузатишдан, назоратдан четда қолади, дегани эмас. Биз учун аҳамиятли характер касб этганда, улар онг остидан онг сферасига кучиши мумкин. Масалан, бирор жойга бораётганда, асосан, мақсадга томон ҳаракат қилинади, аммо йўлда учраган бошқа нарса ва ходисалар ҳам кўзатилади, эсда қолади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, онг ости инсон онгли фаолиятининг ўзига хос кузатувчиси, зарур бўлган ҳолларда цензори сифатида чиқишдек сифатларга эга, дейиш мумкин.

Онгнинг тузилиши. Онг ўзаро алоқада бўлган турли унсур (элемент) лардан ташкил топган мураккаб маънавий тузилишга эга.

Онг инъикоснинг ўзига хос шакли экан, аввало, унда акс эттириладиган объект ҳақидаги муайян билимлар хиссий ва рационал шаклда ўз ифодасини топади. Демак, билим онг тузилишининг асосий унсуридир. Шунинг учун ҳам билимларнинг бойиб, чуқурлашиб бориши онг ривожланишини характерлайдиган муҳим белги сифатида юзага чиқади.

Онг тузилишининг яна бир унсури хилма-хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир. Уларда инъикос объектига муносабат гавдаланади. Билимларимизнинг чуқурлиги ва куламлилиги, хиссиётларимизнинг намоён бўлиши ёки бўлмаслиги интилишимиз — иродамизга боғлиқ. Ирода кучи оламни англаш жараёнида юзага келадиган ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтишга, кўзланган мақсад йўлида тинмай ҳаракат қилишга йўл очади.

Ирода табиатнинг инъоми эмас экан, уни тарбиялаш, камол топтириш шахс ҳаётида, унинг жамиятдаги ўз ўрнини топишида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, иродасизлик энг улуғ ният ва мақсадларни барбод қилибгина қолмай, инсоннинг тўғри йўлдан тойиб кетишига ва турли салбий оқибатларнинг келиб чиқишига олиб келиши ҳам мумкин.

Онг ва тил. Тил онгнинг инсонгагина хослигини исботловчи омиллардан биридир. Хўш, тил деганда ўзи нима тушунилади? Тил, бу энг аввало, муайян белгилар тизими демакдир. Аммо, тилнинг хусусиятларини шу билангина чеклаш тўғри эмас. Негаки, муайян белгилар тизими ҳайвонларга ҳам хос, улар ёрдамида жонзодлар ўртасида муайян ахборот алмашинуви содир бўлади.

Айтайлик, кабутарларининг «мухаббат» ракси, жонзодларнинг хавф-хатар пайдо бўлганда турли товуш — белгилар ёрдамида бир-бирини огохлантириши, айрим ҳайвонларнинг ўзи яшайдиган ҳудудни турли йўллар билан «чегаралаб» чиқиши ана шундай белгилар тизимининг ўзига хос кўринишларидир. Лекин, жиддий эътибор бериладиган бўлса, бу белги — сигналлар тизими узоқ давом этган эволюция давомида ҳосил қилинган рефлекслар эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Хатти-ҳаракат ёки бошқа белгилар ёрдамида узатилаётган ахборотнинг мазмуни муайян вазиятдаги ҳолат билан белгиланган бўлади. Бундан фарқли улароқ инсон нутқи, тили конкрет вазият, макон ва замондан холи бўлиши,

унга боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Бошқача айтганда, у ўзида ўтмишни, ҳозирги ҳолатни ва истиқболни ҳам ифодалаши мумкин. Бу инсон тилининг бел-гилар тизими сифатида ҳайвонот дунёсида амал қиладиган белгилардан туб фарқини кўрсатувчи муҳим хусусиятидир.

Тил қайд қилинганидек, белгилар тизимидир. Фан юксак тараккий қилин ҳайвонларда ахборот узатишга хизмат қиладиган мураккаб белгилар тизими мавжуд эканлиги ва у ҳайвонот олами эволюцияси билан бир пайтда такомиллашиб борганлигини исботламоқда. Демак, тил йўқ жойдан, бирданига пайдо бўлиб қолмаган. Онг инъикос шаклларнинг узок давом этган эволюциясининг табиий ҳосиласи бўлганидек, у билан узвий боғлиқ бўлган инсон нутқи ҳам ахборот узатишга хизмат қиладиган белгиларнинг мураккаблашиб бориши жараёнининг зарурий натижасидир.

Демак, тил белгилар тизими сифатида келиб чиқишидан қатъий назар фақат инсонгагина хос ва у онг билан узвий боғлиқдир. Негаки, тилда онг гавдаланади. Тил ёрдамидагина онг кишининг ўзи ва бошқалар учун воқеликка айланади. Тилда ифодаланаётган маъно-мазмуннинг англаниши инсоннинг умумий билим даражаси, қизиқиши, қобилияти, конкрет шароитдаги кайфияти каби омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Тил фикрлаш куроли, мулоқот воситаси сифатида доимий такомиллашув жараёнини бошидан кечирмоқда. Айни пайтда инсоният биз кундалик ҳаётда куллайдиган табиий тил билан бир қаторда мулоқотнинг ранг-баранглигини таъминлайдиган, фикрни ифодалашга хизмат қиладиган ўзига хос имо-ишоралар рақс, мусиқа «тилига» ҳам эга. Шундай бўлсада, улар сўзга кучгандагина англашилади, ундаги мазмун тушунарли бўлади.

Шу билан бирга миллий тиллар билан бир қаторда илм-фан ютуқларининг тез тарқалишида муҳим роль уйнайдиган интернационал тилфан тили, унинг тушунчалари ва формулалари ҳам борлигини унутмаслик керак. XX асрда кулланиш доираси тобора кенгайиб бораётган электрон хисоблаш машиналарининг «бейсик», «фортан» каби тиллари яратилди. Компьютерларнинг ижтимоий ҳаётдаги роли тез ушиб бораётган ҳозирги даврда бу «тил»лар ахборотларнинг ўзатилиши ҳамда қабул қилинишида катта аҳамият касб этмоқда ва вақт бу жараёнларнинг янада тезлашаётганлигини кўрсатмоқда.

Онг ва тил муносабати ҳақида гап кетар экан, тил ўзига хос тарихий хотира ролини ўташини ҳам унутмаслик керак. Бу миллий тиллар мисолида айниқса, яққол кўринади. Зеро, миллат тилида унинг ўзлиги, босиб ўтган тарихий йўли, тафаккур тарзи акс этади, мустаҳкамланади. «Она тили, — деб ёзади Президентимиз, бу миллатнинг рухидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқарар».

Шундай экан, мустақиллик шароитида миллий тилимиз ривожига алоҳида эътибор берилаётганлиги миллий ўзлгимизни англашимизнинг ўтиш жараёнида миллий истиқболимизни белгилашнинг узвий қисми сифатида қаралмоқи лозим.

Ўз-ўзини англаш, унинг шакллари. Инсон объектив воқеликни акс эттириш билан бир қаторда ўзи ҳақида фикр юритиш, руҳида кечаётган жараёнларни

тахлил қилиш, хатти-ҳаракатларини назарий таҳлил қилишдек қобилиятга ҳам эга.

Ўзини ўзгалардан ажрата билиш, ўзига муносабат, имкониятларини баҳолаш ўз-ўзини англаш сифатида намоён бўлади. Ўз-ўзини англашда ўзини билиш, баҳолаш ва тартибга солишдек унсурларни ажратиш мумкин. Бу унсурлар ўз-ўзини англашнинг сохибиға-субектиға кўра фарқланувчи муайян шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятга хосдир.

Шахснинг ўз-ўзини англаши ҳақида гап кетар экан, у ўзини алоҳида организм, оила, ижтимоий гуруҳ, миллат, маданиятга мансублигини ва юқоридаги хусусиятларидан қатъи назар алоҳида ва бетакрор «Мен» сифатида англашдек босқичларни босиб ўтишини таъкидлаш зарур.

Инсоннинг камол топиш жараёни, ўз-ўзини англашнинг ривожланиши ўзига хос характер касб этади. Масалан, дастлабки даврда болада аввало, бошқалар томонидан берилган тасаввур ва баҳолар устунлик қилади. Боланинг тафаккури ўсиши билан, у оламни мустақил англай бошлайди ва ўзининг имкониятларини ўзи баҳолашга ўрганиб боради. Айнан мана шу даврда тўғри йўлга қўйилган тарбия муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки, айнан мана шу тарбия таъсирида болада ўз имкониятларини тўғри баҳолаш ҳам ёки унга ортиқча баҳо бериб юбориш ҳолати ҳам шаклланиб қолиши мумкин.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнида у мансуб бўлган маданиятнинг ўрни нихоятда катта. Зеро, айнан маданият халқ, миллат тўплаган тажриба, билимларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда шахс дунёқараши шаклланишига фаол таъсир ўтказади. Шунинг учун ҳам шахс маданияти, ҳулуқ одоби, онги, ўз-ўзини англашининг даражасини белгиловчи индикатор сифатида намоён бўлади.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнига турли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий омиллар ҳам кучли даражада таъсир кўрсатади. Ана шундай хилма-хил таъсирлар мавжудлиги шахснинг ўз-ўзини англаши, баҳолаши ва фаолиятини тартибга солиши, назорат қилишини таъминлайди. Акс ҳолда озгина иқтисодий қийинчилик, кичкинагина ижтимоий муаммо шахс ҳаётини издан чиқариб юбориши, турли хил таъсирлар домига тортиши мумкин. «Мана шундай бир вазиятда одам, – деб ёзади И.А. Каримов, – ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий кадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкураларнинг босимиға, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйикларига бардош бериши амримаҳол». Буни тушуниб олиш бугунги кунда инсон онги ва қалби учун кўраш тобора кескинлашиб ва интенсивлашиб бораётган бир шароитда айниқса муҳимдир.

Онг ва ахборот. Кейинги йилларда «Информацион портлаш» тушунчаси ҳам тез-тез ишлатилмоқда. XX асрнинг энг муҳим ютуқларидан бири бу компьютерларнинг яратилганлигидир. Уларнинг яратилиши бир томондан инсон онги, тафаккури, куч қудратининг, иккинчи томондан, ана шу кучга тўшадиган юкнинг енгиллашишига хизмат қиладиган воситани яратиш йўлидаги ўринишларнинг натижаси бўлди. Асримизнинг ўртасида

пайдо бўлган бу восита шиддатли ривожланиш йўлини босиб ўтди. Дастлаб секундига минглаб операциялар бажара оладиган компьютерлар бўлган бўлса, уларнинг бугунги авлоди 10 миллионлаб мураккаб операцияларни қойилмақом қилиб уddaлайди.

Хўш, буларнинг инсон онги ва тафаккурининг моҳияти билан нима алоқаси бор? Гап шундаки, ЭХМ лар ҳам инсон тафаккурига хос бўлган хусусиятларга эга. Бундай хусусиятларга, унинг тобора кўпроқ эга бўлиб бориши, ЭХМ фикрлай оладими, агар инсон ўзига хос хусусиятларини уларга тобора кўпроқ кўчириб бораверса, охир оқибатда, бир вақт келиб, у ўзи яратган ана шу курулнинг кулига айланиб қолмайдими, деган саволларнинг кун тартибига қуйилишига олиб келди. Айтайлик, компьютер албатта олдиндан программалаштирилган операцияларни, миллионлаб марта тез бажариши мумкин. Уларнинг «хотира» қудрати нихоятда юксак. Аммо булар ЭХМларнинг фикрлашидан, уларнинг инсон устидан ҳукмронлик қилишидан далолат берадими? Албатта, йўқ. Компьютерлар қанчалик мураккаб операцияларни бажармасинлар, инсон томонидан программалаштирилган жараёнларнигина амалга оширадилар, ундан ташқарига чиқа олмайдилар. Инсоннинг фикрлаш жараёни онгсизлик, онглилик, кечинмалар, ижод каби ходисаларни қамраб олади. Компьютер эса бундай хусусиятларга эга эмас. Шундай экан, компьютерлар инсоннинг муайян йўналишлардаги ақлий фаолиятини енгиллаштиришга хизмат қилади ва ўзининг яратувчиси устидан ҳукмрон бўла олмайди.

Айрим тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳозирги даврда фан соҳасида эришилган натижалар ҳар ун йилда, информация олиш эса ҳар 3-4 йилда икки баробарга ошмоқда. Ана шундай шароитда инсон онги, унинг хотира қудрати бу ахборотларни ўзлаштира оладими, деган савол кундаланг булмоқда. Янги билимлар, ахборот оқими унчалик кучли бўлмаган яқин ўтмишда тиришқоқ киши инсоният билими эришган асосий натижаларни ўзлаштира олар эди. Бугунги кунда фақат фаннинг турли йўналишлари бўйича йилига бир неча миллион китоб нашр этилмоқда. Хисоб-китобларга кўра, инсон энг янги адабиётларни ўрганиб боришга ҳаракат қилинда ҳам, унинг ҳар бир ўқиган бетига ун минг ўқилмаган саҳифа тўғри келар экан.

Кишиларнинг пайдо бўлган янги китобларнинг аксариятини жисмонан укиб улгурмаганлиги «информацион портлаш» келтириб чиқараётган оқибатларнинг бир кўриниши, ҳалос. Масаланинг яна бир жиҳати борки, бу инсон тўплаган билим, ахборотнинг маънавий эскириши, кераксиз бўлиб қолаётганлигидир. Бундай эскириш суръати тобора тезлашиб бормоқда. Масалан, олий-таълим соҳасида бу жараён олти-етти йил, компьютер технологияси соҳасида эса бир йил давомида содир бўлаётганлиги ҳақида фикрлар билдирилмоқда. Бу агар сиз олий ўқув юртини битирганингизга етти йил бўлган бўлса, ўз вақтида олган билимларингизнинг аксарияти бугунги кун талабига жавоб бермаслигини билдиради. Ана шундай шароитда кишиларнинг ўз билимларини юқори даражада ушлаб туришлари улардан доимий диққат-эътиборни, ўз устида ишлашни талаб қилади. Акс ҳолда,

таълим даргоҳини энг юқори натижалар билан битирган мутахассис ҳам тез орада чаласавод бўлиб қолиши мумкин.

Умумлаштириб айтганимизда, онгнинг моҳиятини, унинг коинот эволюциясининг табиий натижаси эканлигини тушуниш, у билан боғлиқ бўлган жараёнларни илмий талқин этиш олам ва одам бирлигини англаш имконини беради. Айни пайтда, онгнинг моҳиятини англаш инсоннинг ўзлигини, яшашдан мақсади, ҳаётининг маъно-мазмуни каби масалаларни чуқурроқ тушунишга йўл очади. Бу онг ва у билан боғлиқ масалалар амалий аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Ҳар бир кишига хос индивидуал онг бўлиши исбот талаб қилмайдиган ҳол. Шу билан бирга хилма-хил кишилар, турли-туман соҳалар, гуруҳ, партия, миллат каби ижтимоий бирликлардан иборат ҷамият учун ҳам умумий англаш мезонлари ва меъёрлари борми? Ҷамият ягона ҷисм эмаску, унда яхлит англаш узили ва умумий онг бўлиши тўғрисида гапириш қандай буларкин? деган саволлар ҳам учрайди. Бу саволларнинг тарихи узоқ. Одамзод бир-бири билан алоқаларини тартибга солиб турадиган маънавий, ахлоқий мезонлар, умумий қараш ва интилишлар, манфаат ва мақсадлар ҳам борлигини англаганидаёқ, ижтимоий онг мавжудлигига ишонган.

Ҷамият мураккаб ва серқирра ходиса. Унинг хилма-хил соҳаларида содир бўлаётган ўзгаришлар кишилар онгида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас. Ана шу жараёни ифодалаш учун, одатда, ижтимоий ва индивидуал онг тушунчаларини ишлатамиз. Хўш бу тушунчаларнинг фарқи нимада, улар қандай қонуниятлар асосида ривожланади?

Ижтимоий онг табиий ва ижтимоий воқеликнинг инъикоси, ҷамиятнинг муайян даврига ёки қисмига тегишли бўлган умумий хис-туйғулар, кайфиятлар, қарашлар, ғоялар, назариялар мажмуидир.

Ижтимоий онг туфайли ҷамиятнинг ўз-ўзини англаши содир бўлади, кечаётган жараёнларга муносабати шаклланади. Ижтимоий ўзгаришлар билан бир қаторда ижтимоий онг ҳам ўзгариб ривожланиб бораверади. Аммо бундан, асло, ижтимоий онгнинг тараққиёти фақат ижтимоий воқеликдаги ўзгаришларгагина боғлиқ эканда, деган ҳулоса келиб чиқмайди. Зеро, ижтимоий онг ўз тараққиётида нисбий мустақиллик характериға ва ижтимоий воқеликка фаол акс таъсир эта олиш хусусиятиға ҳам эгадир. Ижтимоий онгнинг бундай хусусиятлари нималарда кўринади?

Аввало, ижтимоий онгга ворислик хос эканлигини таъкидлаш лозим. Бу ижтимоий онг шакллариининг ўз ривожланиш мантиқиға, қонуниятларига эга эканлигида яққол намоён бўлади. Бундан ташқари, ижтимоий онг ривожиди унинг турли шакллариининг ўзаро таъсири ҳам муҳим рол уйнайди. Ижтимоий онг, ундаги ўзгаришлар воқеликка ҳамма вақт акс таъсир этиб келган. Билимлар қўлами, тарихий таҷриба ҳар бир даврда айрича бўлганидек, бу таъсирнинг кучи ҳам турлича бўлган. Ижтимоий онгнинг моҳияти уни индивидуал онг билан солиштирганда янада яққол намоён бўлади.

Индивидуал онг муайян, гурух, элат, миллатга мансуб бўлган айрим кишининг онги бўлиб, жамиятдаги воқелик ва реал борлиқнинг алоҳида олинган шахснинг онгида акс этишдир.

Ижтимоий ва индивидуал онгнинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун улар ўртасидаги ухшаш ва фарқли томонларни тушуниб олиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий ва индивидуал онг ўртасидаги ухшашлик бир томондан, ҳар иккаласининг ҳам ижтимоий воқеликни акс эттиришида кўринади. Бошқа томондан, ижтимоий онг воқеликни индивид онги орқали акс эттиради. Чунки, ижтимоий воқеликда юз берадиган ўзгаришлар аввало, алоҳида кишилар онгида ўз аксини топади ва ундан сўнггина ижтимоий онгда гавдаланади.

Ижтимоий онг билан индивидуал онг ўртасида фарқли томонлар ҳам мавжудки, улар қуйидагиларда кўринади:

Биринчидан, индивидуал онгнинг сохиби, субъекти алоҳида олинган индивид бўлса, ижтимоий онгнинг субъекти жамиятдир.

Иккинчидан, уларнинг фарқи шаклланиш шарт-шароитларида кўринади. Зеро, ижтимоий онг ижтимоий воқеликнинг инъкоси бўлса, индивидуал онг тараққиётга ижтимоий онг билан бир қаторда шу шахсгагина хос бўлган темперамент, ҳарактер каби хусусиятлар, унинг моддий ахволи, оилавий, диний, миллий-маданий мансублиги каби омиллар, ҳамда у бевосита тортилган ижтимоий муносабатларнинг ҳарактери ҳам муайян даражада таъсир кўрсатади. Бошқача айтганда, ижтимоий онгга куламлилик, кенг камровлилик, индивидуал онгга эса ўзига хослик, бетакрорлик хосдир.

Учинчидан, ижтимоий онг ижтимоий воқеликни акс эттирганлиги учун муайян қонуниятларга бўйсунди, улар асосида ривожланади. Индивидуал онг эса, айрим индивиднинг туғилиши билан шаклланиб, тараккий қилиб бориб, унинг вафоти билан барҳам топади. Аммо бу индивид онгининг бутунлай барҳам топишини ҳамма вақт ҳам англатавермайди. Чунки индивид онги у яратган асарлар, кашфиётлар шаклини олиб, кейинги авлодлар томонидан мерос сифатида қабул қилиб олиниши мумкин. Масалан, Гиппократ ва ибн Сино таълимотлари, Афлотун ва Берунийнинг ғоялари, Навоий ва Гандининг гуманизми кишилар учун ҳамон катта аҳамиятга эга бўлиб колмоқда.

Тўртинчидан, индивидуал онг айрим сохаларда ижтимоий онгдан ўзиб кетиши ёки орқада қолиши мумкин. Фан тарихида кескин бурилишлар ясаган олимларнинг, жамият тараққиётининг истиқболларини олдиндан айтиб берган мутафаккирларнинг қарашлари индивидуал онг баъзан ижтимоий онгдан нечоқлик илгарилаб кетиши мумкинлигига ёрқин мисол бўла олади.

Ижтимоий онгнинг структураси ижтимоий муносабатлар ва кишилар фаолиятининг турлари билан белгиланади. Одамлар фаолияти қанчалик хилма-хил, уларнинг ижтимоий муносабатлари қанчалик бой бўлса, ижтимоий онг ҳам шунчалик бой ва мураккаб бўлади. Воқеликни акс эттириш даражасига кўра, ижтимоий онг одатий ва назарий онгга бўлинади.

Одатий онг ҳаётий тажриба асосида вужудга келган оддий ҳулосалар, қарашлар мажмуидан иборат бўлиб, кишиларнинг кундалик ҳаётидаги воқеаларни акс эттиради ва ривожланади. Унинг сохиблари – субъектлари алоҳида олинган шахсларнинг ҳаётий тажрибаси, қизиқишлари, қобилиятлари, билимлари, ҳаётда эгалланган мавқелари ҳеч қачон бир хил бўлмайди.

Одатий онгда назарий билимларга далил ва асос бўлиб хизмат қиладиган элементлар бўлади. Олимлар, санъаткорлар турли назариялар, бадиий образлар яратишда ҳаётий-кундалик онгга асосланадилар, ундан маънавий озик оладилар.

Одатий онгда халқ донишмандлиги, анъана ва урф-одатлар, кундалик турмуш қоида ва талаблари, табиат ҳақидаги билимлар, шунингдек турли уйдирмалар, нотўғри қарашлар ҳам ўз ифодасини топади. Кўп асрлик ҳаётий тажрибани ихчам шаклда ўзида мужассамлаштирган халқ маколлари бунга мисол бўла олади. Одатий онг соф ҳолда учрамайди. Чунки, инсон фарзанди мурғаклик давриданок ўз атрофидагилар, сўнгра китоблар, таълим тизими ёрдамида инсон заковати эришган илмий билимларни ҳам ўзлаштиришга киришади. Бошқача айтганда, содир бўлаётган воқеаларга нафақат ўз тажрибаси, балки илмий билимлар нуқтаи назаридан ҳам баҳо бера бошлайди, назарий онг таъсирида бўлади.

Хўш, назарий онг деганда нимани тушуниш керак?

Назарий онг деганда назариётчилар, олимлар ишлаб чиққан назарий қарашлар ва илмий билимлар тизими тушунилади. Одатий онгдан фарқли уларок назарий онг ўзгарувчан характерга эга. Бу ўзгарувчанлик илмий билимларнинг шиддатли ривожланиши, воқелик ҳақидаги билимларнинг доимий чуқурлашиб ва кенгайиб бориши билан белгиланади. Шунингдек, одатий онгга воқеаларнинг ташқи томонини ифодалаш хос бўлса, назарий онг воқеаларнинг моҳиятини, ривожланиш қонуниятларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам у одатий онгга фаол таъсир қила олади ва кундалик тажриба асосида ҳосил қилинган билимларни саралашга ёрдам беради.

Ижтимоий психология социал муҳит, кундалик турмуш шароитлари таъсири остида вужудга келади ва ривожланади. Уни субъектига кўра муайян ижтимоий гуруҳ, элат, миллат психологияси каби турларга бўлиш мумкин. Миллатларнинг этносоциал бирлик сифатида шаклланишида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар устувор аҳамиятга эга. Тарихга назар ташлар эканмиз, айрим ҳудудда яшаган аҳолининг доимий алоқада бўлиши, ўзаро таъсири, муносабати натижасида тилда, маданиятда умумийликнинг шаклланишга таъсир қилинлигини кўрамиз. Бундай шароитда психологияда ҳам ухшаш то-монлар юзага кела борганлиги табиий, албатта.

Алоҳида олинган бир миллатга хос бўлган психологик жиҳатларни ушбу миллат босиб ўтган тарихий йўлдан, халқаро иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатлардан кидириш зарур. Ижтимоий воқеликнинг ўзгариши билан миллий психологияга хос бўлган хусусиятлар ҳам ўзгариб боради. Аммо бу ўзгаришлар нисбатан секин кечганлиги туфайли, у ҳамма вақт ҳам тезда кўзга ташланавермайди. Миллий психологияга хос жиҳатларни

ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишда инобатга олиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу амалга оширилаётган сиёсатнинг халқ кунглидан чуқур жой олишини ҳамда ушбу ўзгаришларнинг муваффақиятини таъминлайди.

Ижтимоий мафкура (идеология) ижтимоий психологиядан тубдан фарқ қилади. Ижтимоий психология социал гуруҳлар ҳаётини муайян хис-туйғулар, кайфиятларда бевосита акс эттирса, ижтимоий идеология социал гуруҳлар эҳтиёжлари, манфаатларининг ички моҳиятини, сабабини ҳар хил ғоялар, назариялар, таълимотлар шаклида акс эттиради. Шунинг учун ҳам у ижтимоий ҳаётга акс таъсир утказа олиш хусусиятига эга бўлади. Айни пайтда, идеологиянинг ғоялар тизими сифатида чиқишида, унинг ўзи учун катта хавф ҳам яширинганлигини таъкидлаш зарур. У реал воқеликдан, шу жумладан, кишилар рухиятида содир бўлаётган жараёнлардан узоқлашиб ҳаётиликни йўқотган ғоялар доғмалар системасига ҳам айланиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда мафкура тараққиёт тормозига айланиб, охири-оқибатда ҳалокатга юз тутаяди.

Ижтимоий онг шакллари фарқлаш мезонлари. Ижтимоий онг ва унинг даражалари ҳақидаги мулоҳазалар яқўнида ижтимоий онгнинг ахлоқий, диний, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, фан, фалсафа каби шакллари ажратилишини таъкидлаш лозим.

Нима учун ижтимоий онгнинг айнан юқоридаги шакллари ажратилади? Бошқача айтганда, улар қандай мезонлар асосида фарқланади? илмий адабиётларда ижтимоий онг шакллари фарқлашнинг тўрт мезони ажратилган.

Аввало, ижтимоий онг шакллари хилма-хиллиги объектив оламнинг турли-туманлигидан, воқеликнинг муайян томонларинигина акс эттиришидан келиб чиқишини кўрсатиш зарур. Содда қилиб айтганда, ижтимоий онг шакллари, биринчи навбатда, ўзларининг акс эттириш объектига кўра фарқланади.

Айни пайтда, ижтимоий онг шакллари бир-биридан воқеликни акс эттириш ўзилига кўра ҳам ажралиб туради. Масалан, ҳуқуқий онг нормалар, қонунлар, қоидалар воситасида, эстетик онг эса бадиий образлар ёрдамида воқеликни акс эттиришини бир қарашдаёқ сезиш мумкин.

Ижтимоий онг шакллари ўртасидаги фарқни улар ривожланишининг ўзига хослигида ҳам кузатиш мумкин. Фан тараққиёти объектив олам ҳақидаги янгидан-янги билимларнинг юзага келиши, чуқурлашиб, кенгайиб бориши билан диннинг ривожланиши эса, унинг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига, кишилар фаолияти ва турмуш тарзига таъсирининг усиб бориши билан характерланиши фикримизга далил бўла олади. Ва ниҳоят, ижтимоий онг шакллари бажарадиган функцияларининг ўзига хослиги билан ҳам ажралиб туришини таъкидлаш зарур. Бунда, ҳар бир ижтимоий онг шакли бажарадиган функциялар тизимида биттаси асосий, мар-казий, система яратувчи функция сифатида чиқиши кузатиладики, бошқа функциялар ана шу функция атрофида бирлашади. Фанда – билиш, ахлоқда – тартибга солиш,

динда – дунёқараш, санъатда – тарбиявий функциялар ана шундай система яратувчи функциялар сифатида чиқишини куриш мумкин.

Ижтимоий онгнинг барча шаклларига билиш, тарбиялаш, қадрлаш каби функцияларнинг хослиги, айти пайтда, бундай ухшашликнинг дин ва фалсафа, ахлоқий ва ҳуқуқий онг ўртасида яна ҳам кучлилиги бунга мисол бўла олади.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида қайд этилган мезонлар фақат биргаликда олингандагина, ижтимоий онг шакллари фарқлашга хизмат қилиши, методологик аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Кишилиқ жамияти таракқиётининг дастлабки босқичларида ижтимоий онгнинг ахлоқий, диний, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, фан, фалсафа каби шакллари хаммаси ҳам бўлмаган. Жамиятда муайян эҳтиёжлар ва маънавий ишлаб чиқаришнинг янги соҳалари пайдо бўлиши билан ижтимоий онгнинг янги шакллари ажралиб чиқа бошлайди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, юқорида айтилган ижтимоий онг шакллари тугал деб ҳисоблаш хато булур эди. Жумладан, сўнгги пайтда кўпгина илмий адабиётларда экологик онгни ижтимоий онгнинг мустақил шакли сифатида ажратишга ўриниш расм бўлаётганлигини таъкидлаш зарур. Ахборот дунёсининг глобаллашуви ва унинг ижтимоий онгга таъсири катта булмокда. XX аср ахборот узатишга хизмат қиладиган техник воситаларнинг кескин ва шиддатли таракқий этишига йўл очди. Айти пайтда, улар маданият ривожига таъсир қилиш имкониятларини ҳам устириб юборди. Шундан келиб чиққан ҳолда, маданият ютуқларини тезлик билан оммалаштириш, тарката олиш имконияти яратилмокда. Планетанинг турли бурчақларида дунёга келаётган маданият намуналарини миллионларнинг маънавий озиғига айлантираётган оммавий ахборот воситаларининг — газета, журналлар, радио, телевидение, видеотехника, кино каби ходисаларнинг роли бу жараёнда катта булмокда, ахборот соҳасида глобаллашув содир бўлганлигини кўрсатмокда. Аммо бу жараёнининг интенсивлашуви ва глобаллашуви юқоридаги каби ижобий жиҳатлар билан бир қаторда айрим салбий натижаларини ҳам намоён этмокда. Бу тор гуруҳий, ғаразли иқтисодий, сиёсий, геостратегик манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, кишилар дунёқарашини, ижтимоий онгга таъсир қилишнинг янгидан-янги йўллари ва воситаларидан фойдаланишга ўринишда кўринмокда. Айтиш мумкинки, бугунги кунда кишилар онгида ҳукмронликка эришиш, уларнинг тафаккур тарзи ва қадриятларини ўзига буйсундириш турли кўринишлардаги мақсадларга эришишнинг асосий йўли бўлиб колмокда. Ана шундай вазиятда кишилар онгида собитлик, Ватанга мухаббат туйғуси, ўз юртининг эртанги кўнига ишонч устувор булмоқига эришиш муҳим аҳамият касб этади.

2масала Билиш ва билим. Билишнинг моҳияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмокда. Инсон ўз билими туфайли борлиқ, табиат, жамиятни ва ният, ўз-ўзини ўзгартиради. Билишга қаратилган инсон фаолиятини ва уни амалга оширишнинг энг самарали усул-ларини тадқиқ этиш фалсафа тарихида муҳим аҳамиятга эга. Шу боис ҳам фалсафанинг

билиш масалалари ва муаммолари билан шуғулланувчи махсус соҳаси — гносеология вужудга келди.

Инсон билиши нихоятда кўп қиррали, муракккаб ва зиддиятли жараёндир. Гносеология асосан, билишнинг фалсафий муаммоларини хал этиш билан шуғилланади. Ҳар бир тарихий давр жамиятнинг ривожланиш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, гносеология олдига янги вазифалар қўяди. Хусусан, XVII аср ўрталарида европалик файласуфлар илмий билишнинг аҳамияти, ҳақиқий илмий билишлар ҳосил қилишнинг усуллари ўрганиш, илмий ҳақиқат мезонини аниқлаш билан шуғулланадилар. Тажрибага асосланган билимгина ҳақиқий билимдир, деган ғояни олға сурдилар.

XVIII аср мутафаккирлари илмий билишда инсон ақли имкониятларига, рационал билишнинг хиссий билишга нисбатан устунлигига алоҳида урғу бердилар. Буюк немис файласуфи И. Кант билиш натижаларининг ҳақиқийлиги хусусида эмас, балки инсоннинг билиш қобилиятлари ҳақида баҳс юритди. Гносеология олдига инсон олами била оладими, деган масала кескин қўйилди. Инсоннинг билиш имкониятларига шубҳа билан қарайдиган файласуфлар агностиклар деб аталдилар.

Билиш нима? Билиш инсоннинг табиат, жамият ва ўзи тўғрисида билимлар ҳосил қилишга қаратилган ақлий, маънавий фаолият туридир. Инсон ўзини кўршаб турган атроф-муҳит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон-бир тури билан муваффақиятли шуғуллана олмайди. Билишнинг махсули, натижаси илм бўлиб, ҳар қандай касбкорни эгаллаш фақат илм орқали рўй беради. Шунингдек, билиш инсонгагина хос бўлган маънавий эҳтиёж, ҳаётий заруриятдир.

Инсоният кўп асрлар давомида орттирган билимларини умумлаштириб ва кейинги авлодларга бериб келганлиги туфайли ҳам ўзи учун қатор қулайликларни яратган. Инсон фаолиятининг ҳар қандай тури муайян илмга таянади ва фаолият жараёнида янги билимлар ҳосил қилинади. Кундалик фаолият жараёнида тажрибалар орқали билимлар ҳосил қилиш бутун инсониятга хос бўлган билиш усулидир. Билимлар бевосита ҳаётий эҳтиёждан, фаровон ҳаёт кечириш заруратидан вужудга келган ва ривожланган. Инсониятнинг анча кейинги тараққиёти давомида илмий фаолият билан бевосита шуғилланадиган ва илмий назариялар яратувчи алоҳида социал гуруҳ вужудга келди. Булар илм-фан кишилари бўлиб, илмий назариялар яратиш билан шуғилланадилар.

Билишнинг икки шакли: кундалик (эмпирик) билиш ва назарий (илмий) билиш бир-биридан фарқланади.

Кундалик билиш усуллари нихоятда хилма-хил ва ўзига хос бўлиб, бундай билимларни системалаштириш ва умумлашган ҳолда кейинги авлодларга бериш анча мушкулдир. Ҳозирги замон Ғарб социологиясида халқларнинг кундалик билим ҳосил қилиш усуллари урганувчи махсус соҳа — этнометодология фани вужудга келди. Гносеология асосан назарий билиш ва унинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш билан шуғилланади. Назарий билишнинг объекти, субъекти ва предмети бир-биридан фарқлаш муҳим.

Билиш объекти. Тадқиқотчи олим, файласуф, санъаткор ва бошқаларнинг, умуман инсоннинг билимлар хосил қилиш учун илмий фаолияти қаратилган нарса, ходиса, жараён, муносабатлар билиш объектлари ҳисобланади. Билиш объектлари моддий, маънавий, конкрет, мавхум, табиий ва ижтимоий бўлиши мумкин. Билиш объектлари энг кичик зарралардан тортиб ўлкан галактикагача бўлган борлиқни қамраб олади. Билиш объектларига асосланиб, билим соҳалари табиий, ижтимоий-гуманитар ва техник фанларга ажратилади.

Билиш субъекти. Билиш билан шуғулланувчи кишилар ва бутун инсоният билиш субъекти ҳисобланади. Айрим олинган тадқиқотчи олимлар, илмий жамоалар, илмий тадқиқот институтлари ҳам алоҳида билиш субъектларидир. Илмий фаолият табиат ва жамият моҳиятини билишгагина эмас, балки инсоннинг ўзига ҳам қаратилиши мумкин. Инсон ва бутун инсоният айти бир вақтда ҳам билиш объекти, ҳам билиш субъекти сифатида намоён бўлади.

Билишнинг мақсади илмий билимлар хосил қилишдангина иборат эмас, балки билиш жараёнида хосил қилинган билимлар воситасида инсоннинг барка-моллигига интилиш, табиат ва жамиятни инсонийлаштириш, табиий ва ижтимоий гармонияга эришишдир. Фан — фан учун эмас, балки инсон манфаатлари учун хизмат қилиши лозим. Инсон илмий билимлар воситасида маънавий баркамолликка эриша боргани сари илм-фан қадрият сифатида эъзозлана бошлайди. Фаннинг ҳар томонлама ривожланиши билан турли илм соҳаларининг ҳамкорлиги кучаяди, бутун илмий жамоалар билиш субъекти, янги илмий кашфиётлар ижодкорига айланадилар.

Билиш предмети субъектнинг билиш фаолияти қамраб олган билиш объектининг айрим соҳалари ва томонларидир. Фаннинг ўрганиш соҳаси тобора конкретлашиб боради. Табиатшунослик фанларини билиш предметиға қараб ботаниқа, зоология, география, ихтиология ва бошқа соҳалари вужудға келгандир. Тадқиқот предмети фанларни бир-биридан фарқлашға имқон берадиган муҳим белгидир.

Билиш даражаларини шартли равишда: куйи, юқори ва олий даражаға ажратиш мумкин. Билишнинг куйи даражаси барча тирик мавжудотларға хос бўлиб, хиссий билиш дейилади. Хиссий билиш сезгилар воситасида билишдир.

Инсоннинг сезги аъзолари (қуриш, эшитиш, хид билиш, таъм билиш, тери сезгиси) бошқа мавжудотларда бўлгани сингари унинг нарсаларға хос хусусият, белгиларини фарқлаш, табиий мухитға мослашиш ва ҳимояланиши учун ёрдам беради. Билишнинг куйи босқичида сезги, идрок, тасаввур, диққат, хаёл ташқи олам тўғрисида муайян билимлар хосил қилишға ёрдам беради.

Билишнинг юқори босқичи фақат инсонларғагина хос бўлиб, ақлий билиш (рационал билиш) дейилади. Агар инсон ўз сезгилари ёрдамида нарса ва ходисаларнинг фақат ташқи хосса ва хусусиятларини билса, тафаккур воситасида нарса ва ходисаларнинг ички моҳиятини билиб олади. Моҳият ҳамиша яшириндир, у доимо ходиса сифатида намоён бўлади. Ҳар бир

ходисада моҳиятнинг фақат бир томонигина намоён бўлади. Шу боисдан ҳам ходиса алдамчи ва чалғитувчидир. Бинобарин, инсон сезгиларининг бирон бир нарса ёки ходиса тўғрисида берган маълумотлари ҳеч қачон унинг бутун моҳиятини очиб бера олмайди.

Тушунча. Ақлий билиш ёки тафаккур воситасида билиш хиссий билишни инкор этмайди, балки сезгилар воситасида олинган билимларни умумлаштириш, таҳлил қилиш, синтезлаш, мавҳумлаштириш орқали янги ҳосил қилинган билимлардан тушунчалар яратилади.

Тушунчада инсоннинг хиссий билиш жараёнида орттирган барча билимлари мужассамлашади. Тушунча ақлий фаолият махсули сифатида вужудга келади. Нарса ва ходисалар моҳиятига чуқурроқ кириб боришда тушунча муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Ақлий билиш хиссий билишга нисбатан анча мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Ақлий билишда нарса ва ходисаларнинг туб моҳиятини билиш учун улардан фикран узоқлашиш талаб этилади. Масалан, инсоннинг моҳияти унинг сезги аъзоларимиз қайд этадиган келишган қадди-қомати, чиройли қошу кўзи, ижодкор кули, оёқлари билан белгиланмайди. Инсоннинг моҳияти аввало, унинг ақл ва тафаккурга, яратиш қудратига, меҳр-шавқат хиссига, меҳнат қилиш, сўзлаш қобилиятига эга эканлигида намоён бўлади.

Инсон тушунчаси ўзида инсониятнинг кўп асрлар давомида орттирган билимларининг махсули сифатида шаклланди.

Ҳар бир фан ўзига хос тушунчалар аппаратини яратади ва улар воситасида моҳиятни билишга интилади. И. Кантнинг фикрича, нарсаларнинг моҳияти сўз ва тушунчаларда мужассамлашади. Яъни биз сўз ва тушунчаларни ўзлаштириш жараёнида бирон бир билимга эга бўламиз. Ҳар бир инсон дунёга келар экан, тайёр нарсалар, муносабатлар билан бир қаторда тайёр билимлар оламига ҳам кириб боради.

Ақлий билиш нарса ва ходисаларга хос бўлган белги ва хусусиятларни тасдиқлаш ёки инкор этишни тақозо этади. Тафаккурга хос бўлган ана шу тасдиқлаш ёки инкор этиш қобилиятига ҳукм дейилади. Ҳукмлар тушунчалар воситасида шаклланади. Ҳукмлар янги билимлар ҳосил қилишга имконият яратади, улар воситасида нарса ва ходисалар моҳиятига чуқурроқ кириб борилади. Шундай қилиб, ҳукм нарса ва ходисаларнинг туб моҳиятини ифодаловчи энг муҳим белги ва хусусиятлар мавжудлигини ё тасдиқлайди ёки инкор этади. Масалан, «инсон ақлли мавжудотдир», деган ҳукмда инсонга хос энг асосий белги ақлнинг мавжудлиги тасдиқланаяпти. Бироқ инсон шундай мураккаб мавжудотдирки, унинг моҳияти фақат ақлли мавжудот эканлиги билан чекланмайди. Чунки қирғинбарот урушлар, экологик инқирозлар ақлли мавжудот бўлган инсон томонидан амалга оширилди. «Инсон ахлоқли мавжудотдир». Инсон тўғрисидаги ҳозирги замон фанининг муҳим хулосаси ана шу.

Хулоса ақлий билишнинг муҳим воситаларидан бири, янги билимлар ҳосил қилиш узилидир. Хулоса чиқариш индуктив ва дедуктив бўлиши, яъни айрим олинган нарсаларни билишдан умумий хулосалар чиқаришга ёки

умумийликдан алоҳидаликка бориш орқали бўлиши ҳам мумкин. Бинобарин, тушунча, ҳукм ва ҳулосалар чиқариш ил-мий билишнинг муҳим воситаларидир. Бундай билиш инсондан алоҳида қобилият, кучли иродани тарбиялашни, нарса ва ҳодисалардан фикран узоқлашишни, диққатни бир жойга тўплашни, ижодий ҳаёлни талаб этади.

Билишнинг олий даражаси интуитив билиш, қалбан билиш, ғойибона билишдир. Ўзининг бутун борлиқини фан, дин, сиёсат ва санъат соҳасига бағишланган буюк кишилар ана шундай билиш қобилиятига эга бўладилар. Интуитив билиш ҳиссий ва ақлий билишга таянади. Буюк шахсларнинг ғойибона билиши уларнинг доимий равишда фикрини банд этган, ечимини кўтаётган умумбашарий муаммолар билан боғлиқдир. Илмий билишнинг энг самарали усуллари аниқлаш ғносеологияда муҳим ўрин эгаллаб келди. Ҳар бир фан ўзига хос билиш усуллари билан фойдаланади.

3.масала. Илмий билиш факт ва далилларга, уларни қайта ишлаш, умумлаштиришга асосланади. Илмий факт ва далиллар тўплашнинг ўзига хос усуллари мавжуд бўлиб, уларни илмий билиш методлари дейилади.

Илмий билиш методларини ўрганадиган махсус соҳа — методология деб аталади. Илмий билиш методлари ўз характерида кўра: 1) энг умумий илмий методлар; 2) умумий илмий методлар; 3) хусусий илмий методларга бўлинади.

Энг умумий илмий билиш методлари барча фанлар учун хос бўлган методлардир. Бунга анализ ва синтез, умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, индукция ва дедукция, киёслаш ва моделлаштириш кабиларни кўрсатиш мумкин. Масалан, табиатшунослик фанларида кузатиш, эксперимент, таккослаш умумилмий методлар бўлса, ижтимоий фанларда тарихийлик ва мантикийлик умумилмий методлар ҳисобланади.

Хусусий илмий методлар ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Масалан, суҳбатлашиш, анкета сурови, ҳужжатларни ўрганиш социология фанига хос бўлган хусусий илмий методлардир. Бир фанда яхши самара берадиган илмий билиш методи бошқа фанда шундай самара бермаслиги мумкин. Илмий билишда тўғри методни танлаш билишда муваффақият гарови ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, илмий тадқиқотда нимани ўрганиш керак, деган масала фан предметини аниқлашга имқон берса, қандай ўрганиш керак, деган масала эса илмий билиш методини тўғри белгилашга ёрдам беради.

Илмий билиш методлари ва илмий назария бир-бири билан узвий боғлиқдир. Илғор илмий назария фаннинг бутун тараққиёти давомида эришилган муҳим ютуқ бўлиб, у илгариги илмий қарашларни ижодий ривожлантириш, ўша ютуқларга танқидий нуктаи назардан қараш орқали вужудга келади. Фан моҳиятан ўзи эришган ютуқларга шубҳа билан қарашни тақозо қилади. Фан, фалсафа соҳасида эришилган ютуқларни мутлақлаштириш, уларга кўр-кўрона сиғиниш муқарар равишда догматизмни келтириб чиқаради. Фан эришган ютуқлар ҳамиша нисбийдир. Лекин бундай нисбийликни мутлақлаштириш релятивизмни, фан ютуқларига ишончсизлик

билан караш эса, скептицизмни вужудга келтиради. Фан тараққиёти учун догматизм, релятивизм ва скептицизм жиддий халакит беради.

Илғор илмий назариялар маълум бир даврда илмий ва фалсафий карашлар йўналишини ўзгартириши, илмийликнинг ўзига хос мезони бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Чарльз Дарвиннинг эволюцион назарияси, А. Эйнштейннинг нисбийлик назарияси фалсафий ва илмий дунёқарашларда муҳим ўзгаришларни вужудга келтирди.

Гносеологияда ҳақиқат тушунчаси муҳим ўрин тутати. Ҳақиқат инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишидир. Ҳақиқатни очиш ёки илмий ҳақиқатга эришиш ҳар қандай илмий билишнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳақиқат ўзининг мазмунига кўра мутлоқ ва нисбий бўлиши мумкин. Фан ҳақиқати ҳамиша нисбий ҳарактерга эга бўлиб, уларнинг мажмуасидан мутлоқ ҳақиқат вужудга келади.

Ҳақиқат ўз мазмунига кўра ҳамиша объективдир. Яъни унинг мавжудлиги айрим кишиларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ эмасдир. Масалан, Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги объектив ҳақиқатдир. Айрим кишиларнинг бу мустақилликни тан олиш ёки олмаслигидан қатъи назар, бу ҳақиқат ўз мазмунини сақлаб қолаверади. Ҳақиқатни атайин бузиш ёки сохталаштириш охир-оқибатда фош бўлади ва ўз қадрини йўқотади. Шунингдек, ҳақиқат ҳеч қачон мавҳум эмасдир. У ҳамиша конкретдир. Гегель сўзлари билан айтганда, нимаики воқе бўлса, у ҳақиқатдир, ҳақиқат — воқеликдир. Ҳақиқат мазмунининг конкрет характери жой, вақт ва шароитни эътиборга олишни талаб этади.

Гносеологияда табиий-илмий ва ижтимоий билишнинг ўзига хос хусусиятларини англаш муҳим аҳамиятга эгадир. Узоқ йиллар давомида табиатшунослик фанларига хос бўлган объективлик, ҳолислик илмийликнинг муҳим мезони деб ҳисоблаб келинди. Бироқ XX аср ўрталарида фан-техника истиқболи инсоният олдида пайдо бўлган муаммолар табиатшунослик фанлари олдида қадриятли ёндашув вазифасини кўя бошлади. Ақлли мавжудот бўлган инсон ҳар қачон табиатни ўрганишда ҳамиша ўз манфаатларини кўзлайди. Табиат ресурслари чексиз ва битмас-туганмасдир, деган бир ёқлама қараш охир-оқибатда инсон томонидан табиатга нисбатан шавқатсиз муносабатни вужудга келтирди. XX аср охирларига келиб табиатга нисбатан инсонларча, қадриятли муносабатда бўлиш зарурияти чуқурроқ англана бошлади.

Ижтимоий фанлар ҳамиша мавжуд сиёсий тузум, даврнинг талаб ва эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ равишда ривожланади. Ижтимоий билишда жамият ҳам билиш объекти, ҳам билиш субъекти сифатида намоён бўлади: инсоният ўз тарихини яратувчи ва ўз-ўзини билувчидир.

Табиатшуносликда нисбатан барқарор системалар билиш объекти ҳисобланади. Табиатдаги нарса ва ҳодисалар тадқиқотчига ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмайдилар. Ижтимоий билишда эса, нисбатан тез ўзгарувчи системалар билиш объекти ҳисобланади. Ижтимоий билишга хос бўлган муҳим хусусият шундаки, у моддий ишлаб чиқариш соҳаларинигина эмас, балки жамиятнинг анча мураккаб маънавий ҳаётини, ижтимоий-сиёсий

муносабатларни, қарашлар ва ғояларни ҳам ўрганади. Ижтимоий фанлар миллий ғоя ва миллий истиқлол мафқурасини шакллантиришда муҳим роль уйнайди.

Гносеологиянинг мақсад ва вазифалари, билишнинг моҳияти ва мазмуни тўғрисида зарур билимларга эга бўлиш мамлакатимизда билимдон, ҳар жиҳатдан етук баркамол инсон шахсини шакллантиришда алоҳида ўрин тутadi. Билиш назарияси бўлажак мутахассис-кадрларда муайян илмий лаёқат ва қобилиятларни шакллантиришга кўмаклашади. Миллий мустақиллик йилларида гносеология олдига қўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири, илмий билимларнинг жамиятимиз тараққиёти, тинчлиги ва фаровонлиги учун хизмат қилишини таъминлайдиган омил ва механизмларни ўрганиш, улуғ аждодларимизнинг илмий билимларни ривожлантириш борасида ортирган тажрибаларини кенг оммалаштиришдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т, «Ўзбекистон», 1997.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон та-раққиётининг пойдевори. — Т, «Ўзбекистон», 1997.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т., «Ўзбекистон», 1998.
4. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «FIDOKOR» газетаси, 2000 йил 8 июн.
5. Основы философии. — Т., Ўзбекистон, 1998.
6. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Т.1999
7. Фалсафа асослари. Т.2005
8. Фалсафа маъруза матнлари. Т.2000

ИНСОН ВА ҲАЁТ

8-мавзу: ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ. МУСТАҚИЛЛИК ВА ИСЛОҲАТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ МОҲИАТИ. (2 соат)

1. Инсон оламнинг тарғибий қисми.
2. Жамият тушунчаси, унинг моҳияти, мавжудлиги ва тараққиёти қонунлари.
3. Жамият ривожда барқарорлик ва беқарорлик.
4. Тараққиётнинг ўзбек модели – жамият ривожининг тадрижий ривожланиш концепцияси.

1.масала Инсон тўғрисидаги илк тасаввурлар фалсафа майдонига келишдан анча аввал ҳам бор эди. Булар инсон тўғрисидаги эртақларда, мифларда ифодаланган энг содда фикрлар эди. Ана шу фикрлар асосида инсонни фалсафий тушунишига доир таълимотлар юзага келди. Инсон ва

унинг моҳияти ҳақидаги фалсафий таълимотлар қадимги Хиндистон ва Хитойда вужудга келди.

Қадимги Хиндистон фалсафасида бу масала «инсон қаердан пайдо бўлган», «биз қаерда яшаймиз» каби саволлар тарзида қўйилиб, инсоннинг ижтимоий-маънавий моҳияти таҳлил қилинган.

Инсон муаммосида таҳлилида хитойлик Қонфуцийнинг таълимоти ажралиб туради. Унинг фалсафий қарашларида инсоннинг ахлоқий табиати катта ўрин олган. Қонфуцийнинг «ўзинга нима истасанг, бошқаларга ҳам уни раво кўрма», деган фикрида, инсонийлик, кишиларга хурмат-иззат кўрсатиш йўллари ифодаланган. У яна билиш-инсонни билимидир, деб айтган эди. Инсон муаммоларининг фалсафий таҳлили юнон фалсафасида ҳам анча юқори кўтарилди. Юнон файласуфлар кўрсатишига, инсон коинотнинг унчалик мукамал бўлмаган кўриниши бўлиб, уни барча унсурларини ифодаладиган тана, жон ва рухдан иборатдир. Шарқда ислом тарқалган ҳудудлардаги диний фалсафий таълимотларда бу масалаларга рационал ёндашиш кучили эди. Тасаввуф таълимотига кўра, инсон борлиқдаги энг мукамал мавжудод бўлиб, ўзида оламнинг моҳиятини жам этади. Шунга кўра борлиқ дунё оламу кабир бўлса, инсон олами сагирдир. Агар коинот миқёсида борлиқнинг бирлиги худога ифодаланса, хоссалари кўринишининг ифодаси инсондир. Инсон тинимсиз ўз-ўзини билиш орқали комиллик даражасига эришиши имкониятига эга.

Илк Ренессанс даври мутафаккирлардан бири фаробий инсоннинг барча мавжудодлардан фарқи ақл-идрокидадир деган бўлса, Ибн Сино ақлнинг ўзини умумий қарашлар ва алоҳида нарсалар тўғрисида фикр юритишга қодирлик шаклида талқин этади. Беруний эса инсоннинг худо томонидан яратилганини кўрсатиб айни вақтда унинг бутун ҳаёти ва жисмоний тузилиши географик омилларга боғлиқ эканини кўрсатиб ўтади.

Инсон муаммоси таҳлили янги замон фалсафасининг барча босқичларда эгаллаган ўрни, тутган аҳамиятига кўра ўтмиш давларида мавжуд бўлган таълимотлардан сифат жиҳатидан фарқланди. Уйғониш даври тафаккурида инсонни бетакрор индивидуалликларнинг йиғиндиси сифатида олиб қараш бошланди. Бу давр фалсафасида, бир инлидан, инсон, унинг адоҳидалик сифати ва имкониятларининг чексизлиги масаласи турса, иккинчидан, индивидуализм, эгоизм, манфаатпарасликнинг ҳам фалсафий таҳлилари кўрина бошлади.

Фан тараққиёти таъсирида Оврупа фалсафий антропологиясида бу даврга келиб инсон моҳияти талқинида янада янги жиҳатлар кўрина бошлади. Немис мумтоз фалсафаси асосчиси И.Кант учун «Инсон дунёдаги энг асосий мавжудоддир». XX аср мумтоз фалсафий антропологияси кўп хонларда мумтоз фалсафа анъаналаридан воз кечиб, рационализм ўрнига иррационализмни қўяди. «Ҳаёт фалсафаси» йўналишидаги мутафаккирлар (Шопенгауэр, Ницше ва бошқалар) ақл-идрок ўрнига иродани олдинга суриб, бир қатор ғояларни ўртага ташлашади.

XX аср фалсафасида инсон муаммосини алоҳида ўрганишни мақсад қилиб қўйган экзистенциалистлар нуқтаи назарига кўра, индивид эзгулик ва

евўзликдан бирини танлаш масаласи фалсафий муммолар марказида турмоғи лозим.

Фалсафада инсон муаммоси яхлит урганилар экан, унинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам бир қатор қарашлар илгари сурилган. Бу муаммо таҳлилида фаразлар ва тахминларга таянишига ҳам тўғри келади. Хозирги замон фани нуқтаи назарига ерда ҳаёт бир миллиард йил илгари келиб чиққан. Маймунсимон мавжудодлардан инсоннинг келиб чиқиши бир неча миллион йил илгари бошланган. Фан тадрижилик назариясидан келиб чиқадиган бу ҳулосани тан олади. Аммо фалсафа учун бу етарли эмас. Социогинез муаммоси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Муаммога фалсафий ёки илмий ёндашишнинг баъзи жиҳатлари етарли изохини топмагани учун инсоннинг келиб чиқиши тўғрисидаги фикрлар диний билимлар билан ҳам тўлдирилиши мумкин. Француз антропологи Тейярде Шарден маймунсимон мавжудодлар билан аккли одам алоқадорлиги масаласи талқинида охиргача тушунтирилмаган, «етишмайдиган звено» борлигига эътиборни қаратади. Гап шундаки, деб такидлайди мутафаккир, инсон феномени ичкарида пайдо бўлди, яъни, инсоннинг келиб чиқиши «маймун одам» кўриниши орқали янги шаклни майдонга келтирмади, балки маймунсимонлардан одамга ўтиш турмуш фаолиятини ташқи намоён бўлишини субъективлаштириш, ичкарига кетиш орқали кечган. Инсон авлоди шаклланишининг биринчи даврлари ўз-ўзини англаш шаклда юз берган. Бу фаразда илмийлик эмас, мантикийлик бор. Юқорида айтиб ўтилганидек антропогенез социогенезис кечмайди.

Антропогенез доирасида инсоннинг биологик табиати билан ижтимоийлиги нисбатини аниқлаб олиш зарур. Фалсафада бу муаммони ўрганиш инсоннинг энг қадимги тарихидан бошлаб, энг долзарб муаммо ҳисобланади. Негаки инсон айна бир вақтнинг ўзида ҳам жонли табиатга, ҳам жамиятга мансублиги ҳар доим кўпгина масалаларни, келтириб чиқариши билан бирга тўғридан-тўғри, принципиал жиҳатидан дунёқараш масалаларини ҳам кун тартибига қўяди. Буни Арастунинг инсон «сиёсий хайвондир» сўзларида ифодаланган маънодан ҳам билса бўлади.

Ҳақиқатдан ҳам *Homo sapiens* (аккли одам) тўғри биологик жиҳатдан *Homo habilis* (қобилятли одам), *Homo erectus* (тикка юрувчи одам) каби турларидан фарқ қилинмасада, лекин бир хил сезиш аъзолари, қон айланиш ва х.к. эга.

Ушбу далилларга таянган ҳолда инсоннинг барча хатти-ҳаракатлари, орзу истақлари ва фаолияти турлари охир оқибатда биологияви тақазо этилган дейишига асос борми? Фалсафа тарихида бунга икки хил: инсон белгилувчи томонига кўра, биологик мавжудод ва инсон ижтимоий мавжудод, ижтимоийлик унинг биологияви табиатини охир-оқибатда белгилайди, деган жавоблар берилган.

Биринчи хил жавоб тарафдорларидан (Э.Уильсон, М. Рьюз ва бошқалар) хозирги замон социобиология илми далилларига таяниб шундай мулоҳаза юритишади: инсон хатти-ҳаракитинг асосий стереотип кўринишлари бўйича барча сут эмизувчиларга анча яқин. Ўзига

хосликларига кўра эса инсон ўзининг бевосита ўтмишдошлари бўлган гуруҳга мансубдир.

Фрейд ва унинг тарафдорлари таъкидлашича, инсон ҳам бутун хайвонот дунёсида бўлгани каби хилма-хил инстинкт туфайли ҳаракат қилади. Биринчи, ўринда улар ичида инсон авлодини давом этириш туради. Шу билан бирга инсон ўзида фаолиятини маънавий, ҳуқуқий чекловчи ижтимоийлик сифатлар бўлгани учун бошқа хайвонлардан фарқ қилади.

Иккинчи, нуқтаи назарга кўра (академик Леонтьев) кўра, одам боласи инсон бўлиш қобилияти билан туғилади. Бу ўринда табиат томонидан белгиланган ва инсон томонидан давом этирилган хусусиятлар соқов, қар, кўр бўлган болаларда қандай намоён устида ўтказилган тажриба яқунлари ҳам катта аҳамиятга эга. Москва университети психология факультетида ўтказилган тажриба жараёнида уларга дастлаб ёзиш кўникмалари ўргатилади. Ундан кейин эса улар секин-аста гапиришга, Бройл алифбоси бўйича ўқишга ўргатилади. Натижада улардан тўртаси университетни тугатган.

Кўриниб турибдики инсоннинг ижтимоий моҳиятини биринчи ўринга қўйиш жиддий асосга эга. Агар бунинг ёнига инсоннинг баъзи биологиявий хусусиятлари ҳам ижтимоий сабаблар билан белгиланиши кўшилса, дадиллар янада асосли бўлади. Мисол қилиб айтиш мумкинки, ер юзининг ижтимоий сиёсий, иқтисодий ривожланиши юксак бўлган минтақаларда одамларнинг эрта вояга етиши, соғломлиги, узоқ яшаши кўзатилади. Ривожланмаган ўлкаларда эса бунинг акси кўзатилади. Инсонни таҳлил этиш доирасида бу икки хил қараш бир-бирини тулдиришини ҳам унутмаслик лозим. Демак, инсон биоижтимоий мавжудод деб қаролмоғи лозим. Бу инсонда биологиявийликнинг ижтимоий тақазоланганлигини ва ижтимоийликнинг биологиявий заминларини борлигини кўрсатади.

Инсон ривожланишида биологиявий тадрижийликни ижтимоий маданий ривожланиш босқичига ўтиши билан юзага келган бу бирлик унинг моҳиятини белгилайди. Ҳар қандай жонли мавжудод сингари инсон ҳаётининг нияти борлиги, бошқа мавжудодлардан фарқли равишда ўзининг охири-оқибатида ўлимга маҳкумлигини англаши ҳам фалсафий муаммолар доирасига киради. Бу тасодифий эмас. Инсон ҳаёти ва ўлими масалалари динларда ҳам марказий ўринни эгаллайди. Кишларда дастлаб ўлим туйғуси фақат қўрқувдан иборат эди. Кейинчалик диний тасаввурлар воситасида бу жараён эътиқод билан алмашди. Рух ўлмаслиги қайта-қайта таъкидланди.

Турли фалсафий йўналишлар ва мактаблар ҳаёт ва ўлим масалаларини турлича тушунтирганлар. Фалсафа тарихида айрим фалсафачилар учун бу масалалар шахсий ҳаёт тақдирини ҳал қилиш билан боғлиқ бўлган. М.Сукрот, Афлотун бу қарорда фалсафачи учун ўз ҳаётини олийжаноблик билан тугатиш имкониятини кўрган. Ўзининг фикрича инсон маънавий мавжудод сифатида илохий моҳиятга эга. Маънавийлиги инсонда ўлимдан қўрқиш туйғуси бўлмайди.

Бу масалалар ислом динида ҳам катта ўрин эгаллайди. Ҳаётнинг маъноси бу рухнинг саломатлиги, доимий роҳат-фароғатга элтувчи меҳнат ва билимдир. Суфий мутафаккирлар таълимотига ҳаётнинг маъноси, ўлим ва мангулик масалалари инсоннинг илоҳий моҳиятини билишга интилиши, ҳалол меҳнат қилиб бошқаларга меҳр-мурувватли, раҳм-шавқатли бўлиши билан боғлиқ равишда еритилади.

Европадаги янги давр фалсафасида ҳам Шарқ фалсафаси таъсири остида бу масалаларга янгича қараш шаклланади. Табиий инсон ва янги Европачи инсон моделлари шаклланди. Янги инсон модели табиий инсон моделни ҳам ўзига сингдиради. Шу сабабли янги ижтимоий, маънавий инсон модели юзага келди.

Инсон ўзининг ижтимоий моҳиятига кўра биорухий мавжудотдир. Инсон моҳияти бундай тушуниш унинг мавжудлиги ва ҳаёт кечиришнинг қатор жиҳатларини назарий таҳлил қилишга имқон беради. Инсонлик сифати моддий ва маънавий томонларнинг яхлитлигидан иборат бўлсада, у қайси томондан ёндашишига. Умуман олганда инсоннинг бетакрорлиги оламда фақат унга хос белги эмас. Истаган нарса ва ходиса бетакрордир. Бироқ инсондек олий даражада ривожланган мавжудотда бетакрорлик ҳам юксак даражада намоён бўлади.

Инсоннинг илк даражаларидан бошланган бетакрорликнинг энг узоқ давом этган даври ибтидоий жамоа босқичига тўғри келади. Фалсафа ва фанда бу босқични индивид тушунчасида ифодалаш қабул қилинган. Инсон индивид босқичда ўзининг жисмоний мавжудлигини таъминлашни биринчи ўринга қўяди. Унинг мустақиллиги ўзи мансуб бўлган уруғ жамоаси билан чекланади. Чунки индивиднинг барча эҳтиёжлари уруғ билан қондирилади. Уруғ аъзолари эса ўзларининг манфаат ва мақсадларини ажратмаган.

Уруғ жамоаси емирилиши билан аста-секин ижтимоий меҳнат таксимооти, хусусий мулкчилик ва оиланинг келиб чиқиши билан инсон ривожланишида индивиддан юксак бўлган янги босқич келиб чиқишини таъминлади.

Инсоннинг индивид босқичи ибтидоий жамоа тузуми даврига тўғри келишдан унинг кейинги ривожи такрорий, алоҳидаликсиз кечади, деган хулосага келмаслик лозим. Булар ҳамма вақт объектив равишда инсон сифатларининг муҳим хусусиятларини ифодачиси бўлиб қолаверади. Янги босқичда инсонлар мустақил фаолият кўрсатувчи мавжудот сифатида бири-биридан фарқланади. Индивидуаллик тушунчасида ҳар бир инсон ҳаёти, фаолиятининг барча соҳаларида намоён бўладиган ўзига хосликлар ифодаланади. Индивидуаликда ижобийлик ўз аксини топади. Индивидуаллик алоҳида олинган инсоннинг аниқ хатти-ҳаракати, малакаси, лаёқати, одат ва кўникмаларини ифодалайди.

«Шахс» тушунчасида даставвал инсоннинг жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари ифодаланади. Шунга кўра, жамиятни ўрганадиган барча фанлар доирасига ҳам шахс масалалари киради. Табиий фанлардан фарқли равишда жамиятшунослик фанлари инсонни шахс сифатида олиб текширади.

Муайян маънода шахс-яхлит жамиятнинг алоҳида олинган ажралмас бўлагидир. Унда даставвал мавжуд ижтимоий муносабатлар ҳам бўлади. Ибтидоий тузум содда жамоатчилигининг инқирозига юз тутиши туфайли кишилар бир-биридан «ички» дунёси ва ижтимоий манфаатлари билан ўзаро фарқланиб шахс босқичига кўтарила борди. бунинг натижасида эга шахс билан жамият манфаатлари нисбати масаласи кун тартибига қўйилади. Инсон шахсининг шаклланишидаги биринчи босқич-оиладир. Оила биоижтимоий сифатга эга бўлган тузилма сифатида жамиятнинг бетакрор дастлабки бугинидир. Гўдак оилада илк бор ижтимоий-маданий қадриятларни ўзлаштиради. Шахснинг шаклланиши, унинг сифатлари қарор топишида у интиладиган маданий-ижтимоий идеаллар ва бажариши лозим бўлган вазифаларининг ҳам ўрни каттадир буларни фалсафада инсоннинг ижтимоийлашуви йўли билан шахсга ўтиши деб аташ қабул қилинган.

Ижтимоийлашув натижасида инсоннинг био ва руҳий жиҳатларига мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатилади.

Эркинчилик фалсафада бутун ижтимоий тарих давомида инсоният ва инсон шахси ҳаётининг ўтқир муаммоларидан бири бўлиб келди. фалсафа тарихида эркинлик нима деб берилган саволга берилган жавоблар ичида даставвал уни воқеилик олам ривожланишининг заруриятлари билан боғлаш кўзга ташланади.

Кишилар кундалик ҳаётларида турлича кўринишдаги заруриятга дуч келишади. Улар ўз фаолиятида шу шароитдан келиб чиқишади. У фаолият режасининг олдиндан белгилаб олиш имкониятига ҳам эга. Чунки ҳар қандай вазиятда ҳам бир нечта имкониятлар мавжуд бўлади. Шахс ўз эркинлиги доирасида ўзини салбий ходисалардан четга олади.

Шахс моҳиятининг кўпгина муҳим қирралари, унинг табиатидаги қатор жиҳатлари, имконияти бажариши лозим бўлган вазифалари, ҳаётий роллари ҳокимият тизимида, ҳуқуқий муносабатларига боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда жамиятнинг демократиявийлик даражасига боғлиқ бўлади. Демократия цивилизация тонгидаек қарор топган қадрият ҳисобланади. Хозир Ўзбекистонда демократияни, унинг шарқона анъаналарини кенг ривожлантириш, қонунлар устуворлигини таъминлаш муҳим вазивалардан ҳисобланади.

2масала. Жамият нима? Инсоният азал-азалдан жамоа бўлиб яшайди. Ер сайёраси унинг абадий макони, умумий Ватанидир. Қуёш тизимидаги ана шу митти сайёрада яшаётган одамлар оиласини жамият деб аташ одат тусига кирган. Демак, умумбашарий маънода жамият одамзоднинг умри, ҳаёти ўтган ҳамма даври, жой ва ҳудуди билан боғлиқ барча ўзгариш ва жараёнларни ифода этади.

Шу билан бирга, бирор давлат ҳудудидаги одамлар ҳаёти, цивилизациянинг муайян даврларидаги турмушга нисбатан ҳам ушбу тушунча кулланади. Ҳар қандай ҳолда ҳам, у умумий тушунча бўлиб, айрим одам ва алоҳида шахс жамият аъзоси деб аталади.

Жамият — табиатнинг бир қисми, яъни ижтимоий борлиқ бўлиб, одамлар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган жуда кўплаб

муносабатлар йиғиндиси, деган турлича таърифлар ҳам бор. Жамият муттасил равишда ривожланувчи, такомиллашиб боровчи мураккаб тизимдир. Ҳар бир янги даврда жамият моҳиятини билиш зарурати вужудга келади. Миллий мустақиллик туфайли жамият моҳиятини янгича идрок этиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Президент Ислом Каримовнинг қатор асарларида жамият моҳиятини янгича тушунишнинг услубий асослари яратилди.

Жамият моддий ва маънавий омиллар бирлигидан иборат. Хозирга қадар адабиётларда моддий ва маънавий ҳаёт бир-биридан кескин фарқланар эди. Моддий ҳаёт тадқиқига кўпроқ эътибор берилар. Холбуки, жамиятнинг туб моҳияти уни ташкил этувчи инсон моҳияти билан ўзвий боғлиқ. Худди инсон танасини унинг рухидан ажратиб бўлмагани сингари, жамиятнинг моддий ва маънавий жиҳатларини ҳам бир-биридан ажратиш ва уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиш мантиққа зиддир. Президент Ислом Каримов асарларида жамиятнинг моддий ва маънавий манфаатларини уйғунлаштириш ижтимоий тараққиёт асоси экани таъкидланган. Инсон маънавиятини юксалтириш орқалигина иқтисодий ривожланишга эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда аҳоли маънавиятини юксалтиришга, миллий ғоя ва мафкура асосларини шакллантиришга катта эътибор берилляпти. Зеро, кишилар иқтисодий жиҳатдан қашшоқ бўлгани учун илмсиз бўлмайди, балки, аксинча — илмсиз бўлгани учун қашшоқ бўлади. Шунинг учун юртимизда халқ маънавиятини юксалтириш орқали иқтисодий фаровонликни таъминлашга катта эътибор берилляпти.

Жамиятнинг вужудга келиши. Кишиларни оила бўлиб, жамоа бўлиб уюшишга нима мажбур қилин, деган масала кадим замонларданок улуг мутафаккирлар эътиборини жалб этган. Бу масалани диний тушуниш — уни илохий куч, худо билан боғлаб изохлашдир.

Дунёвий қарашларга кўра, одамлар ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун биргаликда яшашга, жамоа бўлиб бирлашишга кўниккан. Кишилар ҳаётий тажриба, ақл ва тафаккур туфайли жамият бўлиб яшашнинг қулай, афзал ва зарурлигини тушунган. Бу жараёнда ўзаро муносабатларга киришган кишилар ана шу муносабатларни такомиллаштириш, янада ривожлантириш орқали маънавий камолотга эришган. Бу кишиларни бир бири билан яқинлаштирган, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш имконини берган.

Ижтимоий муносабатларнинг амал қилиш жараёнида одамларни уюштиришнинг тарихий шакллари — оила, давлат, жамоа (кишлоқ, шаҳар) вужудга келган. Одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, диний, илмий, фалсафий, ҳуқуқий, иқтисодий, мафкуравий каби муносабатларнинг барчаси бир сўз билан ижтимоий муносабатлар дейилади. Ижтимоий уюшмалар кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қолдиришга ёрдам беради. Улар моҳиятан инсон ва жамият мавжудлигининг зарур шарти ҳисобланади. Масалан, оила, давлат, таълим-тарбия, маҳалла, Ватан каби қадриятларсиз инсон ва жамият ўз моҳиятини йўқотади.

Инсоннинг моддий эҳтиёжлари озиқ-овқатлар, кийим-кечак, уй-жой, транспорт воситалари, ўзини ҳимоялаш, зурриёт қолдириш кабилардан

иборатдир. Маънавий эҳтиёжларга оламини билиш, ўзликни англаш, дунёқараш, донишмандликка интилиш, билим, санъат, ғоя, мафкура гўзаллик билан, маънавий камолот йўлидаги интилишлар киради. Инсоннинг асл моҳияти моддий эҳтиёжларни маданий шаклларда қондирилишида яққол намоён бўлади. Инсон ақлли мавжудот сифатида моддий эҳтиёжларини маданий шаклларда қондириш учун табиат ва жамият моҳиятини билишга, моддий ва маънавий оламини уйғунлаштиришга, табиат ва жамиятни ўз мақсадларига мос равишда ўзгартиришга ҳаракат қилади. Илм-фан ва техника инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш қуроли, муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Инсон юксак маънавият туфайлигина ўз эҳтиёжларини маданий шаклларда оқилона ва тўлароқ қолдириш имконига эга бўлади.

Мамлакатимизда маънавият масалаларига алоҳида эътибор берилаётганининг сабаби ҳам ана шунда. Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёти кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ ҳолда вужудга келди.

Жамиятнинг моддий ҳаётига қуйидагилар киради:

- кишиларнинг яшаши, шахс сифатида камол топиши учун зарур бўлган иқтисодий шарт-шароитлар;
- озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, ёқилғи, коммуникация воситалари;
- моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айир-бошлаш ва истеъмол қилиш;
- ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида амал қиладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи;
- моддий бойликлар, табиий захиралар.

Жамиятнинг маънавий ҳаётига оламини тушуниш, жамият ва инсон тўғрисидаги қарашлар, назариялар, таълимотлар, ғоялар, мафкура, ижтимоий онг шакллари, таълим-тарбия, ахборот воситалари, маданият, илм-фан муассасалари ва бошқалар киради. Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бошқариш, кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда турли сиёсий институтлар (давлат, сиёсий партиялар, ташкилотлар, турли уюшмалар) муҳим ўрин тутди. Жамиятни бошқаришнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари ҳам муҳимдир. Кишилар тамонидан сиёсий ва ҳуқуқий билимларнинг чуқур ўзлаштирилиши жамиятнинг барқарор яшаши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Жамият ривожини, кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилишида меҳнат, мулк ва меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши беқиёс аҳамиятга эга. Меҳнатнинг кишиларнинг қобилиятига қараб ижтимоий тақсимланиши натижасида муайян касбкор билан шуғилланадиган тоифалар, гуруҳ, қатлам ва синфлар вужудга келади ва улар жамият структурасида ўзига хос ўрин эгалайди, жамият тараққиётига муайян хисса қўшади.

Жамият тараққиёти тўғрисидаги назариялар. Фалсафий тафаккур тарихида жамиятнинг моҳияти ва ривожланишига оид турли назариялар мавжуд. Хусусан, немис файласуфи Гегел жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиш сабабларини мутлоқ рухнинг ривожланиши билан, Л. Фейербах дин билан боқлаган, ижтимоий тараққиёт сабабларини диний онг тараққиётдан

излаган. Француз мутафаккири О. Конт жамиятнинг ривожланиш сабабларини инсоният маънавий тараққиётининг уч босқичи (теологик, метафизик, позитив босқичлар) билан изохлаган. К. Маркс жамиятнинг ривожланиш сабабларини синфий кўраш ва истикболий ўзгаришлар билан боқлаган, барча ижтимоий ходиса ва жараёнларни синфий нуктаи назардан тушунтирган. Ижтимоий зиддиятларни сунъий равишда мутлақлаштирган ва зиддиятларни хал этишнинг асосий узили сифатида ижтимоий инкилобни амалга оширишни, мулкдорлар синфини тугатишни таклиф этган. Ижтимоий амалиёт бундай назариянинг бир ёқлама ва хато эканини кўрсатди.

Жамият тараққиёти кўп босқичли жараён экани тўғрисидаги қарашлар АҚШ файласуфи О. Тоффлер томонидан илгари сурилган. Бундай қарашга кўра жамиятлар тараққиётига биноан, аграр жамият, индустриал жамият, постиндустриал жамиятга ажратилган. Адабиётларда жамият тараққиёти борасида цивилизацияли ёндашув ғояси илгари сурилмоқда. Бундай ёндашувга кўра ҳар бир халқ ўзининг бетакрор, ноёб, ўзига хос ва ўзига мос турмуш тарзини сақлаб қолган ҳолда, бошқа халқлар тажрибаларидан ижодий фойдаланиш орқали ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос моделини яратади.

Змасала Жамият ҳаётига барқарорлик ва беқарорлик ҳам хос. Ҳар бир инсон ўз олдига қуйган мақсадларига эришиш учун осойишталик ва тинчликка мухтож бўлгани каби, жамият ҳам ўз олдига қуйган вазифаларни адо этиши учун ижтимоий-сиёсий барқарорликка эҳтиёж сезади.

Барқарорлик – жамият тараққиётининг тадрижий ривожланиши, ижтимоий тизимнинг муайян даражадаги бир текис фаолият кўрсатиш имкониятидир. У турғунлик тушунчасидан кескин фарқланади. Ижтимоий-сиёсий турғунлик тушунчаси жамиятдаги мавжуд сиёсий, иқтисодий, маънавий тизимнинг таназзули аломатидир.

Жамиятда барқарорлик беқарорлик билан, инқироз гуллаб-яшнаш билан алмашиб туриши ҳам мумкин. Жамиятнинг маънавий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларида муайян ютуқларга эришилгач, ижтимоий имкониятлар рўёбга чиқарилиб булгач, унинг бундан кейинги тараққиёти йўлида янги муаммолар туғилади ва уларни хал этиш вазифаси пайдо бўлади. Жамият аъзоларининг маънавий салоҳияти, миллий психологияси, табиий равишда мавжуд сиёсий тузум кишиларни бошқаришнинг ўзига хос узилларини ҳаётга тадбиқ этади. Инсоният ҳаёти тарихида жамият барқарорлигини таъминлашнинг монархияга асосланган, аристократик, тоталитар ва демократик узиллари тажрибадан ўтган.

Беқарорлик ички ва ташқи жараён ва таҳдидлар натижасида вужудга келади. Беқарорлик бир ижтимоий-сиёсий тузумдан бошқа бир ижтимоий-сиёсий тузумга ўтиш даврида кескинлашиши мумкин. Жамият барқарорлигининг издан чиқиши кишилар психологиясидаги салбий ўзгаришларда, қонунларнинг ишламаслигида, ижтимоий бурчнинг адо этилмаслигида, ижтимоий идеалларнинг йўқолишида, ғоя ва мафкурага лоқайдликнинг кучайишида, турли жиноий гуруҳларнинг пайдо бўлишида, ижтимоий адолат мезонларининг бузилишида, давлат идораларининг аҳолини бошқариш

қобилияти кучсизланишида, турли зиддиятларнинг кескинлашувида ўз ифодасини топади.

Жаҳон тажрибаси ҳар бир мамлакат ва халқнинг ўз тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши умумий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш гарови эканини кўрсатди. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришганидан кейин ўз миллий давлатчилик асосларини мустаҳкамлаш, ўзига хос ва мос тараққиёт йўлини танлаш, ривожланишнинг ўзбек моделини яратиш имконига эга бўлди.

4масалаТараққиётнинг ўзбек модели – жамиятнинг тадрижий ривожланиш концепцияси сифатида. Ижтимоий ривожланишнинг ўзбек модели инсониятнинг ривожланиш борасидаги илғор тажрибасига, миллий давлатчилик тажрибаларимизга ва халқимиз менталитетига таянади.

Ижтимоий ривожланиш борасида халқлар одатда икки йўлдан — истиқболий ва тадрижий йўлдан борган. Инсоният тажрибаси ижтимоий ривожланишнинг кескин истиқболий ўзгаришлар йўли номақбул ва яроқсиз эканини, жамият-нинг тадрижий (эволюцион) тараққиёти барқарор — табиий ривожланиш йўли эканини кўрсатди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов ижтимоий тараққиётнинг тадрижий йўли моҳиятини шундай изохлайди: «Сохта истиқболий сакрашларсиз, эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир. Бозор иқтисоди сари буюк сакрашлар, истиқболий ўзгаришлар йўли билан эмас, балки собиткадамлик ва изчилик билан — босқичма-босқич ҳаракат қилиш керак. Ҳар бир босқичнинг қанча давом этиши хал қилиши лозим бўлган муаммолар доирасига, ташқи омиллар қанчалик қулай бўлишига, аҳолининг меҳнат фаолиятига боғлиқдир» .

Ўзбек моделнинг асосий тамойиллари куйдагилардир:

- иқтисоднинг сиёсатдан устуворлиги;
- давлатнинг бош ислохотчи эканлиги;
- қонун устуворлиги;
- кучли ижтимоий ҳимоялаш;
- бозор муносабатларига босқичма-босқич, тадри-жий йўл билан ўтиш.

Ўзбек моделининг ўзига хос хусусиятлари давлатчи-лик асосларининг, миллий кадриятларнинг қайта тикланиши, ўзликни англаш, умуминсоний кадриятларнинг устуворлиги, миллий менталитетимизга хос хусусиятларининг тикланиши ва ривожланиши, демократик кадриятларнинг ривожлантирилиши ва инсон ҳуқуқларининг кафолатланиши ва бошқаларда ўз ифодасини топмоқда. Ўзбек моделининг ҳаётийлиги жаҳон жамоатчилиги тамонидан эътироф қилинди. Ўзбекистон тажрибаси қатор мамлакатлар учун намуна бўлиб хизмат қилмоқда ва уни ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Ўзбекона тараққиёт йўли маънавий ҳаёт ва иқтисодий ривожланиши бир-бири билан узвий боғлиқликда амалга оширишда, маънавият, маърифат, маданиятга бўлган эътиборнинг кучайишида яққол кўзга ташланади. Маънавий са-лохиятнинг кучайиши, инсон интеллектуал ва ахлоқий қобилиятларининг ривожланиши иқтисодий ривожланиш учун пухта замин яратади. Кишиларда янгича иқтисодий тафаккур, тадбирқорлик

қобилиятларини ривожлантиришда замонавий илм-фан, техника ва технология асосларини эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

Жамият ва оила. Жамият ва оила моҳиятан бир-бири билан узвий боғлиқ. Оилада жамиятнинг туб моҳияти ўз аксини топади. Шу маънода, оилани кичик жамият дейиш мумкин. Ҳар бир жамият аъзоси оила бағрида вояга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради ва инсоний фазилатларни намоён этади. Баркамол инсонни шакллантириш, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш оиланинг муқаддас вазифасидир. Оилани мустаҳкамлаш жамият барқарорлиги ва қудратининг муҳим шартидир. Шу боисдан ҳам давлат оилани ўз ҳимоясига олади. Жамиятдаги маънавий-ахлоқий муҳитнинг соғломлиги кўп жиҳатдан оилавий маданиятга боғлиқ. Оила қандай бўлса, жамият ҳам шундай бўлади. Оилада эр ва хотининг мавқе, оилавий муносабатлар характери турли халқларда турличадир. Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида маънавият соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало, оила қадриятларини, энг илғор анъаналарни тиклашга қаратилгандир. Она ва аёл муқаддаслиги ўзбекона қадриятдир. Хадиси шарифда она ва аёлнинг муқаддаслиги тўғрисидаги ғоялар оилавий муносабатларни такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Улуғ мутафаккирлар жамиятнинг маданий даражаси аёлнинг жамият ва оиладаги аҳволи, мавқе билан белгиланишини алоҳида таъкидлаганлар. Соғлом, баркамол авлод тарбияси кўп жиҳатдан аёлнинг маънавий салоҳияти, билими, удабуронлиги ва эркинлигига боғлиқдир. Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган қатор тадбирлар аёлнинг оила ва жамиятдаги мавқе ва ролини кучайтиришга қаратилгандир.

Оила муаммоларини илмий асосда ўрганилганлиги ва уларни оқилона ҳал этишни ўз олдига мақсад қилиб қуйган республика «Оила» илмий-амалий марказининг ташкил этилганлиги ҳам давлатимизнинг оилавий муносабатларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор бераётганидан далолат беради. Мустақиллик йилларида ўзбек тилига давлат тили макомининг берилиши, тилимиз хусусиятларига мос бўлган янги алифбога ўтиш унинг мавқени ошириш ва янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди. Бу эса, ўз навбатида, ижтимоий ривожланишга ижобий таъсир кўрсатди.

Давлатнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти. Давлат – жамиятни бошқариш, тартибга солиш, ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида бир муассасадир. Давлат умуминсоний қадрият, инсоният маънавий тараққиётининг муҳим ютуғидир. Жамият маънавий салоҳиятининг юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакллари ва узиллари ҳам такомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларига янгича ёндашиш зарурати вужудга келади. Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчилик, бош ислохотчилик фаолияти янгича мазмун ва аҳамият касб этди.

Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилин тараққиётнинг ўзбек модели концепциясининг амалга оширилишида давлат ҳал қилувчи

ўрин тутади. Мамлакатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий ҳаётида амалга оширилаётган туб ислохотлар сиёсий бошқарувни янада такомиллаштиришга, юртимизда ҳуқуқий демократик жамият барпо этишга, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтишга қаратилгандир.

Жамият ҳаётида турли жамоалар, ташкилот ва уюшмалар ҳам фаолият кўрсатади. Уларни шартли равишда давлат ва нодавлат ташкилотларига ажратиш мумкин. Уларга сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, турли жамғармалар, хотин-қизлар ташкилотлари, фахрийлар уюшмаси, маҳалла кумиталари ва бошқалар киради. Мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотлар инсон салоҳиятини янада юксалтиришга, юртимизда фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилгандир.

Фуқаролик жамиятини барпо этиш — Ўзбекистон тараққиётининг бош мақсади. Фуқаролик жамияти кишиларнинг юксак ахлоқий-сиёсий ва ҳуқуқий маданиятига асосланадиган демократик жамият тараққиётининг юқори босқичидир. Бундай жамият эркин уюшмаларнинг кўпқиррали алоқаси бўлиб, давлат қонунларини ҳурмат қилиб бажарувчи жамият тарғибига кирувчи элементлар-нинг нисбий мустақиллигига асосланувчи, турли зиддият ва ихтилофларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва музокаралар орқали ҳал этишга асосланувчи жамиятдир.

Фуқаролик жамияти умуминсоний тамойиллар, миллий давлатчилик хусусиятлари, ўзига хос турмуш тарзи ва ҳаёт фалсафаси негизида қарор топади. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ юртимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қуйди. Фуқаролик жамиятида давлатнинг қатор вазифалари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари кулига ўта бошлайди, маҳаллий ҳокимият органларининг ваколати кенгаяди. Фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш кишиларнинг юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданияти, ижтимоий-сиёсий фаоллигига таянади. Мамлакатимизда маҳалла ҳокимият органларининг ташкил этилиши, улар ваколатининг кучайтирилиши халқимизнинг ўз-ўзини бошқариш, идора этиш маданиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Маҳалла кишиларда яхши инсоний фазилатларини камол топтириш, ўз-ўзини бошқариш, демократик қадриятларни рўёбга чиқариш мактабидир.

Юртимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш баркамол инсон шахсини шакллантиришни талаб этади. Ўз навбатида, маънавий етук авлод жамият тараққиётига салмоқли ҳисса қўшади. Шундай етук кишиларни тарбиялашда жамият тўғрисидаги фалсафий билим ва қарашларни ўзлаштириш ва ҳаётга татбиқ этиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда Т., «Ўзбекистон», 1999.

3. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. — «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8 июн.
4. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. — Т.: Ўзбекистон, 2000
5. Фалсафа кўрсининг айрим масалалари (Т. Шарипов таҳрири остида). — «Фарқона», 1994.
6. Фалсафа. — Т., «Шарқ», 1999.
7. Фалсафа асослари. Т.2005
8. Фалсафа маъруза матнлари. Т.2000

9-мавзу: МАЪНАВИЯТ, МАДАНИЯТ, ҚАДРИЯТ ВА ҒОЯЛАР ФАЛСАФАСИ. (2 соат)

1. Маънавият, маданият ва цивилизация тушунчалари.
2. Инсоният тарихини цивилизациялар тарихи тарзида тушуниш муаммолари.
3. Маънавият ва маданиятда ранг-баранглик, миллийлик, умуминсонийлик.
4. Маданият ва цивилизациянинг асосий тамойиллари, қонуният ва хусусиятларини ўрганиш — маънавий камолат манбаи.

1масала. Инсониятни ўраб турган муҳитнинг тарғибий қисми бўлган одамзоднинг яратувчилик қобилиятини кўз-кўз қиладиган энг буюк неъматлар орасида маданият асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Унда одамзоднинг иқтидори, салоҳияти ва қобилияти ўзлигини намоён қилади. Гоҳида олимлар, мутахассислар ўртасида «Одамзод маданиятни яратишга қанча кўп эътибор қаратган бўлса, маданият ҳам одамзодни шунча кўп тарбиялаган», деган фикрларни ҳам эшитиш мумкин.

Кейинги йилларда маданият тушунчаси билан бирга, «Цивилизация» атамаси ҳам тез-тез эшитиладиган бўлиб қолди. Муайян халқ, ҳудуд ёки давлатнинг тараққиёт босқичлари, уларга хос маданий ривожланиш тўғрисида гап кетганида, олим ва мутахассислар ана шу атамадан фойдаланмоқда. Бу эса ўз-ўзидан «Хўш, маданият нима? Цивилизациячи?» каби саволларга жавоб беришни тақозо этади. Маданият кўпқиррали ижтимоий-тарихий ходиса бўлиб, инсоният маънавияти юксалиб боргани сайин мазкур тушунчанинг мазмуни тобора бойиб боради. Маданият инсон томонидан яратилган сунъий оламдир ёки иккинчи табиатдир, деган қарашлар ҳам йўқ эмас. Бунда одам зотининг яратувчилик қобилияти, иқтидори ва шу асосдаги фаолияти ҳамда уларнинг натижалари назарда тутилади.

Тарихдан жамият тараққиётининг муайян даврларида маданиятнинг нихоятда гуллаб-яшнаган даврлари бўлгани маълум. Масалан, қадимга Юнонистонда милoddан илгариги VII-II асрларда фан ва маданият нихоятда ривожланган. Ўша даврда яшаган Сукрот, Афлотун, Арасту каби унлаб алломаларнинг номлари инсо-ният тарихига абадий муҳрланган. Хозиргача

инсоният тарихини ўрганадиган мутахассислар бу даврдаги Юно-нистон маданиятини жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири сифатида талқин этадилар. Тахминан ана шу даврда «Авесто» китобини яратган юртдошларимиз маданияти ҳам юксак бўлганини бугунги кунда кўпгина мутахассислар эътироф этмоқда. Худди шундай маданий тараққиётни юртимиз тарихининг VII-XII асрларида ёки Соҳибқирон Амир Темур хукмронлик қилин даврда ҳам кузатиш мумкин.

Маданият инсон билимлари, кўникма ва тажрибаларини, маънавий салоҳиятини ҳамда амалий фаолият жараёнида инсон идеалларининг рўёбга чиқиши ва шахс сифатида камол топиш жараёнини ўзида акс эттиради.

Маданият ва цивилизация тушунчалари ўзаро боғлиқ бўлса-да, турлича мазмун ва хусусиятга эгадир. Баъзи олимлар маданият, ўзининг келиб чиқишига кўра, цивилизацияга нисбатан кадимийдир, у моҳиятан цивилизациянинг руҳи, жонидир, деб ҳисоблайди. Масалан, А. Тойнби «Тарихнинг идрок қилиниши» асарида шундай фикрларни баён этади. Француз олими Р. Арон ҳам шунга яқин ҳулосага келади. Унинг фикрича, айнан маданият ва саноат соҳасидаги таназзул аста-секин инсониятни кризислар ботқоқига ботириши, бу эса, умумбашариятнинг келажагини хавф остига қўйиши ҳам мумкин.

Ҳар бир халқ ўзига хос маданият яратади ва шу маданият туфайли ўзлигини англайди, жаҳон тараққиётига ҳисса қўшади. Миллий маданият ривожига қуйидагилар катта ўрин тутаяди:

- миллатнинг ватани — миллат тарқалган ва у азал-азалдан яшаб келаётган ҳудуд. Миллий маданиятнинг камол топиши, ривож ва сақланиши учун энг асосий табиий омил бу Ватандир. Унинг саждагоҳ каби муқаддаслигининг сабабларидан бири ҳам ана шунда. Ватансиз миллий маданиятнинг такомилли, унинг авлодлардан-авлодларга тўла ҳолда мерос қолиши тўғрисида гапириш қийин. Фақат ўз ватанидагина миллат маданиятини чексиз ривожлантириш, маънавий камолотнинг юксак чўққиларига томон етиш имконига тўла-тўқис эга бўлиши мумкин.

- миллатнинг тили. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, дунёда 2000 дан ортиқроқ тил-лар мавжуд. Кичик лахжаларни кушиб ҳисобланса, бу кўрсаткич янада ортади. Тил миллатнинг руҳи, унга мансуб кишиларнинг бир-бирига ва дунёга айтадиган сўзи; миллатнинг ўтмиши ва меросини ифода қилиш, мақсад ва истакларини баён этиш услубидир. Хатто миллат ишлатаётган сўзларни таҳлил қилиб ҳам, шу миллатнинг тарихий тақдири ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ҳулоса чиқариш мумкин.

- миллатга мансуб кишиларнинг маънавияти, ахлоқи ва нафосати. Жаҳон миллатни ана шу жиҳатлар орқали танийди, баҳолайди. Кишилар ўзаро муносабатга киришаётганида ҳам миллатнинг менталитети, ахлоқий ва маънавий хусусиятларини ҳисобга олади. Бирор киши билан муносабатга киришилаётганида ана шу хусусиятлар ҳисобга олингани каби, халқаро муносабатларнинг ҳам маънавият билан боғлиқ ёзилмаган қонунлари, айтилмайдиган қоидалари бор. Гоҳида маданият дейилганида, айнан ана шундай айтилмайдиган ва ёзилмайдиган қонуниятлар назарда тутилади.

- урф-одатлар, анъаналар. Ўз урф-одат ва анъаналарга эга бўлмаган миллат йўқ. Маънавий ҳаётнинг мана шу жиҳатлари орқали миллатнинг ўзлиги намоён бўлади. Урф-одат ва анъаналарда миллатнинг тарихи, ўтмиши, маданий мероси ўз аксини топади. Ана шу хусусиятларини йўқотган миллат этноижтимоий бирлик сифатида йўқолади.

- қадриятлар. Миллатнинг маданият ва цивилизация жиҳатидан яратган барча бойлик ва маънавий меросини ифодалайди. Шу билан бирга улар муайян миллатнинг қадр-қиммати, дунёдаги ўрни ва салоҳиятини ҳам намо-ён қилади. Ўз қадриятларини кўз қорачиғидек сақлаш, асраб-авайлаш ва келажак авлодларга етказиш миллатга мансуб ҳар бир киши ва авлод учун ҳам қарз, ҳам фарздор.

Маданиятда миллийлик ва умуминсонийлик. Жаҳонда 1600 дан ортиқроқ миллат яшайди. Улар учун бизнинг Она сайёрамиз умумий ватан бўлиб ҳисобланади. Ана шу умуминсоният жамоасининг ҳамжиҳат яшаши, биргаликда ва ёнма-ён фаолияти натижасида бутунжаҳон маданияти ва цивилизацияси шаклланган.

Шу билан бирга, муайян ҳудуд, давлат ва минтақаларда ҳам бир қанча халқларнинг азал-азалдан ёнма-ён яшаб келадиганлигининг гувоҳимиз. Албатта, улар орасида табиий равишда ижтимоий, иқтисодий ва маданий алоқалар жараёни боради. Бу жараёнлар, ўз навбатида, умуминсоний ва байналмилал маданий тамойиллар асосида амалга ошади. Маданиятларни бир-бирига яқинлаштиради, улар ўртасидаги умумий жиҳатларнинг камол топишига олиб келади. Ана шу умумийлик билан алоҳидалик, яъни бутунжаҳон маданияти ва бирор-бир халққа хос бўлган маданият ўртасидаги мунтазам алоқа ҳам инсоният тарихи ва тараққиёти учун муҳим ҳисобланади.

Бу соҳада умумбашариятга хос бўлган жиҳатларни биз маданиятдаги умуминсонийлик, миллатнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятларни эса маданиятнинг миллийлиги деб атаيمиз. Аслида эса миллийлик ва умуминсонийлик бир бутун маданиятнинг икки томони, бир-бирини тақозо этувчи жиҳатлардир. Маданият ана шу икки жиҳатнинг узвий алоқаси ва бир бутунлиги орқали намоён бўлади. Миллийлик — маданиятнинг жони, унинг миллат билан боғлиқ яшаш узили, миллатнинг унда намоён бўладиган руҳидир. Умуминсонийлик эса маданиятнинг бутун жаҳонга хослиги, ана шундан келиб чиқадиган умумбашарий хусусиятлари, жамият ривожининг барча давр ва ҳудудларга хос умумий тамойилларидир.

Маънавият ўзбек тилида кўп ишлатиладиган, шу билан бирга, энг кам ўрганилган тушунчалардан биридир. Худди шундай фикрни бошқа олимлар ҳам баён қилади: «Маънавият атамаси расмий ҳужжатларда, илмий адабиётларда, матбуотда кўп қулланилишига қарамасдан, илмий тушунча сифатида алоҳида таҳлил этилмаган ва таърифланмаган». Кундалик турмушда кўп қулланадиган бу тушунчанинг илмий жиҳатдан деярли ўрганилмагани ғалати туюлади. Лекин бундай ҳолатнинг илдизлари турли даврларда унга бўлган муносабатда кўринади. Бу муносабат эса, собиқ Иттифок даврида, асосан, уни инкор қилиш ва унга паст назар билан қарашда эди.

Фанда, хусусан, фалсафада бу тушунчанинг кам ўрганилгани, аввало, шунда намоён бўладики, жуда кўп фалсафий тизимларда унга мутлақо эътибор берилмаган, уларнинг асосий тушунчалари — категориялар силсиласида унга ўрин ажратилмаган. Бундай ҳолнинг сабаби эса ижтимоий тараққиётда маънавиятнинг ўрнини илғай билмаслик ёки уни инкор қилишда эди. Марксизм фалсафаси бу тушунчанинг ижтимоий тараққиётдаги ўрнига эътибор бермас эди. Шунинг учун Маркс фалсафасидаги категориялар тизимида унга ўрин ажратилмаган. Шўролар даврида фалсафа бўйича босилиб чиққан рисола ва мақолаларда, дарслик ва ўқув қўлланмаларида, ҳаттоки фалсафий атамалар луғатларида ҳам бу тушунча тилга олинмаган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакатнинг тараққиёт режалари тузилар экан, ривожланишнинг фақат иқтисодий жиҳатларига эмас, маънавият масаласига ҳам алоҳида эътибор берилди. Бу эътибор фақат назария соҳасида эмас, амалиётда ҳам намоён бўлди. «Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, — деб ёзган эди Президент Ислон Каримов, Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир». Мамлакатимизда маънавият масалалари бўйича ўқув режалари ва дастурлар тузилди, ўрта ва Олий ўқув юртларида маънавият фани киритилди. Республика маънавият ва маърифат маркази тузилиб, барча вилоят, шаҳар ва туманларда унинг бўлимлари очилди. 1999 йилда Республика маънавият ва маърифат кенгаши тузилди.

Бу соҳада республикаимизда қатор тадбирлар амалга оширилгани ва оширилаётганини қайд этиш билан бирга, бу тушунчани фалсафий таҳлил қилиш бўйича ҳаракатлар жуда секин амалга ошаётганини таъкидлаш жоиз. Мавзу бўйича эълон қилинган бир неча мақола, рисола ва уч-тўртта китоблар ҳисобга олинмаса, тадқиқотлар олиб бориш энди бошланаяпти. Бундай вазиятнинг сабабларини эса, бизнинг назаримизда, тоталитар тузум қолипларидан, асоратларидан ханўзгача кутўла олмаётганимиздан излаш керак. Биз ҳам ўзимизда шаклланиб қолган муносабатни кескин ўзгартира олмаётимиз.

Бошқа фанларда бўлгани каби, фалсафада ҳам ходисаларни ўрганиш, кўпинча уларни ифодаладиган сўзларнинг келиб чиқишини аниқлашдан бошланади. «Маънавият» сўзининг негизида арабча «маъни» сўзи ётади. «Маънавий» сўзи маънига алоқадорликни билдирса, «маънавият» «маънавий» сўзининг кўпликдаги шаклидир.

«Маънавият» атамасининг негизида маъно сўзи ётар экан, унинг мазмуни, қўлами, тарғибини аниқлаб олиш маънавият атамасини тўлароқ англашга ёрдам беради. Маъно моҳиятнинг ифодаланиш шаклидир. Шу билан бирга, маънонинг ҳам ўз ифодаланиш шакли бор. Бу шакл сўз ва ибора, тилдир. Маъно, бир томондан, моҳиятнинг шакли бўлса, иккинчи томондан, унинг ўзи сўз ва жумла учун мазмундир. «Чун Ғараз сўздин эрур маъни анга», деб ёзганида Навоий худди шуни назарда тутган эди.

Айни бир моҳиятга турлича маъно берилиши фақат фан эмас, адабиёт ва санъат учун ҳам ҳосдир. Кўпгина адабиёт ва санъат асарлари одамлар, танкидчилар, мутахассислар томонидан турлича талқин қилинади. Агар

фанда мутахассислар моҳиятнинг кўп маънолилигидан бир маънолиликка қараб ҳаракат қилсалар, санъатда бир шакл ёрдамида кўпгина маъноларни бериш санъаткорнинг маҳоратидан далолат беради.

«Маънавият» атамасининг келиб чиқишига, унинг моҳияти билан муносабатларига бироз аниқлик киритиб олдик, деб ҳисобласак, навбатдаги вазифа унга яқин бўлган яна бир қатор тушунча ва ходисалар билан умумий хусусиятлари ва тафовутларини аниқлашдир.

«Маънавият» сўзи қанчалик пурмаъно экани, унинг кўп қирралилиги тўғрисида Ислом Каримов шундай ёзади: «Ёр, оила, ота-она, болалар, кариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ, виждон, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, эркинлик – маънавиятнинг ана шундай маъноси кенг» .

Фалсафий тизимлар ва адабиётларда кенг кулланиладиган тушунчалар ичида «маънавият»га энг яқин турадигани «онг» тушунчасидир. Улар ўртасидаги муносабатлар шундай яқинки, маънавиятсиз онг ёки онгсиз маънавият бўлиши тўғрисида гап ҳам юритиб бўлмайди. Лекин, бундан «маънавият» ва «онг» айнан бир тушунча, деган ҳулоса чиқмайди.

Маънавият ва онг ўртасидаги муносабатларни ўрганиш онг тарғибига қирувчи бир қатор ходисалар билан маънавият муносабатини алоҳида-алоҳида таҳлил қилишга зарурат қолдирмайди. Шунинг учун онг тушунчасининг қўламини ва мазмунини аниқлаб олиш зарур.

Ижтимоий онгнинг турли шакллари, номидан ҳам кўриниб турганидек, шакл вазифасини бажарса, уларнинг мазмуни маънавиятни ташкил қилади. Бизнингча, баъзи изохлар билан, онг шакл ва маънавиятнинг мазмуни, деб қабул қилиш мумкин. Шу билан бирга, маънавият ҳам ўз тарғибидаги ходисаларга нисбатан шакл вазифасини бажариши мумкин.

Онг билан маънавият ўртасидаги муносабатларни шакл ва мазмунга киёсан аниқлаш маънавият моҳиятини ўрганишдаги дастлабки кадам, ҳалос. Навбатдаги вазифа эса, мазмунга киёсланаётган маънавиятнинг тарғибини аниқлашдир. Бу масаланинг муҳимлиги шундаки, маънавиятнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти кўп жиҳатдан унинг тарғибига боғлиқ. Шуниси ҳам борки, маънавият тарғиби, шу тарғибдаги ходисалар салмоғи турли халқлар, турли миллатлар маънавиятида турлича бўлиши мумкин.

Худди шунинг учун ҳам турли халқ ва миллатлар ўз миллий маънавиятига эга экани, айтилади. Миллий хусусиятларни ўрганишни миллий маънавиятнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишдан бошлашнинг сабаблари ҳам, бизнингча, худди шундадир. Келтирилган жумлада маънавиятнинг функцияларидан ташқари унинг тарғибига қирувчи унсурлардан асосийлари ҳам санаб утилган. Улар иймонирода ва виждон кабилардир. Иймон тўғрисида шуни айтиш лозимки, у музилмон Шарқи фалсафасига хос тушунча бўлиб, унинг бошқа тиллардаги эквивалентини топиш анча мушкул. Бу сўз кенг маъноли бўлиб, у ўз ичига эътиқод, ишонч, поклик сингари ахлоқий жиҳатлардан ташқари, ирода ва садоқат сингари руҳий сифатларни ҳам қамраб олади.

Маънавият тарғиби ранг-баранг ва жуда бой. Бу тарғибий қисмларнинг барчасини таҳлил қилиш учун жуда кўп вақт ва куч талаб қилинади. Бундан ташқари, маънавият тарғибига кирувчи онг, тафаккур, санъат, ахлоқ, адабиёт, дин, этикод каби кўплаб тушунчалар фалсафа, рухшунослик, этика, санъатшунослик, эстетика, адабиётшунослик каби фанларда таҳлил қилинган.

Шу билан бирга маънавиятнинг тарғибий қисмларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш бу мураккаб ходиса тўғрисида тўла тасаввур бера олмайди. Чунки ҳар қандай бутунлик алоҳида-алоҳида қисмларнинг механик жамланмаси эмас, балки у уларнинг ўзаро таъсирга кириши натижасида вужудга келади. Маънавият ҳам ўз тарғибига кирувчи кўплаб унсурларнинг ўзаро таъсирга кириши оқибатида шаклланади.

Маънавият тарғибидаги муҳим бир қатлам билимлардир. Маънавият билимлар негизида шаклланади. Маъно сўзнинг маъзи бўлгани каби илмнинг маъзи билимдир. Инсонда ёки жамиятда билим қанча кўп бўлса, маънавий юксалиш учун шунчалик мустаҳкам пойдевор яратилган бўлади. Аммо пойдевор ўрнатиш уйнинг битганини билдирмагандай, билимлар миқдори ҳам ўз-ўзидан юксак маънавиятни билдирмайди. Билим — маънавиятнинг асо-си, ҳалос.

Билимларнинг маънавиятга таъсири шундаки, улар маънавиятни юксалтиришга хизмат қилиш билан бирга, маънавиятга қарши қаратилиши, маънавиятга путур ет-казиши ҳам мумкин. Масалан, инсониятга жуда катта офат келтирган фашистлар орасида ҳам жуда билимли, фанларни яхши эгаллаганлари талайгина эди. Лекин улар ўз билимларидан инсонлар ва уларнинг маънавиятини, ҳаётини юксакликка кўтариш учун эмас, уларни ерга уриб чилпарчин қилиш йўлида фойдаландилар. Уларни билимдон одам, дейиш мумкин, лекин маънавиятли инсонлар дейиш мумкин эмас. Айтиш мумкинки, илм ва билим инсоний қадриятлар ва инсоний ахлоқ билан уйғунлашгандагина, юксак маънавиятга асос бўлади.

Ёшларга билим берганда, таълим жараёнини тарбия билан уйғун олиб бориш юксак маънавиятни шакллантиришдаги бош йўналишдир.

Маънавият тарғибидаги муҳим тарғибий қисмлардан бири ахлоқдир. У том маънода инсон билимларини, ақл-заковатини, куч-қувватини, бутун фаолиятини йўналтирувчи кучдир. Аслида ахлоқ фақат хулқни эмас, тафаккурни, ақлни ва фаолиятни тартибга солибгина қолмай, муайян томонга, мақсадга йўналтириб ҳам туради. Кишининг хулқи, фаолияти маълум ахлоқий меъёрлардан четга чиқса ёки улардан қўйроқ бўлса, бундай шахс маънавиятсиз шахс ҳисобланади.

Киши хулқини фақат ахлоқ эмас, урф-одатлар, расм-русумлар, анъаналар каби ходисалар ҳам бошқаради. Улар эса ахлоқ тарғибига кирмайдилар. Бу ходисалар ахлоқ тарғибига кирмаса ҳам, маънавият тарғибида сезиларли ўрин тутаяди. Урф-одат, расм-русм, анъана ва маросимларнинг маънавият билан ўзаро таъсири шундаки, оқилона жамиятнинг тараққиёт даражасига мос келадиган анъана ва маросимлар маънавиятни бойитишга, ривожлантиришга хизмат қилади. Масалан, илм-

фанга, хунар ўрганишга интилиш, катталарга хурмат сингари кўплаб анъаналар маънавият ривожига хизмат қилади. Айни пайтда, ортиқча исрофгарчиликлар, дабдаба билан ўтқазиладиган маросимлар миллат маънавиятига путур етказиш билан бирга иқтисодга ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Бир пайтлар халқнинг иқтисодий ва маънавий даражасига мос бўлган маросимларнинг баъзилари вақт ўтиши, иқтисодий ва маънавий тараққиёт туфайли шу халқ ривожига тўсиқ бўлиб қолиши мумкин.

Маънавият тарғибидаги муҳим ходисалардан бири эътиқоддир. Эътиқод муайян ғояга, таълимотга бўлган қатъий ишончни англатади. Демак, эътиқод бўлиши учун аввало, ўша ғоя, таълимотнинг ўзи бўлиши лозим. ғоя ва таълимотларда одамларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари акс этади. Лекин ғоя ва таълимотларнинг вужудга келиши учун манфаатларнинг мавжудлиги кифоя эмас.

Миллий ёки ижтимоий ғоя вужудга келиши учун одамлар ўша мавжуд манфаатларни англашлари ҳам керак. Манфаатларни англаш даражаси ҳам турлича бўлиши мумкин. Одамлар ва ижтимоий гуруҳлар ўз манфаатларини чуқур англаб етгач, бу манфаатларни рўёбга чиқариш йўллари тўғрисида ҳам пухта тасаввур ҳосил қилинларидан кейингина, миллий ёки ижтимоий ғояни яратиш имкони туғилади.

Ижтимоий гуруҳлар мавжуд манфаатларни тўла англамаган ва уларни рўёбга чиқариш йўллари тўғрисида етарли билимга эга бўлмаган шароитда ижтимоий ғоя яратилса, у кўпчиликнинг онгига чуқур кириб бормайди. Манфаатларни англаш, уларни рўёбга чиқариш йўллари ва усуллари ҳақида етарли билимлар асосида вужудга келган ижтимоий ғоя шу ижтимоий гуруҳнинг ҳар бир аъзоси онгига қанчалик чуқур сингиб борса, шунчалик мустаҳкам эътиқод пайдо бўлади. Эътиқодга таянмаган ва эътиқодга айланмаган ғоя кўрук сафсата бўлиб қолади.

Эътиқод алоҳида бир фикр ёки хулосага нисбатан эмас, балки одатда, фикрлар ва хулосалар тизими негизида пайдо бўлган ғоя ёки таълимотга нисбатан шаклланади. Сиёсий, диний, ахлоқий эътиқодлар худди шу йусинда майдонга келади. Эътиқод маънавият устунларидан биридир. Эътиқодсиз маънавият юксакликка кўтарила олмайди. Уни юксакликка қатъий ишонч, мустаҳкам эътиқодгина элтиши мумкин.

Эътиқод муайян ғоя ва мафкурага оддий, жун ишониш эмас, балки у қатъий, кучли ишонч натижасида шаклланади. Кучли ишонч кучли ҳис-туйғулар таъсирида вояга етади. Инсондаги энг кучли ва юксак туйғулардан бири эса мухаббатдир. Элга, диёрга, халққа мухаббат шунинг учун ҳам эътиқод тарғибидаги энг муҳим қисмлардан ҳисобланади.

Маънавият — очик тизим. Бутунлик сифатида маънавиятнинг энг асосий хусусиятларидан бири унинг очик тизим эканидир. Маънавиятнинг асрлар ва минг йил-ликлар давомида узлуксиз ривожланиб бориш сабаби ҳам худди мана шу очикликда. Маънавиятни ташкил қилувчи унсурларнинг ҳар бири бойиб ва бошқа унсурлар билан мўтаносибликда ривожланиб боргани сари маънавият ҳам бойиб, ривожланиб боради. Бу ривожланиш шунингдек,

эскирган унсурларнинг чиқиб кетиши ва янги унсурларнинг кириб келиши эвазига ҳам рўй беради. Агар жаҳондаги бирор халқ ўз маънавиятини бошқа халқлар маънавиятига қарши қўйса, ёки улардан ихоталаб олса, у таназзулга юз тутди. Ҳар бир халқ маънавияти бошқа халқлар маънавиятидан озикланиб ва уларга озик бериб бойийди.

Маънавиятда миллий ва умуминсоний жиҳатлар ўзаро уйғун тарзда мавжуддир. Бу уйғунлик маънавият тарғибига кирган унсурларда миллий ва умуминсоний жиҳатларнинг узвий боғлиқлиги билан изоҳланади. Жумладан, ахлоқ, санъат, дин сингари ижтимоий ходисаларда ҳам миллий, ҳам умуминсоний жиҳатлар мавжуд бўлиб, уларнинг мўтаносиблиги маънавиятдаги миллийлик ва умуминсонийлик мўтаносиблигини белгилайди. Шунинг учун ҳам маънавиятдаги миллийлик ва умуминсонийлик нисбати унинг тарғибига ахлоқ, санъат, мафкура сингари ходисаларда шу жиҳатларнинг қандай мўтаносибликда эканига боғлиқ.

Ўзбеклар ахлоқидаги орият, диёнат, катталарга ҳурмат, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик каби сифатларга уларнинг руҳиятидаги самимийлик, инсоф, бағрикенглик, шарм-хаёлилик жиҳатлари, миллий адабиёт ва санъати кушилиб ўзбек маънавиятининг ўзига хос хусусиятларини шакллантиради.

Шўролар даврида ўзбек миллий маънавиятининг ҳаётбахш сарчашмаларини, халқ тарихидан ўзиб қўйишга, сунъий ва зураки байналмилаллаштиришга ҳаракат қилинди. Улар тоталитар тузум кўтган натижани бермаган бўлса ҳам, лекин изсиз ўтиб кетмади. Марказнинг миллат ва халқларни бўлиб ташлаш ва ҳукмронлик қилиш сиёсати амалга оширилиши натижасида миллатнинг муайян қисми руҳиятида боқимандалик сингари иллатлар томир ота бошлади. Миллий истиқлол кулга киритилганидан кейин бу салбий сифатлардан кутулиш ва миллий маънавиятнинг ўзаги бўлган миллий ғоя, миллий мафкура атрофида халқни жипслаштириш имкони туғилди.

Маънавият фалсафаси унинг тарғиби, мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилишдан ташқари, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини таҳлил этишни ҳам тақозо қилади. Жамият тараққиётида маънавиятнинг ўрни нақадар муҳимлигини шундан ҳам билиб олса бўладики, бу тараққиёт ўзаро узвий боғлиқ икки жараён, яъни моддий ишлаб чиқариш ва маънавий бойликлар ишлаб чиқаришнинг бирлигидан иборат.

Иқтисод ва маънавият. Жамиятнинг иқтисодий тараққиёти ва маънавий юксалиш ўртасидаги боғланиш турли олимлар ва файласуфлар томонидан турлича изоҳланган. Бу изоҳлар кўпинча бир-бирини мутлақо инкор қилувчи характерда бўлган. Маънавият ва иқтисодиёт ўртасидаги муносабатлар баъзан ялпи микёсда таҳлил қилинса, баъзан маънавиятнинг муайян тарғибий қисмлари, хусусан, ахлоқ, мафкура, дин, руҳият кабиларнинг иқтисодиётга ўтказадиган таъсири ўрганилган.

Масалан, «Маънавият — миллат нишони» китобида А. Эркаев таъкидлагани каби, XX асрдаги йирик файласуф-лардан бири Макс Вебернинг энг катта хизматларидан бири унинг христиан динидаги

протестантлик мазхабининг иқтисодий тараққиётга ўтказган таъсирини кашф этишида бўлди. Унинг назариясига кўра, бойликни, бойлик орттиришга интилишни унча ҳўшламайдиган христиан дини мазхаблари иқтисодий тараққиётга муайян даражада тўсқинлик қилин. Бойликни худонинг неъматини, унга интилишни эса бандаларнинг бурчи деб талқин қиладиган протестантлик эса иқтисодий тараққиёт ва капиталистик муносабатларнинг ривожланишига кучли туртки берган.

Иқтисодиёт ва маънавиятнинг ўзаро боғлиқлик даражасини, улар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг ҳар бир йўналишидаги кучи ва давомийлигини турли даврларда турлича бўлган. Тарихга лоақал умумий тарзда кўз югуртириб чиқилса, уларнинг парвози ҳам, таназзули ҳам кўпинча бир пайтда юз берганини қуриш мумкин.

Қадимга Юнонистон ва Римда маънавият юксак чўққиларга кўтарилганини ҳамма билади, лекин айнан, шу даврда бу ҳудуд иқтисодиёти ўша давр жаҳон тараққиётининг энг юксак чўққилари бўлганини ҳамма ҳам билмайди.

Мовароуннахр тарихида ҳам маънавият ва иқтисодий тараққиёт, уларнинг инқирози бакамти юз берганини қуриш мумкин. Жумладан, милодий IX-XII асрларда бу минтақада ҳам маънавий, ҳам иқтисодий соҳада ўлкан кўтарилиш юз берди. Бу давр тўғрисида сўз юритганда, тарихчилар асосан маънавий юксалиш тўғрисида гапирадилар. Тўғри, Шарқ уйғониш даври дунёвий ва диний илмлар, адабиёт ва санъатнинг мислсиз ривожини билан характерли. Шу даврда юзлаб ва минглаб ўлкан алломалар етишиб чиқдики, улар нафақат шу ҳудудда яшовчи халқлар, балки бутун инсоният фахрига айландилар. Шундайлар жумласига Ахмад Фарқоний, Юсуф хос Хожиб, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, ал-Хоразмий, Замахшарий, имом Бухорий, имом Термизий, ва бошқа кўплаб олиму фўзалоларни киритиш мумкин.

Уларнинг кўпчилигини ҳақида илмий рисола ва бадиий асарлар эндигина ёзила бошлаган бўлсада, шу дастлабки намуналарнинг ўзидан ҳам маънавий кўтарилиш қўламини тасаввур қилса бўлади. Лекин бу даврдаги иқтисодий юксалиш тўғрисида жуда кам ёзилган. Холбуки, иқтисодий ўсиш ҳам кишини хайратга соладиган даражада эди. Бунга ёзма манбаларга мурожаат этиб, ишонч ҳосил қилиш мумкин. Иқтисодий ривожланиш умуман савдонинг, хусусан ташқи савдонинг қайдаражада ривожланганлигида ўз аксини топади. Уйғониш даврида Ўрта Осиёда ташқи савдо қай даражада ривожланганлиги тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун манбааларга мурожаат этиш мумкин. Мовароуннахрнинг ўзида савдо ва иқтисодиёт ривожланишидан ташқари, бу ерлик савдогарлар дунёнинг узоқ мамлакатларида ҳам фаол савдо ишлари олиб борган. 1150 йилда Венгрияга борган араб сайёҳи Абу Ҳамид ал-Ҳарнатий у ердаги бозорлар ва савдогарлар тўғрисида шундай ёзган эди: «Унқўрия деб аталувчи бу мамлакат 78 шаҳардан иборат. Бу шаҳарлардан ҳар бири кўплаб калъа, кишлок, тоқ, урмон ва боқларга эга. Уларда минглаб макрибликлар яшайди. Уларнинг сон-саноғи йўқ. Уларда минглаб хоразмликлар ҳам яшайди.

Уларнинг ҳам сон-саноғи йўқ. Хоразмликлар савдо билан шуғилланади ва подшога хизмат қилади»

Иқтисодиёт ва маънавиятнинг ўзаро узвийлигини фақат маънавият билан шуғулланувчи мутахассислар эмас, иқтисодчи олимларнинг кўпчилиги ҳам чуқур англаганлар. Масалан, XX асрнинг кўзга кўринган иқтисодчиларидан бири Жон Мейнард Кейнс бу алоқадорликни англабгина қолмай, ўзининг фандаги хизматини асосий рухият қонуни деб аталган қонунни кашф этишда, деб билганди. Бу қонунга кўра, даромадларнинг ўсиши, бойлик ортиши натижасида истеъмолга бўлган майл пасаяди. Одамларда хисоб-китоб билан истеъмол қилиш, эҳтиёткорлик, бахиллик каби хусусият ва мотивлар пайдо бўладиги, улар энди талабнинг пасайишига ва у орқали ишлаб чиқариш суръатларининг секинлашишига олиб келади. Кейнс жами саккизта шундай мотивни аниқланган эди. Кейнс аниқланган мотивлар ва уларнинг ишлаб чиқаришга таъсири алоҳида баҳс талаб қилади. Лекин иқтисодчи сифатида жаҳонга машхур бўлган олимнинг рухиятга алоқадор масалалар билан жиддий шуғулланиши эътиборга моликдир.

Маънавият иқтисодий жараёнларни ҳаракатга келтирувчи, ривожлантирувчи муҳим омиллардан хисобланса ҳам, унинг ўзи иқтисодиёт билан узвийликда юқори чўққиларга кўтарилиши мумкин. У иқтисодий тушқунлик даврида ҳам ривожлана олсада, унинг ҳақиқий юксакликка кўтарилиши иқтисодий ўсиш, ривожланиш даврида юз беради. Бунга ғарб тарихи ҳам, Шарқ тарихи ҳам гувоҳлик беради.

Юқорида таъкидланганидек, Шарқдаги Уйғониш даврида маънавиятнинг гуллаб яшнаши иқтисодиётнинг барқ уриб ривожланиши билан бирга кечди. Кейинроқ ғарб Уйғониш даврида ҳам маънавият ва иқтисодиёт биргаликда ривожланган эди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Маънавиятнинг иқтисодиёт тушқунликка учраган ҳолларда ҳам ривожланавериши нисбатан қисқа даврда ва чекланган ҳудудларда юз берган.

Бундан ташқари, маънавият иқтисодиётдан узоқлашар экан, аста-секин инқирозга юз тутган. Бунинг сабаби шундаки, жамият ҳаёти ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган икки қисм — иқтисодий ва маънавий ҳаётга бўлинади. Уларни бир-бирига қарши қўйиш, бир-биридан ажратиш воқеликка зид бўлиб, охири муваффақиятсизлик билан тугайди.

XIX-XX аср адабиётининг мумтоз намунаси хисобланган Бальзак, Эдгар По, Жек Лондон, Фолкнер сингари ёзувчилар яратган қаҳрамонлар ҳам пул ва бойлик тўплаш тўғрисида туну кун бош котиради. Бойлик тўплаш учун улар қаҳратон шимолга ёки жазирама жанубга борадилар. Улар қилин кабохатлар ҳам, қаҳрамонликлар ҳам бойлик билан боғлиқ эди. Бу ёзувчилар ижобий қаҳрамонларнинг олижаноб ишларини таърифлашда бойлик қандай ўрин тутганини эътироф қилиш билан бирга, кабохатларнинг келиб чиқишига ҳам бойлик сабаб бўлганини ишонарли буёқларда тасвирлаган.

Биз Макс Вебер протестантлик мазхаби жамиятнинг бойишига катта туртки берганини кашф қилини ҳақида гапирдик. Савдо ходимлари, хисобчи бухгалтерлар, омборчилар, даллоллар сингари иқтисодий ҳаётнинг зарур

одамларини фақат қора буёқларда тасвирлаган собиқ совет адабиёти эса жамиятнинг бойишига, иқтисодий жиҳатдан юксалишига хисса қўиши мумкин эмас эди. Мана шу мисол ҳам адабиёт ва санъат, умуман, маънавият иқтисодга тескари қараб олганда инқирозга учраши ва иқтисодий тараққиётга тўсиқ бўлиб қолишини кўрсатади.

Миллий маданиятлар бир-бирини бойитади. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир табиий равишда халқлар ва миллатларнинг бир-бири билан иқтисодий, сиёсий, ахлоқий соҳалардаги ҳамкорлиги узвий боғлиқдир. Бироқ бир миллий маданиятни бошқа халқларга зурлаб тарғиб этиш, жорий қилиш ижобий натижаларга олиб келмайди. Миллий маданиятнинг гуллаб-яшнаши халқларнинг цивилизациялашган тараққиёт йўлидан бориши ва ўзига хос цивилизация яратишида муҳим аҳамиятга эга.

Цивилизация тушунчаси алоҳида олинган бир халқ, ҳудуд, жамият, давлат ва ҳатто жаҳонга, уларнинг ижтимоий- иқтисодий ва маданий тараққиётининг муайян босқичига нисбатан ҳам кулланилди. «Цивилизация» латинча «цивилиус» сўзидан олинган бўлиб, айнан «фуқароликка оид» деган маънони англатади.

Мавжуд илмий адабиётларда цивилизацияга турлича таърифлар бериляпти: цивилизация маданий-техник тараққиётнинг юқори босқичи (бунда ёзувнинг кашф этилиши, техник кашфиётлар, саноат истиқболи цивилизациянинг муҳим белгиси сифатида талқин этилади); цивилизация — жамиятнинг муайян намунаси (бунда у формация тушунчаси билан айнанлаштирилади); цивилизация — инсониятнинг ёввойилик ва вахшийликдан кейинги тараққиёт даври.

Цивилизация ривожланишнинг муайян бир босқичида турган халқ ва мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётидаги сифатий ўзига хослигидир. Айрим тадқиқотчилар цивилизация асосини маданият, халқ, ҳудуд билан боқласалар, бошқалари динни асос қилиб оладилар. Аслида эса уларнинг ҳаммаси ҳам цивилизациянинг тараққиётида ўз ўрнига эга. Аммо тарих тақозоси билан муайян ҳудудда шаклланган цивилизацияга гох табиий муҳит, гохида ижтимоий шарт-шароит кўпроқ таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Масалан, бизнинг Ватанимиз цивилизациясида бу омилларнинг барчаси ўзига хос аҳамият касб этганини кўрамиз. Шу билан бирга, юртимизнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва цивилизациялашган тараққиётида дунёвий илмлар қаторида турли диний таълимотлар ҳам ўзига хос ўрин тутган.

Ватанимиз тарихининг кейинги уч минг йилига назар ташласак, дунёвий билимлар ва диний қарашлар ёнма-ён яшаб келганининг гувоҳи бўламиз. Халқимиз «Авесто»ни яратган даврлардан тортиб бизнинг кунларгача ана шу умумий тамойил ўз таъсирини ўтқазиб келган. Уларнинг бири мутлақлаштирилган даврларда маданий тараққиёт қандай азият чеккан бўлса, иккинчиси таҳқиқланган замонларда ҳам ана шундай йўқотишлар содир бўлган. Тарих бу борада ҳам буюк мўраббийдир. У биздан цивилизациямиз ўтмишини холисона ўрганиш, ундан тўғри хулосалар чиқариш ва ўзимиз учун сабоқ олишга ундайди.

Маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлиги. Цивилизация маданий ва маънавий ривожланишнинг махсули сифатида вужудга келади. Цивилизациялашган тараққиётгина миллий маданият равнақи учун кенг имкониятлар яратади. Миллий маданият цивилизациянинг асосий тарғибий қисмларидан биридир. Миллий маданиятдан узилиб қолган цивилизация охиросида инқирозга маҳкум бўлади. Масалан, ҳозир йўқолиб кетган Америкадаги майя цивилизацияси бунга мисол бўлади. Улардан бугун юздан ортиқ шаҳарлар вайроналари қолган. Бунга тарихдан янада кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Цивилизациянинг тарихий шакллари. Цивилизациялар ўз шаклига кўра Шарқ ва ғарб цивилизациялари, христиан ва музилмон цивилизациялари, ҳудудий ва жаҳон цивилизацияси қабиладан иборат. Шарқ цивилизациясига хос бўлган қуйидаги муҳим хусусиятларни кўрсатиш мумкин:

- Шарқдаги барча дунёвий, диний ва фалсафий таълимотлар табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни, сабр-тоқатлилиқни тарғиб этган;
- Одамлар орасида бағрикенглик, бирдамлик ва ҳамжихатлик руҳи кучли бўлган;
- Миллий қадрият ва анъаналар эъзозланган;
- катталар ва ота-онага ҳурмат билан қарашга алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Шарқ цивилизацияси бағрида ривожланди. Ватан ва онанинг муқаддаслиги, жамоавийлик, ўзаро ёрдам, табиатга оқилона муносабат, меҳнат севарлик, сабр-тоқатлилиқ, катталарга ҳурмат, камбағалпарварлик қабиладан Шарқ цивилизациясига хос белгилардир.

Ўзбекистон жаҳон цивилизацияси тараққиётига илм-фан, ахлоқ, дин, санъат, маданият соҳасидаги ўлкан ютуқлари билан муносиб ҳисса қўшди. Миллий мустақиллик йилларида ўзига хос тараққиёт йўлидан бораётган Ўзбекистон ўз миллий қадриятлари, маънавий мероси ва бой маданиятига таяниб, Ғарб ва Шарқнинг умумбашарий қадриятлари ва тажрибаларини ижодий ўзлаштириб, дунёвий цивилизация йўлидан бормоқда.

Ижтимоий-маданий тараққиёт мезони. Ҳозирги замон цивилизацияси ўзига хос хусусиятлар ва муаммоларга эга. Бунда энг муҳими жаҳон цивилизациясини сақлаб қолиш ва уни янада ривожлантиришдир. Жаҳон цивилизациясини таназзулга олиб келадиган қатор таҳдидларни бартараф этишда қуйидагилар ниҳоятда катта аҳамиятга молик:

- инсонни олий қадрият сифатида эътироф этиш;
- табиатни асраб-авайлаш;
- экологик ҳавфсизликни таъминлаш;
- оммавий қирқин қуроллари йўқ қилиш;
- давлатлар, халқлар ўртасидаги низоларни сиёсий йўл билан музокаралар орқали ҳал этиш;
- турли жиноий уюшмаларга барҳам бериш, халқаро тер-рорчилик ва гиёҳвандликка, турли юқумли касалликларга қарши кўрашиш;
- кишиларда янгича дунёқараш ва сиёсий тафаккурни шакллантириш.

Бундай муаммоларни оқилона ҳал этиш учун турли мамлакат, минтақа ва халқлар ўртасида умумий ҳамжихатлик ва ҳамкорликка бўлган интилиш

тобора ортиб бормоқда. Ислом Каримовнинг қатор асарлари ва нуқтларида таъкидланганидек, айрим минтақалардаги можаро ва зиддиятлар ўз вақтида оқилона ҳал этилмаса, жаҳон цивилизацияси ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Турли фалсафий тизимларда дунёнинг ижтимоий-маданий тараққиёт мезони турлича талқин этиб келинди. Хусусан, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси, техник ва технологик ютуқлар, табиий-географик омилга ижтимоий-маданий ривожланиш мезони сифатида қаралди. Ҳозирги пайтда қатор фалсафий адабиётларда шахс маънавияти ва унинг эркинлик даражаси ижтимоий-маданий тараққиёт мезони сифатида кўрсатиляпти. Жамият тараққиётига цивилизациявий ёндашув. Фалсафа тарихида жамият ривожига турлича ёндашишлар вужудга келди. Булар — формациявий ёндашув, кўпвариантли ёндашув, цивилизациявий ёндашув каби-лардир. Ижтимоий амалиёт, тарих тажрибаси инсоният жамияти тараққиётига формациявий ёндашишнинг бирёқлама, сунъий эканини кўрсатди. Ҳозирги замон Ғарб фалсафасида У. Ростоунинг иктисодий ривожланиш назарияси кенг ёйилди. О. Тоффлер назариясига кўра, бутун инсоният тарихи уч катта даврга — аграр жамият, саноат жамияти ва постиндустриал жамиятга (ахборот жамиятига) бўлинади.

Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашиш ҳар бир халқ, мамлакат, минтақа тараққиётига ноёб ва такрорланмас жараён сифатида қарашга асосланади. Бундай ёндашиш моҳиятан формациявий ёндашишга зиддир. Цивилизацияли ёндашиш ҳар бир миллий маданиятнинг ўзига хослигини, ноёб ва бетакрорлигини сақлаган ҳолда ижтимоий ривожланишнинг тадрижий йўлдан боришини эътироф этади ва жаҳон цивилизацияси ютуқларига таянади. Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашишнинг моҳияти, хусусиятлари ва мазмуни Президент И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» ва бошқа асарларида ўз ифодасини топди.

Фалсафа ва маданиятшунослик. Маданиятшунослик фалсафанинг мустақиллик йилларида мамлакатимизда кенг тараққий этаётган фалсафий фан соҳаларидан биридир. Собиқ Иттифок даврида бу фан умуминсоний маънода уқитилмас эди. Аслида эса, жаҳон фалсафасида маданият тўғрисидаги алоҳида бир фаннинг вужудга келгани маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Фалсафа маданиятдаги ранг-барангликни эътироф этади, маданиятнинг универсал ҳарактерга эга бўлган тарихий намуналарини бирбиридан фарқлайди.

Ўзбекистоннинг цивилизациявий тараққиёти нихоятда кўп қиррали масаладир. Биз аввалроқ ҳам бу тўғрида қисман фикр юритдик. Кейинги бобларда ҳам, ана шу тўғрида, муайян масалаларни таҳлил этиш асносида, баъзи фикрларни баён этишга ҳаракат қиламиз. Бундаги энг асосий тамойил қуйидаги ҳақиқатни эътироф этиш билан боғлиқдир: Миллий давлатчилик асосларини яратмай ва унинг қудратига таянмай туриб цивилизация йўлидан бориб бўлмайди. Ҳар бир халқ ўз тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб,

миллий маданияти ва интеллектуал салоҳиятига мос равишда ўз миллий давлатчилигини яратади. Ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий маданият бундай цивилизациявий тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланади.

Республикаимизнинг жаҳон цивилизациясига хос йўлдан бориши умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги, миллий қадриятларга содиқлик, инсонпарварлик ва ватан-парварликнинг уйғунлиги, халқаро қонун-қоидалар ва андозаларни ҳурмат қилиш, улардан ҳаётимизнинг барча соҳаларида кенг фойдаланишни таказо этмоқда. Мустақиллик йилларида мамлакатнинг цивилизацияли тараққиёт тамон бориши И. Каримов томонидан асослаб берилган Ўзбекистоннинг ўз истиқлоли ва тараққиёт йўлининг бутун жаҳонда эътироф этилаётганлигида яққол кўринмоқда. Бу маънода тараққиётнинг ўзбек модели деб ном олган ривожланиш тамойили мамлакатимиз цивилизацияли тараққиётнинг асосий жиҳатларини ўзида ифодалайди.

Миллий мустақиллик йилларида маданиятимизнинг бундан кейинги ривожланиш истиқболлари учун пухта замин яратилди. Бу, аввало куйдагиларда намоён бўлади:

- бой маданий меросимизни ҳар томонлама чуқур ўрганиш имкониятларининг яратилганлигида;
- Қадрлар тайёрлаш миллий дастўрининг ишлаб чиқилинлиги ва собиткадамлик билан амалга оширилаётганида;
- миллий маданиятларнинг равноқ топиши ва бир-бирини бойитиши учун қулай шарт-шароитлар яратилганида;
- жаҳон маданияти ривожига ўлкан ҳисса қўшган улуғ аجدодларимиз меросини кенг тарғиб этишда;
- мамлакатимизда илм-фан ва техника салоҳиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилаётганида;
- инсон интеллектуал салоҳиятининг ортиб бораётганида, юртимиз ободончилиги йўлида кўплаб тадбирларнинг амалга оширилаётганида.

Истиқлол ва миллий маданият ривожини. Миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистонда яшаётган барча халқлар маданиятини ривожлантиришга, уларнинг маданий мероси ва қадриятларини асраб-авайлашга алоҳида эътибор берилди бошланди. Бу жиҳатдан республикаимизда озчиликни ташкил этадиган халқлар миллий маданий марказларининг ташкил этилиши катта аҳамиятга эгадир. 1991 йилда бундай марказларнинг сони унтага етмаган бўлса, бугунги кунда уларнинг сони 100 ортиб кетди. 1992 йилда мазкур марказлар ишини мувофиқлаштириб турадиган ташкилот - Республика байналмилал маданият маркази тузилди.

Ўзбекистондаги турли халқлар ва миллатларнинг умумий ғоя ва истиқлол мафкураси атрофида бирлашиши нихоятда катта аҳамият касб этади ва Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизацияси томон ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Миллийлик, умуминсонийлик ғояларини уйғунлаштириш ва янада такомиллаштириш муайян халқларга тегишли маданиятнинг ўзига хослигини сақлайди. Ватанимиз маданиятида умуминсоний қадриятлар устувор мавқени эгаллайди. Умуминсоний ғоялар

ва қадриятларнинг шаклланиши миллий маданиятларнинг ривожланиш хусусиятлари билан боғлиқдир.

Умуминсоний қадриятлар инсонни эъзозлаш, ҳаётни севиш, бурч, садоқат, аждодларга хурмат, ватанпарварлик, адолат, маърифатпарварлик, тинчлик, тотувлик, дўстлик, ҳамкорлик сингари фазилатларни ифода этади. Тажриба шуни кўрсатадики, бирон бир миллий маданиятни улуғлаб, уни бошқа маданиятдан устун қўйиш ва бошқа халқларга мажбуран тарғиб этиш салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Кўпмиллатли мамлакатда миллий маданиятларни менсимаслик ёки уларни камситиш ижтимоий барқарорлик ва миллий тотувликка путур етказди, турли зиддият ва ихтилофларнинг пайдо бўлиши учун замин яратади. Бу борада миллий ғоя ва истиқлол мафкураси асосларини ишлаб чиқишда этник хусусиятларни ҳисобга олиш уларни республика тараққиётининг истиқболлари билан уйғунлаштириш имконини яратади.

Мавзунинг тарбиявий аҳамияти. Маданият ва цивилизациянинг асосий тамойиллари, қонуният ва хусусиятларини билиш — маънавий камолот манбаидир. Бу эса маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзига хос хусусиятларини илмий-назарий жиҳатдан чуқур идрок этиш баркамол инсон шахсини шакллантиришда катта аҳамият касб этади. Ёш авлодни юксак маданиятли ва умуминсоний қадриятларга хурмат ва садоқат руҳида тарбиялаш миллий тараққиётнинг муҳим талаби, таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг бош вазифасидир.

Тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида юксак маданиятли инсонни тарбиялаш, қонунчиликка амал қиладиган, фуқаролик бурчини адо этадиган, демократик жамият талабларига риоя қиладиган баркамол шахсни шакллантириш вазифаси турибди.

Шундай қилиб, маданият ва цивилизация бир-бирини тақозо этадиган, шахс ва жамиятни янада такомиллаштириш учун хизмат қиладиган ва айни вақтда, ижтимоий борлиқнинг туб асосини ташкил этадиган ходисалардир. Миллий мустақиллик йилларида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий соҳада эришилган ютуқлар мамлакатимизнинг цивилизацияли тараққиёти учун пухта замин яратди.

Қадриятлар тўғрисидаги фан — Аксиология (аксио — қадрият, логос фан, таълимот маъносини англатади) фалсафанинг шу масалани ўрганадиган ва у билан шуғилланадиган соҳаси ҳисобланади. Собиқ Иттифок даврида бу тўғрида нихоятда кам маълумотлар бор эди. Истиқлол туфайли қадриятлар тўғрисидаги қарашларимиз шитоб билан ўзгарди. Собиқ Иттифокнинг илгари улуғланган партиявий синфий қадриятлари саробга айланди, замона реалликлари талабларига жавоб бера олмай, ўтган ун йилликлардан иборат тарих саҳифалари билан бирга ёпилиб кетди. Ўзбекистонда қадриятларга эътибор кучайди, унинг турли қирралари олим ва мутахассислар томонидан таҳлил этилмоқда. Қадриятлар фалсафаси — Аксиологиянинг кўпдан-кўп мавзулари му-тахассисларимизнинг илмий изланишларида ўзига хос ўрин тутмоқда.

«Мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлидир», деб ёзган эди Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида. Худди шундай, «Қадрият ўзи нима?» саволига жавоб беришдан олдин мавзунинг тарихини, қисқа бўлсада, ўрганмоқ лозим. Бусиз қадриятларнинг бугун ва келажакдаги аҳамиятини тушуниб бўлмайди. Қадриятлар мавзунинг тарихи, илдизлари ва инсонитга хос кадрлаш тамойиллари шаклланиши узок ўтмишга эга. ғарб олимлари бу борада, асосан, Европа маданий мероси ва ғояларига таянадилар, кўплаб алломаларнинг номларини тилга оладилар. ғарбда қадриятлар билан шуғилланидиган фалсафий соҳа — Аксиология (аксио — қадрият, логос — таълимот) фанининг шаклланиши ҳам уларнинг бундай қарашлари учун муайян асос бўлади. Биз Сукрот ва Афлотун, Арасту ва Хегеллар катта эътибор берган бу мавзунинг ғарб фалсафасида ўз тарихига эга эканлигига шубҳа қилмаймиз.

Аммо ушбу мавзу кўхна ва навкирон Шарқ, хусусан Ўзбекистон учун бегона эмас! Унинг энг теран жиҳатларини фақат ғарбдан эмас, балки Шарқдан кидириш ҳам фойдадан холи бўлмаса керак. Номлари цивилизациямиз тарихига абадий битилган Хоразмий, Фо-робий, ал-Бухорий, ат-Термизий, Беруний, Ибн Сино, Нажмиддин Кубро, Яссавий, Нақшбанд, Улуғбек, Навоий, Машраб, Бедил, Бехбудий, Авлоний каби мутафаккирлар ижодида ҳам бу мавзунинг излари бор, теран кирралари очилган. Гап ана шу изларни излаб топишда, уларни унутмасликда, сайкалаб туришда, замона реалликлари нуқтаи назаридан ҳолисона талқин қилишдадир.

Авлод ва аجدодларимиз яратган кадрлаш мезонлари-нинг тарихи энг қадимга нақллар, ривоятлар, афсона, ҳиёят, достонларга, яъни халқ оқзаки ижоди намуна-ларига бориб такалади. Спитамен, Муканна ва Жалолиддин Мангуберди тўғрисидаги асарларда, Алпомиш, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги афсона ва достонларда ватанпарварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик каби кўплаб умуминсоний қадриятлар тасвирланган. Маънавий меросимизнинг ёрқин намунаси — «Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлганлигидан, унда бу диннинг қадриятлар тизими, кадрлаш мезонлари, ўша даврдаги миллий ғоялар ёрқин ифодаланган.

Кадрлаш тўғрисидаги қарашлар ривожда VIII-XII асрлар катта аҳамиятга эга. Бу даврда араб истилоси амалга оширилган, ислом ҳукмрон динга айланган эди. Эътироф этиш керакки, Қуръон ва Хадисларда таърифлаб берилган илохий қадрият ва кадрлаш масалалари халқимиз тарихи ва маданиятига таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, араб истилоси даврида кўпгина миллий қадриятларимизнинг йўқотиб юборилганлигини ҳам қайд қилмоқ керак. Бу тўғрида Беруний «Қадимга халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида афсус билан ёзиб қолдирган.

Цивилизациямиз қадриятлари ва халқимизга хос кадрлаш меъёрлари музилмон Шарқи ва араблар дунёси маданиятининг ривожига ҳам ниҳоятда катта акс таъсир кўрсатган. Тарихда номлари сақланган алломаларимиз ўз навбатида бутун жаҳон, Шарқ маданиятига ғоят катта ҳисса қўшганлар. Бундай фикрни Абу Ханифа, ал-Бухорий, ат-Термизий, Кубро, Ахмад Яссавий, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари тўғрисида

хам айтиш жоиз. Уларнинг ҳар бири ўз замонасида исломни цивилизациямизнинг юксак маданияти нуқтаи назаридан тарғиб ва ташвиқ этдилар, ислом фалсафасини юксакликка кўтардилар, мазкур диннинг бутун жаҳонда катта мавқега эга бўлишида муҳим фаолият кўрсатдилар. Бу эса ушбу зотларнинг номларини ислом дини жаҳон сахнида қанча турса, шунга қадар боқий айлади. уларнинг ислом фалсафаси ва илоҳиётига, уни замона зайллари орасидан ўтиши жараёнига кўрсатган нихоятда катта таъсири тўғрисида махсус тадқиқотлар олиб бориш мумкин. Афсуски, манбалар етарли бўлишига қарамасдан, юртимиз цивилизациясининг ислом дини ривожига ва азалий ислом мамлакатларининг маданияти тараққиётига акс таъсири тўғрисида ёзилган асарлар халигача кам, бу тўғрида кенг камровли тадқиқотлар олиб бориш зарурияти аллақачон етилган.

Масаланинг муҳимлиги атоқли энциклопедик олимлар — Хоразмий, Форобий, Беруний, ибн-Сино, ал-Фарқоний каби цивилизациямизнинг забардаст намояндалари ижоди ва мероси кўзгусида янада яққолроқ намоён бўлади. Зеро, улар нафақат Марказий Осиё, араб музилмон цивилизацияси, балки жаҳон маданияти тараққиётига нихоятда катта хисса қўшганлар, юртимиз қадриятлари таъсирини бутун оламга ёйилишида хизмат қилинлар. Шу билан бирга, умуминсоний маданиятнинг бебаҳо дурдоналарини яратган Улуғбек, Лутфий, Навоий, Бобур каби зотларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган хизмат-ларини тилга олмай бўладими?

Афсуски, цивилизациямизга хос энг юксак кадрлаш мезонларини яратган ўрта асрлардаги кўтарилиш даври темурийлар салтанатидан сўнг аста-секин таназзулга юз тўтди, марказлашган давлат парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ортиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли су-лолалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди, яхлит цивилизациямизнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган умумий қадриятлар тизими дарз кетди, кадрлаш мезонлари ҳам бир қадар ўзгара бошлади.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга булинганлигига қарамасдан, мустақил яшаган Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинди, юрти-миз империянинг мустамлакаси бўлиб қолди. Мустамлакачиларнинг қадриятлари ва кадрлаш мезонлари халқимиз орасига зўрлик билан сингдирила бошланди. XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида юртимизда «жадидлар» оқими вужудга келди. М. Бехбудий, Суфизода, Авлоний, Чулпон, Фитрат ва бошқа жадидлар меросига диққат қилинса, ўша даврда юртимизда маънавий тушунчаларнинг қўлами қанчалик кенг бўлганлигини, фалсафий тилнинг нақадар бойлигини, унинг адабиёт билан қанчалик уйғунлигини яққол қуриш мумкин. Уларнинг асарларида гоҳида биз аллақачон эсимиздан, тилимиздан ва балки дилимиздан ҳам чиқариб юборган қадриятлар, тушунчаларга дуч кела-миз. Жадидларнинг мероси халқимиз маданиятига янада каттароқ таъсир кўрсатиши мумкин эди. Афсуски, бол-шевиклар бошлаган сиёсий жараёнлар бу авлоднинг бой меросини ўз домига тортди, унинг тақдири аянчли кечди, таъкиклаб қуйилди.

Ўтмиш авлодлар ардоқлаган ва буюк аجدодларимиздан мерос қолган шарқона кадрлаш мезонларини юз ўттиз йил саробга айлантириш учун қилинган ўринишларнинг оқибатлари халигача сезилиб туради. Фақат мустақиллик йилларига келибгина ушбу соҳада ҳам ижобий силжишлар бошланди.

Собиқ Иттифокда кадриятларга муносабат қандай эди? Дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаб турган мамлакатда кадрлашнинг умуминсоний тамойилларини барқарор қилиш у ёқда турсин, ҳақиқий кадриятшунослик нуқтаи назаридан тадқиқотлар олиб боришга ҳам изн берилмас эди. Фақат асримизнинг 60-йилларига келиб, кадриятлар муаммоси баъзи мутахассислар томонидан таҳлил қилина бошлаган бўлсада, 90-йилларгача фалсафа дарсликларида алоҳида мавзу сифатида ўз ўрнига эга булмади. Хукмрон мафкура-нинг тарғибий қисмига кирмаганлиги, мавзуларининг жуда кам тадқиқ қилинганлиги ва нихоятда оз аҳамият берилганлигидан махсус фалсафий тадқиқотлар соҳасига айлана олмади. Аксиология номи билан собиқ Иттифокда бирорта ҳам дарслик ёки ўқув қўлланмаси чоп этилмаган, хатто университетларнинг файласуф, жамиятшунос, тарихчи ва бошқа ижтимоий мутахассислар тайёрлайдиган гуманитар бўлимларида ҳам бу соҳага оид махсус билимлар берилмас эди.

Кадриятлар тўғрисидаги ғарбда кенг тарқалган аксиология фани ривожланган мамлакатларда инсон кадри ва ҳақ-хуқуқларига доир кўпгина тамойилларнинг ама-лиёти учун назарий асослардан бири бўлган илмий соҳалар қаторига киради.

Мустақиллик ва кадриятлар мавзуси. Истиклол йилла-рида Ўзбекистонда бу мавзуга умуминсоний тамойиллар асосида ёндашиш шаклланди. Бундай қарашнинг вужудга келиши, кадриятларнинг ижтимоий ва маънавий янгила-ниши, жамият аъзоларининг камолоти ҳамда ёшлар тарбиясидаги аҳамияти масалаларига давлат микёсида юксак эътибор кўрсатилаётганлиги мазкур соҳа ривожининг бош йўналишидир. Кадриятларни мустақилликни мустаҳкамлашнинг маънавий омилларидан бири сифатида кадрланиши борасидаги ижобий жараёнлар тадқиқотларни кўпайтириш, уларга нисбатан масъулиятни янада оширишни тақозо қилмоқда.

Истиклол асрлар давомида шаклланган ўзига хос шарқона ва ўзбекона кадрлаш масалалари ва меъёрларини қайта тиклаш ҳамда замонавий талаблар даражасида такомиллаштиришни кун тартибига қўйди. Мустақиллик истиқлол даврининг энг асосий кадриятидир. Зеро, мустақил бўлмаган мамлакатнинг кадриятлар тизими ҳеч қачон тўқис бўлмайди. Мустамлака мамлакатнинг маъна-вий ҳаётида мустамлакачиларнинг кадриятлари устувор бўлиши аниқ. Фақат мустақилликкига ушбу ҳолатни тубдан ўзгартиради, мамлакатнинг кадриятлар мажмуасини жаҳон тизимининг тенг ҳуқуқли ва ҳақиқий қисмига ай-лантиради. Шу сабабдан ҳам истиқлол янги кадриятлар тизимини шакллантиришни тақозо қилди. Бу зарурият эса кадриятларни қайта баҳолаш, юртимизда шарқона, азалий ва умуминсоний кадрлаш мезонлари устувор бўлган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёни билан

уйғунлашиб кетди. Қадриятлар соҳасидаги ўзгаришларга эътибор ва бу борадаги янги тамойиллардан таълим-тарбияда фойдаланиш эҳтиёжи ошаётганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Қадрият ўзи нима? Қадрият тушунчаси нихоятда хил-ма-хил маънода, турли соҳаларда кулланилади.

Қадриятнинг кундалик ҳаётдаги маъноси кишилар ўртасидаги мулоқотларда, оммавий ахборот воситаларининг хабарларида ўзига хос тарзда намоён булмоқда. Кундалик ҳаётда, кўпчилик назарида нарсалар (масалан, қимматбаҳо буюмлар, такинчоқлар), табиат ходисалари, ижтимоий воқеалар, жамиятдаги талаблар, орзу-умидлар, анъана ва маросимлар, маданий бойликлар ва бошқалар қадрият сифатида тушунилади. Бундан ташқари, одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёки идеалларга ҳам «қадрият» тушунчасини куллайдилар. Хуллас, кундалик ҳаётда кўпчилик томонидан кулланиладиган «қадрият» ибораси, одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ходиса ва бошқаларга нисбатан ишлатилади.

Табиат ва маданият буюмларининг инсон эҳтиёжини қондириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкидланганида, асосан уларнинг фойдаси, қиммати назарда тутилади. Ҳақиқатан ҳам, буюмларнинг иқтисодий қиммати кишилар учун катта аҳамият касб этади. Аммо буюмнинг қадри ҳисобга олинмаса, масаланинг аксиологик жиҳати очилмайди. Қадрият категорияси буюм ёки нарсаларнинг иқтисодий қимматини ифода-лайдиган тушунчадан фарқ қилади.

Шу маънода қадрият нарса ва буюмларнинг қимматига нисбатан кулланилмасдан, балки инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқеликнинг шакллари, ҳолатлари, нарсалар, воқеалар, ходисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб ва тартиблар ва бошқаларнинг қадрини ва ижтимоий аҳамиятини ифодалаш учун ишлатилладиган фалсафий категориядир. Бу категория ўзида қадрият объектининг нафақат қимматини, балки ижтимоий аҳамиятини, фалсафий-аксиологик маз-мунини, жамият ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди.

Қадрият, баҳо ва кадр. Қадриятлар муаммосига бакишланган (асосан рус тилидаги) илмий-фалсафий ман-баларнинг кўпчилигида қадрият (ценность) тушунчасини баҳо (оценка) тушунчаси билан киёслаш, уларга бир хил даража ва куламдаги тушунчалар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки тушунча киёсланаётганда, кадр тушун-часи эътиборга олинмайди. Балки, бундай ҳолга рус тилидаги «оценка» ва «цена» сўзларининг ухшаш маъноли (кўпроқ иқтисодий) тушунчалар эканлиги сабаб бўлиши ҳам мумкин. Рус тилида кадр ибораси ишлатилмайди, унинг русча таржимаси йўқ. Кадр тушунчаси ўзбек тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, у тилимиздаги баъзи ибора ва сўзларда ўзига хос шарқона фалсафий мазмун борлигидан далолат беради.

Қадриятнинг мазмуни ва аҳамияти «баҳо» тушунчасида тўла-тўқис акс этмаслиги, турлича ифодаланиши ҳам мумкин. Қадриятнинг ҳақиқий қадрини, мазмуни ва аҳамиятини баҳосига қараб аниқлаш қийин бўладиган

холлар ҳам учрайди. Аслида қадриятнинг қадрини би-лиш, унинг аҳамиятини англаб олиш ва баҳолаш бир-бири билан узвий боғлиқ жиҳатларни ташкил қилади. Қадриятнинг аҳамияти англаб олинмаса, қадри тўғри тушунилмаса, унга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Айнан шу маънода қадриятни баҳолаш унга бўлган муносабатни ҳам ифодалайди, бу эса ўз навбатида кишиларнинг талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан боғлиқдир. Қадриятни баҳолашда канча хилма-хил мақсад ва эҳтиёжга эга бўлган кишилар иштирок этса, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш ҳам шунча қийинлашиб бора-веради.

Қадриятнинг объекти ва субъекти. Қадриятшуносликда қадрият тушунчаси билан бу тушунча боғланган объект ўртасида фарқ бор, деб қаралади. Агар қадрият берил-ган қадрни ифодаладиган фалсафий тушунча сифатида қаралмаса, унга таърифларнинг сон-саноксиз бўлиши аниқ. Негаки, дунёда кадрланадиган нарсалар, ходисалар, воқеалар, жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар нихоятда кўп. Қадрият тушунчаси эса уларнинг бирортаси учун тўғридан-тўғри исм, ата-ма ёки бевосита ном бўла олмайди, балки уларнинг қадрини англатадиган тушунча сифатида намоён бўлади.

Қадриятлар ва ижтимоий жараёнлар. Одамлар битта жамиятда, бир даврда ва ухшаш шароитларда яшаётган-ликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадри тур-лича англаб олинади, тушунилади ва талқин қилинади. Ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги тасаввури, қарашлари ўзгаради, бу эса тараққиёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маънавий киёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Ана шунга кўра, ҳаммада ҳам кадрлаш туйғуси доимо бир хил бўлавермайди, ижобий ва салбий қарашлар, турли хил жиҳатлар ҳар қандай қадриятнинг қарама-қарши томонларини ташкил қилади. Ижобийлиги ва сал-бийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зиддек бўлиб кўринадиган яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик, бахт-саодат ва Кам-кулфат, та-раққиёт ва таназзул каби тушунчалар ҳаётнинг бир-бирига зид ва чамбарчас боғланган томонларини ифода-лайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қадриятлар жамият-нинг ривож ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруриятга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу қадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поқонасига чиқиб олади, бошқаларини хи-ралаштиргандай бўлиб туюлади. Натижада ижтимоий ри-вожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарор қилишга инти-лиш нисбатан кучаяди. Масалан, юртни ёв босганида — озодлик, империя ҳукмронлиги нихоясида — истиқлол, уруш даврида — тинчлик, туткунликда — эркинлик, ка-сал ва беморлик онларида — саломатликнинг қадри ошиб кетади, уларга интилиш кучаяди.

Таълим тарбиянинг муҳим омиллари бўлган қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик хусусиятларини доимий сақлаб қоладиганлари ҳам бор. Булар — инсон вужудининг тирик-лиги, умри ва ҳаёти, сихат-саломатлиги, меҳнати, били-ми, муомаласи. улар инсон ва жамият бор экан, ўзининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолаверади. Афсуски, улар-нинг қарама-қаршиси бўлган касаллик, маъносиз ҳаёт ке-

чириш, билимсизлик ва бошқалар ҳам тарихий жараёнлар-нинг ҳамроҳи. Тириклик бор экан — ўлим, борлиқ энг бу-юк маъво экан — йўқлик, инсон тирик жонзод экан — ка-саллик, ҳаёт кечиришдан мақсад мазмунли умр экан — маъносиз қўйилган баъзи кадамлар, яшашнинг зарурий шартларидан бири билиш ва англаш экан — билимсизлик, тараққиётга интилиш бор экан — таназзул ва бошқалар инсониятни доимо таъкиб қилади. Юқоридаги ижобий қадриятларнинг аҳамияти ҳам уларга тескари бўлган жиҳатларга нисбатан аниқланади. Ёшларда, айниқса, та-лаба ва ўқувчиларда маънавий етук туйғуларни шакллан-тиришда ана шундай аксиологик боғлиқликларнинг ботиний ва зохирий томонларини ургатиш катта аҳамият касб эта-ди.

Қадриятлар тизими. Ҳар қандай ҷамият, ижтимоий-тарихий бирликлар (уруқ, қабила, элат, халқ, мил-лат), ижтимоий субъектлар ва бошқалар ўзига хос қадриятлар тизимига эга бўлади. Бу қадриятлар тизи-мида асосий бўлмаган қадриятлар муайян қаторни таш-кил қилади, турли ҳолатларда намоён бўлади. Ҷамият ривожининг муайян даври ёки бирор давлатда ҳам ана шундай қадриятлар тизими мавжуд бўладики, у ўша давр, ҷамият ва давлат кишилари, уларнинг фаолияти учун умумий мезон вазифасини ўтайди. Ҳар бир ижтимо-ий тарихий бирлик, синф ва партиялар ҳам ана шундай қадриятлар тизими асосида фаолият кўрсатадилар, улардан фойдаланадилар ёки уларга эришишнинг турли усуллари куллайдилар.

У ёки бу қадриятнинг аҳамиятини аниқлашда ана шун-дай тизимлар мавжуд эканлигини унутмаслик, унинг би-рор давр, ижтимоий бирлик, соҳа, жараён ва бошқалар учун қандай мавқега эга эканлигини назардан кочирмаслик лозим.

Қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари. Бир қарашда қадриятларнинг шакллари сон-саноксиз ва ниятда тартибсизга ухшаб кўринади. Аслида эса башарият, олам, табиат ва ҷамиятда ажабтовур уйғунлик мавжуд. Қадрият шакллари ҳам уларга мос равишда ана шундай уйғунликда, қонуний боғланишда, умумий алоқадорликдадир. Бундай ҳолатда уларнинг классификациясида табиат ва ҷамиятдаги нарса, воқеа, ходиса, жараёнлар муайян куламда, қадрият шакллари эса улар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Макон ва замонда ушбу қадрият объектлари борлиқнинг бирор шакли, жиҳати, воқеликнинг бирор қисми, оламдаги нарсалар ва атроф-муҳитнинг энг муҳим томонлари сифатида намоён бўлади. ушбу маънода қадриятларнинг умумбашарий, умумсайёравий ва минтақавий ҳамда бирор кичик ҳудуд ёки жойга боғлиқ бўлган шакллари. кўрсатиш мумкин. Бунда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг диалектикаси замонавий атамалар «глобал», «зонал» ва «лоқал» қадрият обь-ектларининг ўзаро муносабати тарзида зохир бўлади.

Ҷамиятнинг яшаши, одамларнинг ҳаёт кечириши учун юқоридаги қадриятлар билан бирга ҷамиятдаги умумижти-моий ва умуминсоний қадриятлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг ҷамият, унинг тузилиши, ижтимоий бир-ликлар ва ижтимоий онг шаклларига алоқадор турғумла-рини кўрсатиш мумкин. Масалан, ҷамиятнинг тузилишига хос миллий, синфий, ирқий ва бошқалар ёки ижтимоий онгнинг шакллари

боғлиқ: сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, ҳамда жамиятнинг асосий соҳаларига боғлиқ: иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий. Ижтимоий қадрият шакллари орасидаги фарқлар асло мутлоқ эмас, балки нисбийдир. улар орасида ўтиб бўлмас чегаралар йўқ.

Бугунги кунга келиб қадриятлар ибораси нихоятда машхур бўлиб кетди. Уни жуда кенг маънода ишлатиш, айниқса, маданий-маънавий ходисалар, урф-одатлар, анъаналар ва бошқаларга нисбатан умумий ном ёки ата-ма сифатида қўллаш холлари кўп учрамоқда. Кундалик мулоқотда қадри бор нарса, воқеа, ходиса, хусусият ва бошқаларни «қадрият» деб аташга кўпчилик ўрганиб қолди. Аммо ҳар бир сўз, атама ва тушунчанинг моҳияти ва мазмунини ўзига сиқдирадиган сифат чегара-раси бор. У ёки бу тушунчадан ана шу мазмунга сиқмайдиган куламини талаб қилишнинг кераги йўқ. Зе-ро, қадрият тушунчасининг оммалашиб, машхур бўлиб кетганлиги жуда яхши. Лекин уни янада кенгроқ маъно-да ёки зарур бўлмаган холларда ҳам ишлатиш бу тушун-чанинг мазмунини хиралаштириши, унинг моҳиятини ифо-далайдиган сифат чегарасини саробга айлантириб қўйиши, қадрини тушириши мумкин.

Халқимизнинг «Қадрсиз қадрият йўқ!», «Қадрланмайдиган қадрият саробга ўхшайди», деган хикматлари бор. Ана шу сабабдан ҳам, мамлакатимиз тараққиёти ҳозирги даврининг юксак ифодалари бўлган истиқлол, буюк келажак, ватанпарварлик, инсонпарвар-лик, демократия, қонуннинг устуворлиги каби серқирра қадриятларни нихоятда қадрлашимиз лозим. Уларнинг биринчиси — истиқлол эълон қилин Ўзбекистон тараққиётининг янги аср бўсағасидаги асосий ҳақиқати, иккинчиси - истиқболдаги энг олий орзу-идеализм, бошқалари эса кўрилатган жамиятимизнинг ижтимоий ва маънавий тамойилларини белгилайдиган пурмаъно қадриятларимиздир.

Инсон қадри. Истиқлол инсон қадри, унинг манфаат ва эҳтиёжлари билан боғлиқ масалаларни долзарблашти-риб юборди. Инсон қадри унинг ижтимоий хусусиятлари, жамиятда амалга оширган фаолияти, бошқаларга ва ат-роф-мухитга муносабати, камолотга етганлиги, ижтимо-ий хусусиятларни ўзлаштириб олганлиги ва уларни маънавий кийёфасида намоён қила олганлигида ҳам кўринади. Одам боласининг шахсга айланиши, ўз қадрини ва ўзгалар қадрини англаш жараёни узоқ йил-лар давом этади.

Умуман, одамзод наслининг ҳозирги авлоди учинчи минг йилликни кўтиб олаётган бугунги кунларда бутун дунёда қадрлаш фалсафасининг умуминсоний мезонларини амалиётда қўллашга эҳтиёж кучайди. Таассуфки, инсон зоти сайёрамизда яшаган илк давридан бошлаб кадр ва қадриятни устувор билганида, Ер юзининг замонавий манзараси бутунлай бошқача тус олган, кишилиқни эко-логик бухронлар, уруш хавфи ва маънавий таназзул каби умумбашарий муаммолар кўтиб турмаган булармиди?

Бугунги кунга келиб, инсоният яна табиат ва одам-зод наслининг уйғунлигини сақлаб қолиш учун кадр ва қадрият нихоятда зарур эканлигини англади. XX аср-нинг охири ва XXI асрнинг бошланишидаги биринчи беш йилликлар БМТ томонидан «Инсон ҳуқуқлари ун йиллиги» дея эълон қилинганлиги, кишилиқ жамияти эса янги минг йилликка умуминсоний қадриятларни барқарор қилишга бел боғлаб ўтаётганлиги бежиз эмас.

Хозирги Ўзбекистонда инсон манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, кадрлашнинг умуминсоний тамойиллари-ни устувор қилиш билан боғлиқ фаолиятлар бутун жаҳонда бу борадаги умумий ҳамкорликни мустаҳкамлаш ҳаракатининг тарғибий қисмига айланмоқда.

Ёшлар ва кадрлаш тамойиллари. Инсоннинг бутун умри шахсий қадриятларни такомиллаштириш, ўз қадрини қа-молга етказиш, ўзгалар, жамият, замон ва ундаги со-дир бўлаётган ўзгаришлар қадрини англашга интилиш жараёнидан иборатдир. Ўз шахси ва бошқалар қадрини англаб етиш учун инсоннинг камолоти давомида шакл-ланган маънавий киёфаси ва дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юсак ижтимоий сифатларга эга бўлиши, унинг ўзи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англай-диган даражада тарбияланган булмоқи лозим. Ушбу маънода, Суқротнинг «Ўз ўзингни англа!» — шиори Ғоят катта аҳамият касб этади.

Шахснинг қадри у яшаётган замон, ундаги жараёнлар, ижтимоий, тарихий шарт-шароитлар билан диалектик алоқадорликда намоён бўлади. Мухит ва давр талаблари шахс қадрини шакллантириб, сайкаллаб боради, унинг ўзи эса ўз қадрининг шахсий талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан нақадар алоқадорлигини чуқурроқ англаб олиш томон боради. Қадриятлар ёшларга ҳаёт мазмунини чуқурроқ тушуниш, жамият қонун-қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзларининг хатти-ҳаракатларини ана шу маънавий мезонлар талабига мос-лаштириш имконини беради. Хозирги даврда талаба ва ўқувчиларга кадрлаш ва кадрсизланиш жараёнларининг моҳиятини англаиш, мустақиллик эълон қилин қадриятларнинг аҳамиятини тўғри тушунтиришга эришиш нихоятда долзарб масаладир.

Ёшлар, хусусан талабалар ва ўқувчиларни маънавий баркамол авлод вакиллари сифатида тарбиялаш ва шакл-лантиришда кадр ва кадрлаш туйғуси, қадриятлар кате-горияси, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари тўғрисидаги билимларнинг мажмуаси бўлган замонавий аксиология, яъни қадриятшуносликнинг асос-ларини ургатиш нихоятда муҳим. Ана шу сабабдан ҳам умуминсониятнинг кадрлаш меъёрлари борасида тўплаган ютуқларини умумлаштирган билим соҳалари имкониятидан фойдаланиш таълим-тарбия самарадорлигининг асосий мезонларидан биридир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. — Т., «Ўзбекистон»; 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан колсин. Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилиоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.

5. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкуриси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. — Т., Ўзбекистон, 2000.
7. Тойнби А. Постигение истории. М., Наука, 1991.
8. Фалсафа ўқув қўлланма Э.Юсупов. Тошкент 1999.
9. Фалсафа маъруза матни Тошкент 2000
10. Назаров К. Аксиология: қадриятлар фалсафаси. — Т., Маънавият, 1998.
- 11 Эркаев А. Маънавият — миллат нишони. — Т., «Маънавият», 1999.
12. Бердяев А. Смысль истории. М., Наука 1990

10-мавзу: ФАН ФАЛСАФАСИ. (2 соат)

1. Фан тарихи, унинг турли цивилизация ва даврлардаги тараққиёти.
2. Фаннинг аксиологик муаммолари, маънавий – ахлоқий тамойиллари, қадри ва қадриятлари.
3. XX асрдаги илмий техник инқилоб ва унинг оқибатлари. Жамият ҳаётида фаннинг ўрни ва аҳамиятининг ошиб бориши.
4. Ўзбекистон фани ва унинг ташкилий тузилмалари, илмий ҳамкорликлари.

Фан илмий билимлар тизимидир. Фан ўзининг илмий тушунча услублари ва методологиясига эга бўлган, оламни билиш ва ўзлаштиришнинг махсус узили, илмий би-лимлар тизимидир. Шунингдек, фан ижтимоий онг шакллари-дан биридир.

Фаннинг моҳиятини инсон ва жамият ҳаётидаги ўрнини билишда унинг куйдаги хусусиятларини эътиборга олиш муҳимдир:

- инсон фаолиятининг ўзига хос тури;
- алоҳида ижтимоий институт сифатида фан илмий билимлар йиғиндиси;
- инсониятнинг маънавий салоҳияти, олам, табиат, жамият ва инсон тўғрисидаги тасаввур ва қарашларни шакллантиради;
- оламни ўзлаштириш ва ўзгартириш воситаси ҳисобланади.

Фаннинг мақсади. Фан ўз олдига илмий билимлар яра-тишни мақсад қилиб қўяди. Илмий фаолият моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятдан кескин фарқ қилади. Кишилар меҳнат фаолияти, сиёсат, санъат, дин ва ҳоказо соҳалардаги фаолиятлари жараёнида ҳам би-лим орттиради. Лекин илмий билимлар изчиллиги, ти-зимлилиги ва ҳақиқийлиги билан ажралиб туради.

Оламни илмий билиш оламга янгича муносабат, янгича қарашни тақозо этади. У оламни диний, бадий, ахлоқий, сиёсий билишдан кескин фарқ қилади. Воқеликка илмий муносабат ҳар қандай ақидапарастлик ва фанатизмни (тақдири азалга ишонишни) истисно эта-ди. Илмий билиш аввал

бошданоқ фалсафий дунёқараш билан узвий боғлиқ равишда вужудга келди. Фалсафа илм-фан хулосаларига таяниб, оламнинг янгича манза-расини яратиш имконига эга бўлди.

Илмий билишнинг даражалари эмпирик (тажрибага асосланувчи) ва назарий шакллarga бўлинади. Эмпирик билим асосан тажриба ва экспериментлар жараёнида олинadиган ва ҳақиқийлиги тажрибалар жараёнида синаб кўрилган билимлардир. Билишнинг назарий даражасида илмий қарашлар, билимлар қатъи тизимга солинади. Ил-мий тушунчалар қатъий мезон асосида урганилаётган фаннинг кўпқиррали томонларини чуқурроқ ва тўлароқ билишга имкон беради.

Илмий билимлар ҳосил қилиш усулларига қараб, фан-лар экспериментал ва фундаментал фанларга ажратила-ди. Шунингдек, улар ўрганиш объектига қараб, табиий, ижтимоий-гуманитар ва техник фанларга бўлинади. Тадқиқот предмети чуқурроқ ўрганиш жараёнида фан-нинг янги соҳа ва тармоқлари вужудга келади. Масалан, табиатшунослик фанларининг ботаника, зоология, кимё, математика, физика каби соҳалари; ижтимоий-гуманитар фанларнинг тарих, қадимшунослик (археоло-гия), этнография, социология, сиёсатшунослик, фалса-фа, этика, педагогика, психология, маданиятшунослик каби соҳалари вужудга келди. Уларнинг ҳар бири яна қатор тармоқлардан иборатдир. Масалан, тарих фани-нинг қадимга дунё тарихи, ўрта асрлар тарихи, янги замон тарихи; фалсафанинг онтология, гносеология, аксиология, фалсафа тарихи каби.

Инсониятнинг кейинги икки юз йиллик тарихи давоми-да табиатни ўзлаштириш, инсон моҳиятини билиш, жами-ятни такомиллаштириш борасида эришган ютуқлари фан тараққиёти билан бевосита боғлиқдир. Инсон табиий ва ижтимоий муҳитга яхшироқ мослашиш, табиатнинг стихияли кучлари олдида ожиз ва чорасиз бўлиб қолмаслик учун фанга мурожаат қилади. Шунингдек, у фан туфайли ижтимоий муносабатларни ўз мақсад ва манфаатларига мос равишда такомиллаштиради. Фаннинг илмий билимлар тизими сифатида вужудга келиши инсон эҳтиёжлари би-лан боғлиқ бўлди.

Фаннинг вужудга келиши тўғрисида турлича қарашлар. Европацентризм ва Осиёцентризм. Фаннинг вужудга кели-ши ва ривожланишида Ғарб ва Шарқ мамлакатлари қўшган ҳиссаларни бирёқлама тавсифлаш, уларнинг би-бирига кўрсатган ўзаро таъсирини инкор этиш ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожиди европацентризм ва осиецен-тризм оқимларини вужудга келтирди.

Қадимга Шарқ жаҳон маданияти ва цивилизациясининг бешиги бўлгани, дастлабки илмий билимлар шарқ мамла-катларида вужудга келгани жаҳон олимлари томонидан эътироф қилинган. Қадимга Шарқ мамлакатларида (Ҳиндистон, Ҳитой, Миср, Хоразм, Бактрия, СуҲдиёна, Шош, Афросиёб) астрономия, математика, табобат, фал-сафага оид илмий билимларнинг вужудга келиши кунда-лик ҳаётий эҳтиёж, деҳқончилик ривож, инсон сало-матлигини муҳофаза қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган. Йил фасллари-нинг алмашувини билиш зарурати астрономияга оид илмий билимларни ривожлантиришга олиб келган.

Қадимга Шарқ ва Марказий Осиёда илмий билимларнинг шаклланиши ва ривожланиши билан табиат ва борлиққа онгли муносабат, табиат ва инсонни қадрлаш хисси шаклланган. Илмий ва фалсафий тафаккур инсоннинг табиат ва жамиятга бирёқлама қарамликдан озод бўлишига, меҳнат туфайли борлиққа фаол муносабатда бўлишига имкон берган. Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларнинг олам, одам ва табиатга бўлган фалсафий қарашлари «Авесто»да, хикмат, макол ва ривоятларда ўз ифодасини топди.

Қадимга юнонларнинг шарқ мамлакатлари билан савдо муносабатлари илмий-маданий соҳалардаги алоқалари учун кенг йўл очган. Қадимга Юнонистондаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар илмий билимларнинг ривожланиши учун қулайликлар яратган. Қадимга юнонлар эраиздан аввалги VI-IV асрларда илмий билимларни тизимлаштирди ва тасниф қилди. Эвклид, Архимед, Фалес, Арасту-нинг илмий билимлар ривожига хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Қадимга юнон олимлари кўпроқ табиат ва коинот сирларини билишга, кузатиш ва мантикий фикрлаш восита-сида оламнинг содда, бироқ диний-мифологик қарашлардан фарқли манзарасини яратишга, борлиққа озод ва эркин инсон кўзи билан қарашга интиланган. Қадимга юнонларга хос изланувчанлик, хурфикрлилик турли фалсафий оқим ва мактабларнинг шаклланишига олиб келган.

Антик дунё яратган фан ва фалсафа ўртасидаги ҳамкорлик, бир-бирига кўрсатган баракали таъсир Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-фалсафий фаолиятида янги босқичга кўтарилди. Уларнинг илмий қарашлари ҳозирги замон фанининг тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Қадимга Рим империясининг кулаши нафақат сиёсий балки илмий-маданий соҳада ҳам таназзулни кучайтирган. Бироқ илмий-фалсафий тафаккур бутунлай тухтаб қолмаган. Қадимга юнонларнинг илғор фалсафий ва илмий анъаналари Марказий Осиёда янада ривожланди ва фан соҳасига янги кашфиётлар берди.

IX-XII асрларда араб халифалари Хорун ар-Рашид, унинг уқли Маъмун ва Хоразмшоҳ Маъмуннинг ҳомийлигида ўша даврнинг ўзига хос фанлар академиялари вужудга келган. Хусусан, IX аср ўрталарида Бақдодда «Байт ал-хикма» (Донишмандлар уйи), Хоразмда Маъмун академияси вужудга келди. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарқоний, Фо-робий, Беруний, ибн Сино каби алломалар математика, астрономия, медицина, жамиятшунослик ва сиёсатга оид фанларни ривожлантирдилар.

Шарқда илмий билимлар ривожиди диний ақидаларни инкор этмагани ҳолда инсонни янада қамол топтиришга, борлиқ моҳиятини ақл ва тафаккур воситасида билишга асосланган эди. Шарқлик олимлар қадимга юнон олимларининг илғор анъаналарини давом эттирган, илмий библиянинг янги узилларини таклиф этган. Шарқ илмий тафаккури барқамол инсонни шакллантириш, ижтимоий муносабатларни янада такомиллаштириш, табиат сирларини билиш ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган эди.

Марказий Осиё мутафаккирларининг илғор илмий қарашлари ва асарлари Европада илм-фан ривожига катта аҳамиятга эга бўлган. Европаликлар

Албарон (Ал Беруний), Авиценна (Ибн Сино), Ал-Ферганус (Ал Фарконий), Улуғбек ва бошқаларнинг илмий мероси-ни чуқур урганган, уларнинг анъаналарини давом эт-тирган. Буюк итальян мутафаккири Данте Алегъери «Илохий комедия» (XVI аср) асарида Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларни жаҳоннинг буюк аллома-лари сифатида улуғлади.

Марказий Осиё олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган хиссалари математика, алгебра, астрономия, минералогия, геодезия, география, табобат, тарих, тилшунослик, мантик, фалсафа ривожига яққол кўзга ташланади. Мусо Хоразмий математиканинг янги соҳаси бўлган алгебрага асос солди. Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асари билан табобатни илмий асосда ривож-лантирди ва унинг асарлари Европада кўп асрлар даво-мида муҳим қўлланма бўлиб келди. Мирзо Улуғбекнинг астрономияга оид «Зичи жадиди Кўрагоний» асари фанга қушилган муҳим хисса бўлди. У ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Мавжуд адабиётларда таъкидланишича, Европада фан-нинг алоҳида фаолият шакли сифатида ривожланиши XVI-XVII асрларга тўғри келади. Бу даврда Иоганн Кеплер, Галилео Галилей, Жордано Бруно, Исаак Ньютоннинг асарлари вужудга келди. Буюк инглиз мутафаккири Френсис Бэкон, француз олими Рене Декарт илмий билиш услубларини ишлаб чиқди. Улар фаннинг табиатни ўзлаштириш ва жамиятни такомиллаштиришдаги аҳамиятига юксак баҳо бердилар, «Билим — кучдир» шиорини илгари сурдилар.

Бу даврда фан ва фалсафа бир-биридан кескин ажрал-маган эди. Олимлар ўз асарларини «позитив экспери-ментал фалсафа» деб атар эдилар. Европада илм-фан ривожига кишиларнинг олам тўғрисидаги қарашларини туб-дан ўзгартирди. Оламга дунёвий фанлар нуқтаи назари-дан қараш имконияти вужудга келди, яъни оламга бирёқлама диний қарашдан кескин фарқ қиладиган илмий қараш шаклланди.

Жаҳон фанининг вужудга келиши ва ривожланишига Шарқ олимлари муносиб хисса қўшганлар. Ижтимоий тараққиётнинг маълум бир даврларида Шарқ жаҳон фани ривожига етакчи мавқени эгаллаган бўлса, тараққиётнинг кейинги босқичларида бошқа мамлакатлар етакчи мавқени эгаллаган.

Осиё ва Европа мамлакатлари халқларининг жаҳон фа-ни ривожигаги ўрни ва нуфўзини бирёқлама бурттириш ёки камситиш назарий жиҳатдан хатодир. Фан ўз моҳияти билан умумбашарийдир. Ер юзидаги ҳар бир халқ катта-кичиклигидан қатъи назар, унга ўз хиссасини қушиб келди.

XIX асрнинг ўрталарида табиатшунослик фанларида қилинган буюк кашфиётлар (эволюцион назария, хужайра назарияси, энергиянинг сақланиши ва ўзгариши қонуни) фалсафий дунёқарашнинг ўзгаришига, жамият тўғрисидаги илмий назарияларнинг вужудга келишига туртки берди.

XIX асрнинг охирларига келиб, фаннинг муҳим соҳаларида эришилган ютуқлар фан тараққиётида янги давр бошланганидан далолат берди. Физика соҳасида оптика, термодинамика, электр ва магнетизмнинг урганилиши, кимё соҳасида кимёвий бирикмалар хосса-ларининг урганилиши, Менделеев элементлар даврий ти-зимининг яратилиши, математикада аналитик геометрия ва математик анализ кабиларда яққол кўринди. Бу даврда

социологиянинг мустақил фан сифатида ривожланиши ижтимоий зиддиятларни оқилона ҳал этиш ва жамият истиқболларини белгилаш имконини берди.

Европа олимларининг табиатшунослик фанлари соҳасида эришган ютуқлари янги фалсафий таълимотлар-нинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хусусан, И. Нью-тон томонидан физика соҳасида қилинган кашфиётлар табиат ва жамиятнинг механистик манзарасини яратишга, Чарльз Дарвиннинг илмий кашфиётлари эса, бутун олам эволюцияси, оламнинг яхлит бирлиги, органик ва ноорганик табиат ҳамда жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги фалсафий қарашларнинг шаклланишига олиб келди. Ўз вақтида ҳам табиатшунос, ҳам файласуф бўлган Р. Декарт, Ф. Бэкон томонидан илмий билиш ме-тодларининг, фаннинг буюк ўзгартувчилик ва яратувчи-лик кудратининг фалсафий асосланиши кейинги даврлар-да фан ва фалсафа методологияси учун мустаҳкам замин яратди.

XIX аср охири — XX аср бошларида жадиличлик ҳаракатининг етакчилари Бехбудий, Абдулла Авлоний, Фитрат, Абдулла Қодирий ва бошқалар ўлкада илм-фан ва маърифатни кенг ривожлантириш Ғоясини илгари сурдилар. Ўлканинг ўрта асрчилик бидъатларига қарши мавжуд сиё-сий тузумни ислох қилиш зарурлигини англаб етдилар. Жаҳоннинг илғор фан ва техника ютуқларидан ўлка аҳолисини баҳраманд этишга ҳаракат қилдилар. Бироқ кейинги ижтимоий силсилалар оқибатида жадиличларнинг маърифатпарварлик ҳаракатлари ривожлана олмади.

Мустабид тузум халқимизнинг илм-фан ва замонавий техника сирларини эгаллаши учун маълум шарт-шароит яратган бўлса ҳам, унинг бой маънавий меросидан баҳраманд бўлиши, аجدодларнинг илғор илмий-маданий анъаналарини ривожлантиришга имкон бермади.

Мустақиллик туфайли халқимизнинг кўп асрлик тарих-га эга бўлган маънавий-интеллектуал меросини ўрганиш, жаҳон илм-фани ва техникаси ютуқларидан баҳраманд бўлиш, дунёнинг машхур илм даргоҳларида уқиш-ўрганиш имконияти вужудга келди. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш, замонавий ишлаб чиқаришни ри-вожлантириш, баркамол инсонни шакллантиришда илм-фан ютуқларига таяниш ҳаётий заруратга айланди.

Республикамиз Президенти И.А. Каримов «Баркамол ав-лод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» каби асарларида илм-фанни ривожлан-тириш ислохотлар муваффақиятининг гарови, моддий фа-ровонлик асоси эканини ҳар томонлама исботлаб берди. Ўзбекистоннинг жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши, тараққий этиши, шубҳасиз, унинг илм-фан салоҳиятига бевосита боғлиқдир.

Мамлакатимизда 1997 йили қабул қилинган ва собиткадамлик билан амалга оширилаётган Кадрлар тай-ёрлаш миллий дастури, «Таълим тўғрисида»ги қонун мам-лакатимиз илмий салоҳиятини юксалтириш, жаҳон андоза-лари талабларига жавоб бера оладиган мутахассис-кадрлар тайёрлаш вазифасини қуйди.

Хозирги замон фанининг муҳим хусусиятлари. XX аср бошларига келиб, унинг ҳар томонлама ривожланиши фаннинг ижтимоий онг тизимидаги ўрни ва аҳамиятини янгича тушунишни тақозо этди. Хозирги замон фанига хос бўлган қуйидаги хусусиятларни кўрсатиш мумкин:

- фан ўзининг ўрганиш соҳаларини кенгайтириб, мик-роолам, макроолам муаммоларини ўрганиш билан шуғуллана бошлади. Микро- ва макрооламни ўрганиш учун фан анъанавий усуллардан ташқари, янги усуллар-дан, махсус асбоблардан, математик моделлаштириш усулидан фойдалана бошлади;
 - илмий билишнинг субъектив жиҳатларига алоҳида эътибор берила бошланди. Бу эса мутахассиснинг ўрганаётган соҳасини чуқурроқ ва кенгроқ билишини тақозо этди;
 - фалсафа ва фанда оламдаги нарсаларнинг ҳақиқат ва жараёнларнинг қонуният ва тартиб асосида бўлиши тўғрисидаги қарашлардан фарқли равишда ривожланиш тартиб ва тартибсизлик бирлигидан иборат экани эъти-роф қилина бошланди;
 - фан тараққиёти миллий доирадан чиқиб, тобора байналмилал ҳарактер касб эта бошлади. Унинг ютуқлари бутун инсониятнинг мулки сифатида англана бошлади;
 - фаннинг инсонпарварлик ва тараққийпарварлик моҳияти тўлароқ намоён бўлди;
 - фаннинг ривожини олимларнинг қадриятларини эъзозлаш ва баҳолашда янгича мезонларни ишлаб чиқишни тақозо этди. Бу олимларнинг бирор-бир фан соҳасини яқка ҳукумронлик билан эгаллаб олмаслиги, илмий янгилик-ларни бошқалардан яширмаслиги, кучирмачилик қилмаслиги, ўз кадр-қимматини топтамаслиги қабиладан намоён бўлди;
 - жаҳон миқёсида илмий салоҳиятни, илм-фан ютуқларини бошқа мамлакатларга чиқариш моддий неъматлар чиқаришдан кўра фойдалироқ бўлиб қолди. Бу эса жаҳон миқёсида инфор-мацион жамиятни, инсоният-нинг бир бутун ҳамжамияти шаклланишининг муҳим омил-ларидан бири бўлиб қолди;
 - табиий ва ижтимоий фанларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, таъсири кучайди. Табиатшунос олимлар-нинг ижтимоий фан ютуқларидан фойдаланиши инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларни инсонийлаштиришда, табиатни муҳофаза этишда муҳим аҳамият касб этди;
 - фан умумбашарий ва умуминсоний муаммоларни ҳал этиш билан жиддий шуғуллана бошлади;
 - фан инсоният ҳаётидаги қатор муаммоларни ҳал этибгина қолмай, унинг ҳаётига жиддий таҳдид соладиган муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Олимнинг ўз илмий фаолияти учун жавобгарлигини ошириш, инсоният ҳаёти, тинчлиги учун таҳдид соладиган илмий изланиш-ларни таққилош, назорат қилиш ҳозирги замон фанининг муҳим муаммоларидан биридир.
- Истиқлол ва фан. Ўзбекистонда миллий мустақиллик шароитида мамлакатнинг илмий-интеллектуал салоҳиятини янада кучайтиришга алоҳида эътибор берила бошланди. Президент И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик

шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида ҳамда нутқ ва мақолаларида мамлакатимиз илм-фанини ривож-лантиришнинг асосий йўналишлари белгилаб берилди.

Айниқса, жаҳон илм-фани ривожига катта хисса қўшган улў аждодларимизнинг илмий меросини чуқур ўрганиш ва уларнинг анъаналарини ривожлантириш мақсадида Хоразмда Маъмун академиясининг қайтадан тикланиши маданий ҳаётимиздаги ўлкан воқеа бўлди. Шунингдек, илмий-тадқиқот муассасаларининг тарғибий тузилишида муҳим ўзгаришлар қилинди, замон талабла-рига жавоб берадиган янги олий ўқув юртлари, илмий-тадқиқот институтлари, Олий Аттестация Комиссияси ташкил этилди. Талабаларни олий ўқув юртларига қабул қилишнинг илғор узиллари, янги педагогик технология-лар жорий этилди.

Ўзбекистонда илм-фан кишиларининг малакаси, били-мини оширишга кўмаклашадиган жамғармалар ташкил этилди. Фан ривожининг ҳуқуқий асослари яратилди, илм-фан ходимларини ижтимоий ҳимоялашга эътибор ку-чайтирилди.

Фан тараққиётида анъанавийлик ва янгиланиш жараёни диалектикасини билиш, бу жараённи Ўзбекистон шарои-тида янада ривожлантириш давр талабидир. Фандаги анъанавийлик, бир томондан, уни тарихий илдизларидан узилиб қилишдан сақласа, иккинчи томондан, мамлакат тараққиёти йўлида пайдо бўлган муаммоларни анъанавий узиллар билан ҳал этиш унинг ҳаётдан ажралиб қилишига олиб келади. Фан тараққиётида анъанавийлик ва янгиликни (новаторлик) узвий боғлаш муҳим муаммо-лардан биридир. Бошқача қилиб айтганда, анъаналардан бутунлай воз кечиш ҳам, анъаналар билан боқланиб қилиш ҳам фан тараққиётига ҳалакит беради.

Ўзбекистон фанига кириб келган муҳим янгиликлар унинг тарғибий тузилишидаги ўзгаришлардан ташқари яна қуйидагиларда намоён бўлади:

- фаннинг компьютерлаштирилишида;
- жаҳоннинг глобал муаммоларини ҳал этишда ўзбек олимларининг фаол иштирок этаётганида;
- илмий тадқиқотларда энг замонавий техника, ас-боб-ускуналардан ва илғор методлардан фойдаланилаёт-ганида;
- олимларимизнинг жаҳон тилларини ўрганишга рақбатлантирилишида;
- жаҳоннинг тараккий этган мамлакатлари олий ўқув юртларида мутахассис-кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилганлигида;
- таълим-тарбия тизимининг тубдан ислох қилинаётганида.

Ўзбекистонда демократик жараёнларни янада чуқурлаштириш, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маъри-фий вазифаларни ҳал этишда фаннинг асосий вазифалари Президент И.А. Каримовнинг асарларида батафсил тав-сифлаб берилди. Фаннинг сиёсат, маданият билан боғлиқлиги, демократик жамиятда унинг таянч қадрият эканлиги ҳар томонлама асосланди.

Фаннинг ривожини ўз олдига қуйган муаммоларни ҳал этишда илмий методлардан оқилона фойдаланишни тақозо этади. Ҳозирги даврда амалий ва назарий тадқиқотлар ўтқизишда қуйидаги узиллардан кенг фойдаланилмоқда:

кузатиш, киёслаш, тавсифлаш, формаллаштириш, модел-лаштириш ва бошқалар.

XX аср фан-техника истиқболи инсониятнинг моддий ва маънавий ҳаётида туб ўзгаришларни вужудга келтирди. Инсоннинг табиат тақдири учун жавобгарлик хиссини янада оширди. Фан инсон ҳаётининг истисносиз барча соҳаларига кириб келди, инсон ва жамият борлиқининг муҳим тарғибий қисмига, бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Шу боисдан ҳам ҳозирги замон фанини «катта фан» деб аташ расм бўлди.

Кейинги юз йил давомида илмий фаолият билан шуғулланувчи олимлар сони бекиёс даражада усди. Агар XX аср бошларида бутун Ер юзидаги олимлар юз минг ат-рофида бўлган бўлса, ҳозирги пайтда уларнинг сони беш миллиондан ортиб кетди.

Фан ва техника соҳасидаги истиқболий ўзгаришларни олимлар сонининг ушиб боришидагина эмас, балки илмий кашфиётлар салмоғи ва сифатининг муттасил ортаётга-нида ҳам қуриш мумкин. Бутун инсоният тарихида қилинган илмий кашфиётларни юз фоиз деб оладиган бўлсак, унинг туксон фоизи XX асрга тўғри келди. Ил-мий информациялар ҳар ун-ун беш йилда икки мартага ортиб борапти.

Ўзбекистонда кейинги йилларда фаннинг турли соҳаларида фаолият кўрсатаётган олимлар, илмий хо-димлар салмоғи ортди.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон фани ривожланиши олдида турган асосий йўналишлар И.А. Каримовнинг қатор асарларида белгилаб берилди. Улуғ аждодларимизнинг илмий анъаналарини давом эттириш, ҳозирги замон фани ва техникаси ютуқларини пухта эгаллаш мамлакатимиз-нинг янги асрда жаҳоннинг илғор мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин эгаллаши учун пухта замин яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон та-раққиётининг пойдевори. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилиоқда. — Т., «Ўзбекистон», 1999.
4. Ўзбекистон XXI асрга интилиоқда. — Т., «Ўзбекистон», 2000.
5. Основы философии — Т., «Ўзбекистон». 1998.
6. Фалсафа. — Т., «Шарқ», 1999.
7. Фалсафа асослари. Т.2005
8. Фалсафа маъруза матнлари. Т.2000

**11-мавзу: ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ФАЛСАФАСИ.
ЎЗБЕКИСТОНДА ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ИНСОННИ АСРАШ.
(2 соат)**

1. Инсоният истиқболини белгиловчи энг уствор йўналиш, жараён ва муаммолар.
2. Умумбашарий муаммолар тушунчаси, келиб чиқиш сабаблари, асосий йўналиш ва намаён бўлиш хусусиятлари.
3. XX1 аср бошларида Ўзбекистон тараққиётининг асосий йўналиши ва хусусиятлари.
4. Умумбашарий муаммоларни ўрганишнинг тарбиявий аҳамияти.

Одамзод насли XX асрнинг иккинчи ярмида шундай му-аммолар домига тортилди-ки, эндиликда уларнинг ис-канжасидан кутулиб кетиш ёки кетмаслик бугунги кун-нинг энг долзарб масаласига айланди. Агар XX асрнинг биринчи ярми охирларида инсоният қаршисида асосан битта умубашарий муаммо — ядро халокатининг олдини олиш кундаланг бўлиб турган бўлса, II жаҳон урушидан кейин ахвол ўзгарди. Аҳоли табиий ўсишининг юқори даражаси сақланиб қолиши, фан ва техника ютуқларидан тор манфаатлар йўлида фойдланишга ружу қилиниши ва бир қатор минтақаларда мураккаб экологик вазиятнинг вужутга келиши масалани чигаллаштириб юборди. Оқибатда инсониятнинг келажаги тўғрисида турли типдаги башоратлар келиб чиқди. Ана шундай шароитда ҳар бир ақл заковатли одам «Бундай йўлда қандай муаммолар, қийинчиликлар, синовларга дуч келишимиз мумкинлигини етарли даражада аниқ тасаввур қилмаяпмизми?» — деган саволни ўз олдига кундаланг қўйиши ва унга жавоб топиши зарур бўлиб қолди. Бу саволларни бутун жаҳон халқларининг иштирокисиз хал этиб бўлмайди.

Табиатга кишиларнинг зулими кучая борган сари табиий мувозанатнинг бузилиши оқибатида кишиларнинг яшаш тарзи, соғлиқи, ижтимоий муҳитга бўлган акс таъсири тобора халокатли тус ола бошлади. Инсоният бундай тахликали ҳолатдан фақатгина, ҳар қандай сиё-сий, минтақавий, ирқий, миллий, диний ва бошқа манфаатларини кейинга суриб, муштарак умуминсоний ман-фаатлар теваарагида жипслашиш, зудлик билан таъсирли чоралар қўллаш орқалигина кутўлиши мумкин. «Бутун дунё ягона ва ўзаро боғлиқдир. Бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набираларимизга обод ва бахтиёр яшашлари учун муносиб қилиб қолдиришдир» .

Хозирги пайтда инсониятга ҳафв солиб турган умумбашарий муаммолар деганда бутун дунё, барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз ечиш мумкин бўлмаган муаммоларга айтилади.

Бундай муаммолар қуйидагилардир:

- термоядро уруши ҳавфининг олдини олиш ва қуролланишни бартарф этиш;

- жаҳон иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётнинг ўсиши учун қулай шарт-шароит яратиш;
- иқтисодий қолоқликни тугатиш; ер юзида қашшоқлик ва очликка барҳам бериш;
- табиий бойликлардан оқилона ва комплекс ёндашган ҳолда фойдаланиш;
- инсониятнинг бахт-саодати йўлида фантехника ютуқларидан фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликни янада фаоллаштириш; (энг хавфли касалликларга қарши кўраш, космосни ўзлаштириш;
- дунё океан бойликлари ва имкониятларидан унумлироқ фойдаланиш; озон қатламининг йўқолиш хавфининг олдини олиш ва ҳ.к.);
- инсоният ва унинг келажаги тўғрисидаги ўзаро ҳамкорликда жиддий тадқиқотлар олиб бориш; киши организмнинг тобора тез суръатлари билан ўзгараётган сунъий ва табиий муҳитга мослашиш жараёнини илмий таҳлил қилиш.

Инсоният олдида ана шу хилдаги муаммоларнинг кундаланг туриб қолишининг ўзиёқ кишилик цивилизацияси ўта мураккаб, ўта қалтис бир жараёни бошидан кечираётганлигидан дарак беради. Умумбашарий муаммоларнинг баъзи бир гуруҳлари мавжудки, уларни ҳал қилишнинг ўзидаёқ бутун планетамиздаги ижтимоий ҳаётнинг кейинги минг йилликдаги аниқ манзарасини чизиб бериш учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Бундай муаммолар шартли равишда уч гуруҳга ажратилади:

Биринчидан, ҳозирги пайтдаги мавжуд ижтимоий кучлар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар (ижтимоий-иқтисодий системалар ўртасидаги, минтақавий зиддиятлар, давлатлар, миллий ва диний низолар ва ҳ.к.) бўлиб, булар шартли равишда «интерсоциал» муаммолар деб ҳисобланади. Улар уруш ва тинчлик, меҳнат ре-сурсларидан фойдаланиш даражаси ва шу қабиларни ҳам қамраб олади.

Иккинчидан, «Инсон ва жамият» ўртасидаги муносабат билан боғлиқ муаммолар бўлиб, буларга илмий-техника тараққиёти (ИТТ); маориф ва маданият; аҳоли кўпайишининг тез суръатлар билан илдам кетиши («Демографик портлаш», кишилар саломатлигини сақлаш, киши организмнинг нихоятда тез ўзгариб бораётган ижтимоий муҳитга мослашиши) шунингдек, инсониятнинг келажаги каби масалаларни киритиш мумкин.

Учинчидан, «инсон — табиат» муносабатларига эса хом-ашё ресурсларини тежаш, аҳолини озиқ — овқат ва ичимлик суви билан таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш каби муаммолар киради. Бу гуруҳ муаммолар ижтимоий омиллар тасирида вужудга келади, уларни ҳал қилишда эса ижтимоий омилларнинг ўрнини ва аҳамиятини тўғри англаган ҳолдагина масаланинг тўб моҳиятини тушуниш мумкин.

Худди шунингдек, соф ижтимоий глобал муаммоларнинг ечимида табиий омилларнинг бу жараёнга бевосита уланиб кетишини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Ҳам ижтимоий, ҳам табиий омиллар асосида юзага чиқадиган умумбашарий (глобал) муаммолар бир бутунликни ташкил этиб, уларга ҳар томонлама (комплекс) ёндашиш кераклигини ҳаётнинг ўзи тақозо

этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, фалсафа фани зиммасига катта масъулиятлар юклайди.

Инсониятнинг келажаги тўғрисида тарихда турли-туман башоратлар мавжуд, улар бир неча хилларга бўлинади. Масалан, халқимизнинг илк тарихий кадриятларидан бўлган муқаддас «Авесто» ёзма ёдгорлиги ҳам умумий бир тарзда инсониятнинг келгуси истиқболини башорат қилиб, кишиларни муштарак мақсадлар томон йўналтиришга ҳаракат қилин. Бундай башоратлар диний мазмунга асосланган бўлиб, ўз даври учун катта аҳамият касб этган эди. «Авесто»да Зардушт ўлимидан сўнг 3000 йил ўтгандан кейин, эркин фаровонлик замони келади, Ахура Мазда қудрати Ахриман ёвузлиги устидан тўла Калаб козонади, дея ишонч билдирилган эди.

Иккинчи хил башоратлар ўрта асрларда кенг тарқалган, ҳозирда ҳам Ғарб мамлакатларида кенг шухрат козонаётган бир қатор Ғарб футурологияси мазмунига эга. ғарб футурологиясининг машхур намоёндаларидан фон Карман, Е. Шервин, Г. Кан ва бошқалар инсониятнинг келгуси истиқболини, асосан, ядро ҳалокати ёки бошқа бир умумбашарий глобал муаммолар билан боғлаб пессимистик манзараларни чизиб кўрсатишга уринадилар.

Кишилиқ жамиятининг келгуси истиқболи тўғрисида жиддий илмий башоратлар орасида 1968 йилда А. Печчеи томонидан асос солинган «Рим клуби» аъзолари бўлган Ж. Форрестер, Д. Медоўз, Я. Тинберган, А. Кинг ва бошқалар томонидан тайёрланган ҳисоботларнинг илмий аҳамияти ниҳоятда катта. Уларда инсониятнинг келгуси истиқболини шубҳа остида қолдираётган умубашарий муаммолар кўламининг кенгайиб бориши, кишилар томонидан табиатга қилинаётган зуғумнинг мудҳиш оқибатлари қандай бўлиши тўғрисида жиддий мулоҳазалар юритилади. «Рим клуби» аъзолари томонидан қилинган башоратлар илмий-фалсафий мазмунга эга бўлиб, унда асосан тажриба синовидан ўтган билимлар ва мантиқ қонунлари ва категорияларига суянган ҳолда инсониятнинг келажаги тўғрисида муҳим илмий ҳулосалар баён қилинган.

Демак, инсоният тараққиётининг келгуси имстиқболини белгилашдаги энг муҳим белгилар сирасига умумбашарий муаммолар табиатини чуқур англаш, бу муаммоларнинг ечими умуминсоний муштарак манфаатлари йўлида ҳамжиҳатликда қилинган саъй-ҳаракатлар эканини алоҳида таъкидлаш лозим. Ана шундай мисоллар анчагина. Масалан, 1955 йил 31 январда Фредерико Жулио Кюри (у шу пайтда жаҳон илмий ходимлари федерацияси ташкилотининг президенти эди) Нобель мукофоти совриндори Бертран Расселга хат орқали мурожаат қилиб, ядро қуролининг жуда хавфли тус олаётганлигини, бу фалокатнинг олдини олиш учун фан арбоблари биргаликда ҳаракат қилиши лозимлигини билдиради. Б. Рассел Ф. Кюри таклифини қўллаб-қувватлаб, бу мурожаатга имзо чекувчи вакиллар бир хил сиёсий оқим тарафдорлари бўлиб қолмаслиги, бунда жаҳондаги барча кучлар, ҳар бир халқ, жамият вакиллари иштироки зарурлигини таъкидлайди. Масалага бундай ёндашиш фалсафий тафаккур тараққиётининг янги босқичини бошлаб берган эди. Бу эса илмий-сиёсий адабиётларда «янгича тафаккур услуби» деб аталган ва жаҳоннинг энг атоқли олимлари А. Эйнштейн, Ф.

Жулио-Кюри, М. Борн, Л. Полинг ва бошқалар томонидан имзо қўйилган манифестга асос қилиб олинган эди. Натижада 1955 йил 9 июл кўни Б. Рассел томонидан ўтказилган пресс конференцияда «Рассель-Эйнштейн манифести» номи билан шухрат қозонган, бутун ер юзи аҳолисига, сиёсий ва давлат арбобларига қаратилган машхур чакирик эълон қилинган. У ҳозирги пайтда тинчлик ва қуролсизланиш учун кўрашувчи Пагуош ҳаракатини бошлаб берган эди. Манифестда «Биз янгича фикр қилишга одатланишимиз керак. Биз ўз-ўзимиздан у ёки бу гуруҳ мамлакатларининг ҳарбий калабасини таъминлаш учун нималар қилиш зарур деб эмас, балки ядро ҳалокати ва унинг дахшатли оқибатлари қандай бўлиши мумкинлиги тўғрисида инсониятни огохлантириш учун нималар қилдинг деб сурашимиз керак», — деган сўзлар бор эди.

«Рассель-Эйнштейн манифести» чоп этилганига ҳам мана 45 йил ўтди. Бу вақт мобайнида ядро қуролларини ишлаб чиқиш ва синаб қуриш қўлами бир неча баробар кўпайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўтган ярим аср мобайнида қуролланишга 16-18 трл. доллар маблағ сарфланди. Ҳозирги кунда ҳарбий соҳалар учун ҳар йилига 1 трл. доллар миқдорида маблағ ажратилмоқда. Бир кунда қурол-яроққа ажратиладиган маблағ 3,4-3,5 млрд. долларни ташкил этмоқда. Таккослаш учун қуйидаги рақамларга мурожаат қиламиз. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг безгакка қарши кўраш тadbирлари учун бир йилда 28-30 млн. доллар ажратишини, Халқаро нуфузли ташкилот ЮНЕСКОнинг бир йиллик бюджети 950-980 млн. доллар миқдорида эканлигини ҳисобга олсак, масала ойдинлашади.

Ҳарбий-саноат ўз домига табиатнинг шундай ноёб бойликларини тортаяптики, бу сарф-ҳаражатлар ўсиш суръатининг тезлигига қараб беихтиёр ўз келажагимиз тўғрисида хомуш ҳаёллар оғушида қолмасдан илож йўқ. Бу соҳа фақат табиий ресурслар билан чекланиб қолмасдан, балки, ўта камёб ақл эгалари, талантли кишиларнинг ақлий фаолиятини ҳам ўз измига солиб, оқибатда, илмий-техника тараққиётининг инсоният манфаатига қаратилган йўналишига асосий тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Энергия ва ёқилғи ресурсларидан тежамли фойдаланиш муаммоси. Давримизнинг яна бир муҳим белгиларидан бири жаҳон иқтисодиётининг суръатини белгилайдиган энергияни истеъмол қилиш қўлами муттасил кенгайиб бораётганлигидир. Агар ҳозирги суръатда жаҳон иқтисодиёти давом этадиган бўлса, у вақтда саноат ва халқ хўжалигининг энергияга бўлган эҳтиёжи учун яқин йиллар ичида йилига 20 млрд. тонна ёқилғи талаб қилинади. Бу кўрсаткич 2025 йилда 35-40 млрд., XXI охирига бориб, 80-85 млрд. тоннани ташкил этиши тахмин этилмоқда.

Вужудга келаётган бу ҳолатдан чиқиб кетишнинг йўли эса битта, у ҳам бўлса, ёқилғининг органик моддалар (нефть, кумир, газ ва х. к.) дан олинадиган энергия салмоғини камайтириб, ноорганик ёқилғи манбалар (ГЭСлар, АЭС, шамол электростанциялар, қуёш энергиясидан фойдаланиш, водород, гелий ва х.к.) дан олинадиган энергия миқдорини муттасил ошириб бориш. Қуёш энергияси, ГЭС ва шамол электростанциялар 2025 йилда бу эҳтиёжнинг 60%ини қондириши мумкин.

Яқин келажакда ривожланаётган мамлакатларда электр энергияси ишлаб чиқаришни тез суръатлар билан кўпайтириб бориш кўзда тутилмоқда. Бутун жаҳонда ишлаб чиқарилган электр энергиясининг қарийиб 34% ана шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Электр энергиясининг шу қадар тез суръатлар билан ишлаб чиқарилаётганлиги ён атрофидаги табиий ва ижтимоий муҳитга таъсир этмасдан иложи йўқ. Масалан, гигант ГЭСларнинг кўрилиши ўз навбатида ана шу регионнинг, иқлим шароитига, ён атрофдаги шаҳар ва кишлоқларда халқ ҳўжалигининг кўпгина тармоқларига салбий таъсир ўтқизиши мумкин (масалан, экин майдонларининг қисқариши, мавжуд майдонларнинг шурланиши ва ишдан чиқишига олиб келиши мумкин). Атом электростанцияларининг чиқиндиларини бартараф этишнинг экологик хав-фсизлик масалалари ҳозирги даврнинг ечилиши мураккаб муаммоларига айланди. Айниқса, 1986 йил 26 апрель куни Чернобил АЭС IV блокининг ишдан чиқиши натижасида жуда катта миқдордаги радиациянинг ҳавога тарқалиши мазкур регионнинг яшашга мутлақо яроқсиз бўлиб қолишига сабабчи бўлди.

Инсоният олдида жаҳон иқтисодини устириш учун энергияга бўлган эҳтиёжни қондиришдан ўзга чора йўқ. Бироқ, бугунги кунда электр энергиясини ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд табиий муҳитга таъсир даражасини камайтирган ҳолда энергияни кўпроқ ишлаб чиқариш масаласи кундаланг бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам бу муаммони ижтимоий тараққиётнинг келажакини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири сифатида жаҳоншумул аҳамиятга молик муаммолар сирасига киритилишини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Хом-ашё ресурсларидан фойдаланиш ва экологик мувозанатни сақлаш муаммоси. Жаҳон статистик ахборот марказлари берган маълумотларга қараганда, XX асрнинг бошидан то ҳозирги кунгача ишлаб чиқарилган кўмирнинг 45%, темир рудасининг 57%, нефтнинг 76%, табиий газнинг 80% кейинги 25 йилга тўғри келар экан. Ана шундай ҳолатни хом-ашёнинг бошқа турлари тўғрисида ҳам гапириш мумкин. Таҳлилларга қараганда, 90-йилларда ишлаб чиқарилган хом-ашё миқдори 60-70-йиллардагига қараганда 1,5-2 баробар кўпайган.

Ёр юзида вужудга келган бундай ҳолат, бир томондан, инсониятни хом-ашё ресурслари билан таъминлаш имкониятлари, ҳосилдор ерлар ва ичимлик суви манбаларининг камайиб бориши, шунингдек бошқа хом-ашё захираларининг камайиб кетиши каби бошқа бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Вужудга келган экологик вазият, табиий муҳитнинг инсон организмга ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан қолмайди. Бошқа томондан эса, фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини хом-ашё ресурслари, фойдали қазилмалари билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Мазкур муаммони ижобий ҳал қилиш учун, иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра, жаҳон мамлакатларининг ҳар бири ўзи ишлаб чиқарган ялпи миллий маҳсулотнинг 3-5% миқдорида маблағ

ажратиши зарур. Демак, ҳар йили ўрта ҳисоб би-лан 650-850 млрд. доллар ҳажмида маблағ ажратилиши талаб этилади.

Жуда кўп ривожланган мамлакатларда ичимлик суви-нинг танқислигидан қийинчиликлар юзага чиқмоқда. Айни шу мамлакатлардан 42-45% км3 ҳажмида саноатдан чиққан ифлос оқава сувлар сув хавзалари, кул, денгиз, океан сувларини ўзининг заҳарли тарғиби билан бўлкамоқда. ХХІ аср бошларига келиб, тоза ичимлик сувларига бўлган эҳтиёж дунё миқёсида асримизнинг 90-йилларига нисбатан яна 2,3-2,5 баробар ошди.

Дунё океанинг ифлосланиши, жонли табиатнинг йўқотилиши янада хавфли тус олмоқда. Ҳар йили океанларга 12-15 млн. тоннага яқин нефть ва нефть маҳсулотлари тукилмоқда, шаҳарларнинг кенгайиши, са-ноат корхоналарини қуриш учун минг-минглаб гектар ер майдонлари ажратиб берилмоқда, урмонлар кесилиб яшил ерлар камаймоқда. Бу тенденция, айниқса, ривожлана-ётган мамлакатларда хавфли тус олмоқда. Дунёда ҳар йили 0,8% тропик урмонлар йўқолиб бормоқда, 200 минг км2 территориядаги тропик урмонлар кесилиб қайта тикланмай қолмоқда. Ҳозирги пайтда йилига 8,3 млн. гектар, ёки минутига 16 гектар урмон йўқотилмоқда. Табиий мувозанатнинг дунё миқёсида тез ўзгаришининг оқибати ҳозирнинг ўзидаёқ инсоннинг яшаши ва фаолияти учун ўта зарур бўлган муътадил муҳитнинг бузилишига олиб келмоқда.

Давримизнинг яна салбий белгиларидан бири шундаки, инсон фаолияти кўламининг миқёси тобора биосферани тўла эгаллаб, эндиликда космосга ҳам таъсир эта бошлади.

Озиқ-овқат муаммоси ва биосфера. Нихоятда тез ушиб бораётган дунё аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси кейинги пайтларда жаҳоннинг бир қанча минтақаларида анча кескинлашди. Мавжуд маълумотларга асосан, дунё халқларининг 2/3 қисми доим озиқ-овқат тақчиллиги ҳукм сураётган мамлакат халқлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу минтақаларда эқиладиган ер майдонлари аҳоли жон бошига нисбатан камайиб, 0,2 га. ни ташкил этмоқда. Ҳолбуки, 1950 йилда бу кўрсаткич 0,5га. ни ташкил этган эди.

Озиқ-овқат захираларининг ўсишини, бир томондан, ишланадиган ер майдонларини кенгайтириш ҳисобига, иккинчи томондан эқилаётган майдонларнинг ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига таъминлаш мумкин. Кейинги пайтларда ҳосилдорликни кўпайтириш устида жуда кўп ишлар қилиниб, 80 — йилларнинг охирларига келиб дунё миқёсида етиштирилган маҳсулот ўсишининг 90% ҳосилдорликни кўтариш ҳисобига тўғри келди. Ам-мо, бизга маълумки, бундай муваффақиятларга табиатга ҳаддан зиёд қилинган қаттиқ зулум қилиш натижасида эришилади. Жуда кўп ерлар бундай тазийққа дош бера олмасдан ишдан чиқа бошлади. Бу ерларни табиий ҳолатига қайтариш учун имконият қолмади.

Бундай таҳликали ҳолатнинг сабабларини аҳолининг табиий ўсиши ниҳоятда тез суратлар билан кўпайгани, уларнинг иш ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилиши билан табиий муҳитнинг

экологик мувозанатини сақлаш учун етарли маблағни топа олмаётганлигидан излаш керак.

Ривожланган ва кам тараққий этган мамлакатлар ўртасидаги тафовутни йўқотиш ҳам давримизнинг энг чигал жаҳоншумул муаммолари қаторидан ўрин олди. Ривожланган мамлакатларда замонавий технология, илҚор ишлаб чиқариш малакаси ва инсониятнинг илмий-техника ютуқлари системалаштирилган билимлар захираси тўпланиб, шу билан бирга аҳолининг табиий ўсиш даражасининг пастлиги бошқа мамлакатларга нисбатан ўз мамлакати аҳолисининг иқтисодий яшаш тарзининг беқиёс даражада яхшиланишига олиб келди. Бу мамлакатларда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос томонлари шундаки, мазкур мамлакатларда индўстрлаштириш жараёни асримизнинг 70-йиллари бошидаёқ тугалланиб, энг аввал АҚШ ва кейинчалик Германия, Япония ва бошқа ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш тараққиётининг янада юқорироқ босқичига ўта бошлади. Бунда илмий-техника ютуқлари кўпроқ талабга мос ва юқори технологияни ривожлантиришга кўп эътибор берди, табиийки, оқибатда жуда катта фойда олина бошланди. Бундай ишлаб чиқариш жараёнида малакасиз ёки кам малака ва билимга эга бўлган ишчи кучларига эҳтиёж кескин камайиб кетади.

Бунда иқтисодий тараққиёт даражаси табиий ресурслар ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан эмас, балки илмий-билим, технология, мураккаб машина ва ускуналар билан улчанади. Ривожланаётган мамлакатлар бу даражага етишиш учун бир қатор жараёнлардан ўтган.

Биринчидан, бу мамлакатлар табиий бойликлари ҳисобига орттирилган миллий даромад миқдорининг мамлакат аҳолиси жон бошига тўшадиган салмоғи кескин даражада кўпайди.

Иккинчидан, мамлакат аҳолисининг туғилишини чегаралаш, уларга сарфланадиган маблағни юқори технологияни эгаллашда зарур бўлган мутахассислар етказиш учун сарфлаш кўзда тутилди.

Учинчидан, илмий-тадқиқот, олий ўқув юртлари ва маорифга тараққиётни таъминловчи асосий манба сифатида қараб, биринчи даражали аҳамият берилди. Чунки юқори технологияни эгаллаш юқори малакали илм эгаларини талаб қилади. Ижтимоий тараққиёт даражасини белгиловчи энг асосий омил илмий тафаккур эса жамият аъзоларининг маърифатлилиқ даражасини белгилаб беради. Бу соҳада, бутун жаҳон миқёсида фан ва таълимга 3-4% ялпи миллий маҳсулотнинг миқдорида маблағ ажратилаётган бир пайтда, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 8,3% миқдорда эканлиги кела-жакка катта умид билан қарашга имкон туқдиради.

XX асрнинг сўнгги ун йиллигида баъзи мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий кўрсаткич орасидаги тафовут тобора кучайиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Агар XX асрнинг 60-йилларида Хиндистонда ишлаб чиқариладиган ялпи ижтимоий маҳсулот жон бошига 50-70 долларни ташкил этган бўлса, Афғонистонда 60-70 доллар, Туркияда 243 доллар, Японияда 1400 доллар, АҚШда 3600-3800 доллар бўлган. 1994 йилги маълумотларга мувофиқ, ялпи миллий маҳсулот жон бошига: Хиндистонда 370 доллар, Афғонистонда 80

доллар, Туркияда 3900 доллар, Бангладешда 125 доллар, Германияда 22 минг доллар, италияда 14,8 минг доллар, АҚШда 26 минг доллар, Жанубий Кореяда 8,7 минг доллар, Японияда 37000 доллар бўлган.

Демак, камбағал давлатларнинг камбағаллашиши янада кучайиб бормоқда. Бунинг бош сабабчиси, шу мамлакатлардаги демографик жараён эканлиги таъкидланмоқда. Аҳолининг фақат миқдорий ўсишининг ўзи кўр-кўрона яхши яшаш тарзига олиб келавермайди. Бунинг учун мамлакат аҳолисининг эътиқоди, миллий психологияси, қадрият ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда фаол демографик сиёсат олиб бориш зарур.

Демографик муаммолар ва унинг фалсафий таҳлили. XX аср ўзининг бир қатор белгилари билан олдинги барча даврлардан кескин фарқ қилади. Хусусан, XX асрни яна «демографик портлаш» давридир, деган қарашлар ҳам кенг тарқалган. Бунда қолган барча жаҳоншумул муаммоларни келтириб чиқарувчи бош сабаблардан бири ҳам айнан ер юзида аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши билан бевосита боғлиқ эканлиги назарда тутилади. «Демографик портлаш» тушунчаси ижтимоий-тарихий тараққиётнинг қисқа бир даврида, муайян минтақа ёки мамлакатда ва шунингдек, бутун ер юзида табиий туғилиш ҳисобига аҳоли миқдорининг нихоятда тез кўпайишини англатади.

Инсониятнинг олдида ана шундай хавф борлиги тўғрисида дастлаб инглиз иқтисодчиси Томас Роберт Мальтус (1766-1834 йй.) огоҳлантирган эди. У ўзининг «Аҳолишуносликнинг қонунияти тўғрисида тажрибалар» номли китобида аҳолининг геометрик прогрессия бўйича кўпайишини, унинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий неъматларнинг кўпайиши арифметик прогрессия бўйича рўй беришини айтган эди. Мальтус бу жараённинг олди олинмаса, яқин келажакда, планетар масштабда, табиий муҳит бериши мумкин бўлган моддий неъматлар миқдори билан жуда тез суръатларда кўпаяётган дунё аҳолиси эҳтиёжи ўртасида зиддият вужудга келишини башорат қилин эди.

Дарҳақиқат, бундан 6-8 минг йиллар олдин ер юзида 5 млн. атропоид одамлар истикомат қилишган, деб тахмин қилинади. Бу кўрсаткич эраизмнинг бошларида 230 млн., 1-минг йилликнинг охири 2-минг йиллик бошларида, яъни Беруний замонида 305 млн; 1500 йилда 440 млн; 1800 йилда 952 млн; 1900 йилда 1656 миллионни ташкил этган. XVI аср бошидан XIX аср бошигача, яъни уч аср мобайнида бу кўрсаткич 174 фоизга ошганлигини; 1900 йилдан то 1999 йилгача эса бу нисбат сал кам 4 баробар ошганлигини кузатамиз.

XX асрнинг иккинчи ярмида ер юзи минтақаларида аҳолининг табиий кўпайиш суръатлари турлича бўлиб, бу ўз навбатида, Ер юзида минтақалар, мамлакатлар, халқлар салмоғининг кескин ўзгаришига олиб келмоқда. Масалан, 1800 йилда (Наполеон замонида) Франция аҳолиси 27 млн. кишини, Ер юзи аҳолисининг 3 фоизини ташкил этган бўлса, Филиппин оролларида яшаётган аҳоли 1,6 млн. киши миқдорида бўлиб, планета аҳолисининг умумий салмоғига нисбатан 0,16 фоизни ташкил этарди. 1999 йил 13 октябр кўни Ер юзи аҳолиси олти миллиардлик довони босиб ўтди. Франция

аҳолиси 56,2 млн. ни, Ер юзи аҳолиси салмоғининг 0,94 фоизни, Филиппин аҳолиси ҳам 65 млн. кишини ташкил этиб, жаҳон аҳолисидаги салмоғи (1,05%) бўйича Франциядан ўзиб кетди. Бу борада миллиарддан кўп аҳоли яшайдиган Хитой ва шу кўрсаткич томон бораётган Хиндистон алоҳида ўрин тутади. Хуллас, бу масала бир мамлат доирасидан чиқиб жаҳон муаммосига айланди. У билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун ҳам бутун жаҳонда муштарак фаолият олиб бориш зарур.

Ўзбекистон ва глобал муаммолар. Мамлакатимизнинг келажаги тўғрисидаги илмий-фалсафий башорат Президентимиз И. Каримов томонидан «Ўзбекистон келажаги буюк давлат», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» ва бошқа бир қатор асарларида асосли равишда баён қилиб берилган. Бу асарларда Ўзбекистоннинг минтақамиздаги ўзига хос ўрни, ўлкан табиий ресурслари, демографик омил ва инсон салоҳиятини инобатга олиб, бой маънавий меросимиз, тарихий тажриба, миллий кадриятларимизга асосланиб, яқин келажакда мамлакатимиз, шубҳасиз ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўринга эга бўлиши кераклиги башорат қилинган. Ислоҳ Каримов тўғри таъкидлагани каби: «Жаҳон цивилизацияси хазинасига ўлкан ҳисса қўшган бой тарихи-миз, буюк маданиятмиз, кўп авлодлар ҳаёти давомида вужудга келган беқиёс табиий ва ақлий имкониятларимиз, халқимизнинг юксак маданияти ва ахлоқий кадриятларимиз, заминимизда яшаётган одамларнинг меҳнатсеварлиги, саховатлилиги, бағрикенглиги ва жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллашга бўлган истаги бунинг гаровидир».

Албатта, мамлакатимизда собиқ Иттифокдан мерос қолган энг глобал муаммо — Орол фожияси эканлигини биламиз. Бу борада республикамиз минтақадаги давлатлар орасида кўпдан-кўп ташаббусларни ўртага ташлаб келмоқда. Шу билан бирга мамлакатимиз аҳолиси ҳам муттасил ушиб бормоқда.

Республикамизда «демографик портлаш» асосан, XX асрнинг иккинчи ярмида рўй бериб, бу жараён (бошқа бирор жиддий омиллар таъсир этмаса) XXI асрнинг дастлабки ун йилликлари охиригача давом этиши башорат қилинмоқда. Республикамизда ҳозирги вазиятда вужудга келган ўзига хос «демографик вазият ғоят муҳим хусусиятлардан биридир, — деб қайд қилин эди Президент И.А. Каримов, — Жумхуриятимизда аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳар йили юксак суръатлар билан ортиб бормоқда». Жумладан, 1980 йилда аҳолининг бир йиллик табиий ўсиши 421161 кишини ташкил этди, бу кўрсаткич 1989 йилда 480621 кишини; 1997 йилда 580673 кишини ташкил этди.

Ўзбекистон ўз аҳолиси ўсиш билан боғлиқ масалаларни, айтиш мумкинки, муваффақиятли ҳал қилишга киришди. Президентимизнинг бозор муносабатларига ўтишда аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш сиёсати, республикамизда бўлиши мумкин бўлган ижтимоий тенгсизликнинг олдини олишга хизмат қилди.

Кейинги пайтларда республика ҳукумати оналарнинг соғлиқини муҳофаза қилиш, тўлқин ҳар бир чакалоқ олдида ота ва онанинг, қолаверса, жамиятнинг жавобгарлик ҳиссини ошириш борасида, шунингдек фарзанднинг ота-она ва Ватан ҳамда халқи олдидаги бурчларини чуқур англашлари учун жуда катта маънавий рағбарлантирувчи тадбирлар ишлаб чиққанлиги ўта муҳим аҳамият касб этди. Шу мақсадда «Соғлом авлод» жамғармасининг тузилиши, «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши фикримизнинг далили бўлади.

Бугунги кунда ўзбек халқининг қадриятлари асосида ёш авлод дунёқараши шакллантирилганда, шубҳасиз аجدодларимизнинг ўз Ватани, табиий муҳитга бўлган меҳр-мухаббатли бўлиш каби муккадас туйғусининг авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтаётганлигини ва бу мерос олдида чуқур масъулият ҳисси бўлиши зарур эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Табиатни муҳофаза қилиш жараёнида вужудга келган муаммоларни илмий жиҳатдан ҳал қилишда табиат билан жамиятнинг ўзаро таъсири алоҳида аҳамиятга эгадир. Тирик организмларни мавжудлик шароитларини ва яшаш муҳити билан тирик организмлар ўртасидаги ўзаро боғлиқларни ўрганувчи фан экология дейилади.

Экология сўзи – грекча «ойкос» - уй, «логос» - фан сўзларидан ташкил топган.

Инсоннинг вужудга келиши ва унинг табиатига бўлган таъсири турли ижтимоий иқтисодий тузумларда борган сари инсоннинг онги ошиб бориш жараёнида тирик мавжудотнинг янги принципал шакллари тарғиб топди. Инсон табиатда мавжуд бўлган тайёр озиқ-овқатларни истеъмол қилибгина қолмай, уларни тайёрлаш билан ҳам шуғулланади ва шу жараёнда табиатга ҳам таъсир кўрсатди. Инсон ва табиат бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқдир. Табиат ва жамият бир-бири билан боғлиқ ҳолда бир бутунликни ташкил қилади.

Экология терминини 1866 йил немес зоологи Э.Геккель фанга киритган ва бу фан жуда кераклигини, кейинчалик кенг миқёсда ўрганишини айтиб ўтган.

Экология фани экологик системалар, популяцияларни ўрганади ва уларни тадқиқ қилади.

Экологик системаларни биогеоценозлар деб брители, бу биосферани алоҳида фаолият кўрсатувчи элементлари ҳисобланади.

Биогеоценоз нисбатан бир хил участкада жойлашган ва узоқ муддат давомида чиқиндисиз, ёпиқ ишлаб чиқариш жараёни амалга оширувчи ўсимликлар, ҳайвон ва микроорганизмлар популяциялари йиғиндисига айтилади. Потенция – бу тирик организмларнинг у ёки бу биогеоценозда бирга яшаш учун қулай бўлган турларнинг бирликда ўзаро мослашган ҳолда яшаши.

Биогеоценозда организмлар озиқланиши бўйича 2 та гурппага бўлинади.

1. Автотроф – ноорганик моддалардан органик модда ҳосил қилувчи яшил ўсимлик.

2. Гетеротроф – бу инсон ҳайвон, микроорганизмлар. Улар органик модда синтез қила олмайдилар.

Биосферада модда алмашинув жараёни мавжуд бўлиб, бу бир неча млрд йил давомида эволюцион ривожланиб келган моддалар айланма ҳаракатини эса 3 гуруҳ организмлар амалга оширади.

1. Продуцентлар – яшил ўсимликлар

2. Қонуниятлар – ўтхўр, йиртқич, порозитлар

3. Редуцентлар – парчаланаётган организмлардан озиқланувчи организмлар.

1. Ернинг чекланганлиги ва унинг сифат тарғиби пастлиги билан боғлиқ хавф тўхтовсиз ортиб бормоқда. Республиканинг 447,4 минг км² ортиқ бўлган умумий майдонининг атиги 10% экин майдонини ташкил этади. Ўзбекистоннинг анча қисмини чўллар ташкил қилади. Марказий Осиё мамлакатлар орасида Ўзбекистонда аҳолининг зичлиги айниқса юқори бўлиб 1 км² га 51,4 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич МДХ давлатлари ичида энг юқориси.

Бизда аҳолининг ўсиши нисбатан юқори бўлиб, урбанизация ва ҳосилдор ерларни, уй-жой қуришга, корхоналар, транспорт коммуникациялари тармоғини барпо этишга ажратиб бериш жараёнлари жадал бормоқда.

XX аср охирида ерларнинг табиий равишда чўлга айланиши юқори даражада бораётганлиги етмаганидек, одамларнинг муносабати туфайли чўлга айланиб бориш жараёни шитаб билан давом этаётганлиги бу муаммони янада кучайтирмоқда.

Бу муаммони олдини олишга қарши чора тадбирлар олиб борилмаганлиги туфайли шамол ва сув таъсирида емирилиш тупроқнинг унумдорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Навоий вилоятидаги қолдиқлар сақланадиган жой ҳам экологик жиҳатдан хавфли ифлослантириш ўчоғи ҳисобланади. Бу ердаги радиоактив қумни шамол учуриши хавфи бор.

Шу сабабли Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишдаги ғоят муҳим вазифа ерларнинг ҳолатини яхшилашдан, тупроқнинг ифлосланишини камайтириш бўйича чора-тадбирлар мажмуини амалга оширишдан иборат.

Бу ўринда гап энг аввол табиий захиралардан фойдаланишни тубдан яхшилаш ҳақида бормоқда.

2. Ўзбекистоннинг экологик хавфсизлиги нуктаи назаридан қараганда, сув захираларининг, шу жумладан ер усти ва ер ости сувларининг кескин тақсиллиги ҳамда ифлосланганлиги катта ташвиш туғдирмоқда.

Марказий Осиёда сув захиралари жуда чекланган. Йилига 73 куб километр сув келтирадиган Амударё ва 36 куб километр сув келтирадиган Сирдарё асосий сув манбаларидир.

Дарёлар оқими асосан Қирғизистон ва Тожикистон тоғларидан бошланади. Сув захираларининг кўпчилик қисмидан Марказий Осиёдаги барча республикаларнинг ерларини суғориш учун фойдаланилади. Шу муносабат билан минтақадаги барча давлатларнинг манфаатлари йўлида ҳамда экология талабларни, дарёлар дельталарида ва Орол денгизидида мақбул ҳаётий шарт-шароитларни яратиш мақсадида бу ерларда сувнинг ўтишини таъминлаш зарур.

Минтақанинг яна бир муаммоси сувни муҳофаза қилиш ва тежаш тадбирлари мажмуини амалга ошириш зарурияти билан боғлиқдир. Бу тадбирлар сувнинг исроф бўлишини нг кам даражага келтириш мақсадида суғориш тармоғининг режими ва ўлчаларини суғориш техникаси билан мустаҳкам боғлашни ўз ичига олади.

Сув захираларининг сифати энг муҳим муаммолардан биридир. 60 йиллардан бошлаб Марказий Осиёда янги ерлар кенг кўламда ўзлаштирилди. Саноат, сорвачилик комплекслари экстенсив ривожлантирилди. Урбанизация кучайди. Коллектор – зовур тизимлари қурилди ҳамда дарё сувлари суғориш учун муттасил юқори хажмларда олинди. Шу боис ҳавзалардаги сувнинг сифати тобора ёмонлаша борди.

Дарё сувларининг ифлосланиши экология-гигиена ва санитария эпидемиология вазиятини, айниқса, дарёларнинг қўйи оқимларида ёмонлаштирмоқда.

Ўзбекистон ва қўшни минтақалар шароитида аҳолини сифатли ичимлик суви билан таъминлаш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Аҳоли пунктларини одатдаги водопровод суви билан таъминлаш кўрсаткичи республикада фақат кейинги беш йилликнинг ўзида тахминан 1,5 баробар ортди.

Шунга қарамай ушбу муаммо долзарблигича қолмоқда. Ичимлик сув таъминоти манбаларининг ифлосланиши республикада, айниқса, Орол бўйича касалликка чалинишнинг юқори даражасига сабаб бўлмоқда.

3. Орол танглиги инсоният тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фожеалардан биридир.

Денгиз ҳавзасида яшайдиган қарийб 35 млн киши унинг таъсирида қолди.

1911-1962 йилларда Орол денгизининг сатҳи энг юқори нуқтада бўлиб, 53,4 метрли, сувнинг хажми 1064 куб километрни, сувнинг юзаси 66 минг км²ни ва минераллашув даражаси 1 литр сувда 10-11 граммни ташкил этган эди. Денгиз транспорт, балиқ хўжалиги, иқлим шароити жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган. Унга ҳар йили 56 км сув қўйилар эди.

1994 йилга келиб Орол денгизидаги сувнинг сатҳи – 32,5 метрг, сув ҳажми –400 км дан камроқ, сув юзасининг майдони эса 32,5 минг км тушиб қолди, минераллашув 2 баровар ортди.

Орол бўйида денгизининг қуриб бориши ва минтақанинг чўлга айланиши билан боғлиқ экологик фижиа бу ҳавзада яшаётган барча халқларнинг дарду аламидир.

Сув захиралари билан боғлиқ бўлган муммолар мажмуаси кенг кўламли ва мураккаб кўп тармоқли ёндашув, минтақадаги давлатлар билан халқаро ҳамжамият ўртасида ҳамкорликни ривожлантиришни талаб қилади.

Марказий Осиё давлатлар бошлиқларининг 1993 йил март ойида қизил ўрдада бўлиб ўтган учрашуви ана шу муаммоларни ҳал қилиш йўлидаги туртки бўлди. Бу учрашувда Орол денгизи танлигини ҳал қилиш юзасидан биргаликда ҳаракат қилиш тўғрисида битим имзоланди.

Орол муаммосининг бутун кескинлигини уни сақлаб қолиш юзасидан кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар кўриш зарурлигини тушунган ҳолда, Марказий Осиё Республикаларининг ҳукуматлар, мўтахассислар ва минтақанинг илмий жамоатчилиги, халқаро ташкилотлари 1995 йил 20 сентябрда Нукус шаҳрида Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотларнинг Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлатириш муаммолари бўйича Декларациясини қабул қилдилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари – Т., «Ўзбекистон», 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилиокда. — Т., «Ўзбекистон», 1999.
3. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман «Фидокор», 2000 йил 8 июн.
4. Ўзбекистон ХХІ асрга интилиокда. – Т.: «Ўзбекистон», 2000.
5. Каримова Г. Политико-экономические реформы в Ўзбёкистане: реалии и перспективы. Т., 1995.
6. Печчеи А. Человеческие качества. М. 1985.
7. Мамашоқиров С. Экологик таълим-тарбиянинг мето-дологик масалалари. Т., 1993.
8. Фалсафа. Ўқув қўлланма.Т.1999
9. Фалсафа асослари. Т.2005
10. Фалсафа маъруза матнлари. Т.2000

МУНДАРИЖА

1-мавзу: ФАЛСАФАНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА АСОСИЙ МАВЗУЛАРИ. ФАЛСАФИЙ ДУНЁҚАРАШ.....	4-12
2-мавзу: ФАЛСАФАНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ, ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.	2-17
3-мавзу: МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАЛСАФАСИ, УНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИДАГИ ЎРНИ.....	17-39
4-мавзу: ЎРТА АСРЛАР ВА ЯНГИ ДАВР ҒАРБ ФАЛСАФАСИ.....	39-56
5-мавзу: ОЛАМ ВА ОДАМ: ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИН. БОРЛИҚ ВА ТАБИАТ ФАЛСАФАСИ.....	56-72
6-мавзу: ФАЛСАФАДА МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯ МУАММОСИ. ФАЛСАФИЙ ҚОНУНЛАР.	72-90
7-мавзу: ОНГ ВА РУҲИЯТ: ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИН. БИЛИШ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ МОҲИАТИ. ИЛМИЙ БИЛИШ.	91-108
8-мавзу: ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ. МУСТАҚИЛЛИК ВА ИСЛОҲАТЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ МОҲИАТИ.	108-120
9-мавзу: МАЪНАВИЯТ, МАДАНИЯТ, ҚАДРИЯТ ВА ҒОЯЛАР ФАЛСАФАСИ.	120-143
10-мавзу: ФАН ФАЛСАФАСИ.....	143-150
11-мавзу: ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ФАЛСАФАСИ. ЎЗБЕКИСТОНДА ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ИНСОННИ АСРАШ.....	151-163